

УДК 904(477.53)"-05/-04":666.3

Античные амфоры гераклейского производства из раскопок Бельского городища

Задников Станислав

Задников Станислав. Античні амфори гераклійського виробництва з розкопок Більського городища. При дослідженні Більського городища у шарах IV ст. до н.е. серед античного тарного посуду переважають уламки гераклійських амфор. Знайдено дві цілі амфори та два уламка з клеймами. Найбільш ранні екземпляри відносяться до першої чверті, а найпізніші до кінця IV ст. до н.е. Слід відмітити, що гераклійські амфори займають перше місце серед тарного посуду IV ст. до н.е., практично на всій території Північного Причорномор'я.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, Більське городище, гераклійські амфори.

Задников Станислав. Античные амфоры гераклейского производства из раскопок Бельского городища. При раскопках Бельского городища в слоях IV в. до н.э. среди античной керамики преобладают обломки амфор гераклейского производства. Обнаружено два целых сосуда и два обломка с клеймами. Самые ранние образцы относятся к первой четверти, а самые поздние к концу IV в. до н.э. Следует заметить, что практически на всей территории Северного Причерноморья в IV в. до н.э. гераклейские амфоры по количеству тарного импорта занимают первое место.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, Бельское городище, гераклейские амфоры.

Zadnikov Stanislav. Antique amphoras Heracleian production of excavation Bielski settlement. During the excavations in the ancient city Bielski in layers IV. BC of ancient amphorae vessels dominate the wreckage Heracleian production. Found two whole vessel, and two brands. The earliest examples date from the first quarter, and the latest by the end of the IV BC. Also, it should be noted that, Heracleian amphorae occupy the first place among the tare ware, almost the entire territory of the Northern Black Sea coast.

© Задников С.А., 2013

**Історія стародавнього світу
та середніх віків**

Key words: Northern Black Sea region, Belsk settlement, Heracleian amphorae.

С IV в. до н.э. связан заключительный этап развития Бельского городища. В это время основная жизнь на поселении была, вероятно, сосредоточена в пределах Восточного укрепления, а также на селищах близлежащей округи.

Захоронения этого периода открыты в могильниках Скоробор, Перещепино, Марченки и на территории некрополя группы «Б».

В слоях и комплексах IV в. до н.э. встречается столовая и тарная греческая керамика различных производственных центров, среди которых выделяются сосуды гераклейского, фасосского, хиосского производства, амфоры Менды, Книда, Пепарета, Самоса, Синопы, Коса, Родоса и других неизвестных центров [12].

Среди всей тарной посуды IV в. до н.э., найденной на городище, из определяемых центров преобладают находки амфор гераклейского производства. Самые ранние из них относятся к первой четверти IV в. до н.э. (рис. 1, 1). По классификации С. Ю. Монахова – пифоидный тип, вариант I–4 [17, с. 128–131]. Можно отметить также фрагмент амфоры, относящейся к типу биконических, вариант III–2 (рис. 1, 3). Его возможно датировать в пределах второй – четвертой четвертей IV в. до н.э. [17, с. 141–142]. К наиболее поздним образцам относится фрагмент венчика конического типа II–A. Данная амфора имела высокое цилиндрическое горло с валикообразным венчиком (рис. 1, 2). Определить вариант сложно. С. Ю. Монахов подобные сосуды датирует концом IV – началом III в. до н.э. [17, с. 139]. Остальные мелкие обломки IV в. до н.э., отнести к какому-либо известному типу проблематично (рис. 1, 4–9). Интересен развал целой гераклейской амфоры из раскопа XXIX, найденный на глубине 0,4 м. Высота сосуда 61 см. Он относится к пифоидному типу, варианту I–4 [17, с. 128].

Следует отметить находку целой амфоры в раскопе XXXIII. Она обнаружена в яме 22, которая возможно была погребом [23, с. 7]. Сосуд имеет высокое цилиндрическое горло. Ножка в древности отбита. В верхней части горла под венчиком нанесено клеймо, оформленное в виде двух строк, разделенных изображением листа плюща. Верхнее слово отпечаталось полностью «ΚΡΟΝΙΟΣ». В нижнем. – сохранились буквы «ΝΑΡΟΝΙ». В. А. Латышева восстановила нижнее слово как «[‘ΕΠΙ’] ΝΑΡΟΝΙ (ΚΟΥ)» [25, с. 48]. Б. А. Шрамко, на основании классификации И. Б. Брашинского, относил клеймо к третьей хронологической группе и датировал 375 – 320 гг. до н.э., а по Б. А. Василенко к 370 – 300 гг. до н.э.

[23, с. 8]. По классификации В. И. Каца, магистратское клеймо относится к V группе и датируется 20 – ми гг. – последним десятилетием IV в. до н.э. [14, с. 430, табл. 6, № 12]. Подобные сосуды С. Ю. Монаховым отнесены к коническому типу гераклейских амфор (II), вариант II–A–1 (судя по объему сосуда). Такие образцы датируются концом IV – началом III в. до н.э. [17, с. 137]. Таким образом, данная амфора на основании формы и клейма относится к концу IV в. до н.э.

Еще один развал практически целой амфоры был найден в раскопе XV на глубине 0,6 м. Сосуд сохранился во фрагментах, которые удалось склеить и получить практически целый профиль. Ножка отбита. Амфора имеет цилиндрическое горло. Часть венчика отсутствует. На амфоре могло быть клеймо, но из-за фрагментарности находки, утверждать сложно. Сосуд относится к коническому типу гераклейских амфор (тип II) и датируется концом IV – началом III в. до н.э. [17, с. 137].

В раскопе XXXIII найден фрагмент венчика с частью клейма. Сохранилась только надпись фабриканта «ΜΑΚΡ» [24, с. 189, рис. 1, 5].

По мнению Н. А. Онайко, гераклейские амфоры известны в основном в Лесостепном Правобережье и в Побужье [20, с. 56]. В настоящее время этот тезис устарел, т.к. амфоры гераклейского производства в большом количестве встречаются и на памятниках Днепровского Лесостепного Левобережья. Следует отметить, что находки гераклейских сосудов количественно преобладают среди остального амфорного материала, встреченного в погребальных комплексах лесостепной Скифии. В настоящее время на памятниках Левобережья (курган 2 у с. Старое, курган 1, группа IV у хут. Настельный, курган 1, группа II, курган 10, группа III и курган 4 группа IV у с. Старый Мерчик, курган 15 у с. Олещина) обнаружено 6 сосудов, а Правобережья Днепра (курган 432 у с. Журовка, курган 5 и 7 у с. Новоселки, курган 480 у с. Капитоновка, курган 487 и 488 у с. Капитоновка, курган у с. Нетеребка и с. случайная находка у с. Грищенцы) – 8 [1, с. 74–75; 19, с. 82–83, рис. 2, 31; 20, с. 110, № 583–589; 15, с. 109; 22, с. 11, рис. 12, 3; 11, с. 68–69; 8, с. 52; 9, с. 464]. Среди них есть и клейменные амфоры, например, из погребения в кургане 1 группы IV у хутора Настельного, Старый Мерчик–II, курган 1; Старый Мерчик–III, курган 10; Старый Мерчик–IV, курган 4; Журовка, 432; Новоселки, курган 7 [1, с. 74–75; 11, с. 68–69]. Простая статистическая обработка предметов античного керамического импорта из лесостепных памятников показывает, что выводы А. В. Бандуровского о преобладании в Днепровском Левобережье IV в. до н.э. амфор Менды, которым количественно уступали гераклейские амфоры не состоятельны. Этот факт становится очевидным при подсчете находок, приведенных в публикации автора [1]. Не вызывает никаких сомнений, что общее количество гераклейских амфор (5 сосудов) почти в два раза больше чем

амфор Менды (три сосуда) [1, с. 76; 2, с. 7, табл.]. В другой своей статье автор дает процентное соотношение амфор IV в. до н.э., найденных на Бельском городище [2, с. 7, табл.]. Данная аналитика, безусловно, не соответствует истине, поскольку сам исследователь лично не был знаком с материалами Бельска. Не ясно, по каким данным выведены проценты, откуда взяты цифры для подсчетов. Сомнения в научности выводов исследователя усиливаются при знакомстве с его работой 2004 года [3]. В ней А. В. Бандуровский ставит гераклейский импорт уже на третье место после Менды и Солоха –I [3], опять таки не подкрепив фактами свои наблюдения.

Фрагменты амфор производства Гераклеи довольно часто встречаются и на поселениях, как Левобережья, так и Правобережья Днепра. Они обнаружены на Люботинском, Басовском, Кнышовском, Куколевском, Циркуновском городищах, на поселениях Пищальники, Селище, Грищенцы, Зарубинцы, Лихачевка, Буды, Новоселовка [26, с. 122; 7, с. 14; 10, с. 135; 11, с. 131, табл. 21; 21, с. 323; 20, с. 110, № 590–593; 18, с. 20; 13, с. 134; 27, с. 376]. К редким находкам этого времени относятся клейма. На поселении у ж/д. станции Шпаковка найден обломок ручки гераклейской амфоры с клеймом магистрата Мис, второй – третьей четверти IV в. до н.э. [16, с. 292].

К иным выводам пришел А. Е. Безматерных, по материалам погребальных памятников Дона, исследователь первое место в импорте вин отводит Гераклее (6 амфор), причем некоторые из них были с клеймами [4, с. 31; 5, с. 19; 6, с. 19].

В Степи гераклейские амфоры также заметно преобладают среди другого тарного материала [20, с. 13]. Амфоры этого центра, появившись в Северном Причерноморье, сразу же завоевали большую популярность, заняв ведущее место в торговом обмене варварского населения с античными полисами.

Таким образом, на Бельском городище в IV в. до н.э. гераклейские амфоры составляют большинство из всех известных типов тарной посуды. Также, следует заметить, что в этот период, гераклейские амфоры занимают первое место практически на всей территории Северного Причерноморья.

Литература

1. *Бандуровський, А. В.* Античні амфори з курганів скифського періоду Лівобережної Лісостепової України / А. В. Бандуровський // *Археологія*. – 2001. – № 1. – С. 68–79.
2. *Бандуровський, А. В.* О путях проникновения античного импорта в верховья Северского Донца в скифскую эпоху (по материалам раскопок и разведок последних лет) / А. В. Бандуровский // *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* – К., 2001. – С. 5–10.

3. *Бандуровський, О. В.* Давньогрецький імпорт у Придніпровському Лівобережному Лісостепу у другій половині VII–III ст. до н.е.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія” / О. В. Бандуровський. – К., 2004.
4. *Безматерных, А. Е.* Сравнительный анализ состава греческой амфорной тары в курганах лесостепного Дона и лесостепного Левобережья Днепра / А. Е. Безматерных // *Проблемы истории и археологии Украины: материалы V международной научной конференции, посвященной 350-летию г. Харькова и 200-летию Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, 4–6 ноября 2004 г.* – Харьков, 2004. – С. 30–31.
5. *Безматерных, А. Е.* Античные амфоры из курганов скифского времени лесостепного Дона / А. Е. Безматерных // *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*. – Запоріжжя, 2004. – Том XI. – С. 19–23.
6. *Безматерных, А. Е.* Античный керамический импорт в курганах скифского времени Днепро–Донского Лесостепного междуречья (греческие амфоры): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / А. Е. Безматерных. – Воронеж, 2006. – 23 с.
7. *Болтрик, Ю. В., Бунятян, К. П.* Розкопки на Басівському городищі / Ю. В. Болтрик, К. П. Бунятян // *Археологічні дослідження в Україні 1993 року*. – К., 1997. – С. 13–14.
8. *Бессонова, С. С., Сиволап, М. П.* Погребение IV в. до н.э. у с. Нетеребка на Роси (об одном типе погребальных сооружений Причерноморской лесостепи) / С. С. Бессонова, М. П. Сиволап // *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*. – К., 2012. – С. 51–53.
9. *Бессонова, С. С., Сиволап, М. П.* Розкопки кургану скифського часу в Ниньому Пороссі / С. С. Бессонова, М. П. Сиволап // *Археологічні дослідження в Україні 2011*. – К., 2012. – С. 464–465.
10. *Гавриш, П. Я.* Племена скифського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). / П. Я. Гавриш. – Полтава, 2000.
11. *Гречко, Д. С.* Населення скифського часу на Сіверському Дінці / Д. С. Гречко. – К., 2010.
12. *Задников, С. А.* Античные тарные амфоры IV в. до н.э. из раскопок на Бельском городище / С. А. Задников // *Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции, Харьков, 28–29 октября 2010 г.* – Харьков, 2010.

13. Задников, С. А. Охранные исследования поселения скифского времени Буды, ул. Садовая в Харьковской области / С. А. Задников // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ-Луцьк, 2010б. – С. 134.
14. Кац, В. И. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения) / В. И. Кац // Боспорские исследования. – Симферополь–Керчь, 2007. – Вып. XVIII.
15. Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево–Черкасский регион) / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый. – К., 1989.
16. Колода, В. В. Находка двух новых античных амфорных клейм близ Харькова / В. В. Колода // Древности 2009. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2009. – Вып. 8. – С. 292–294.
17. Монахов, С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров–экспортеров товаров в керамической таре. Каталог–определитель / С. Ю. Монахов. – Москва–Саратов, 2003.
18. Моруженко, А. А. Отчет о работе лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета в 1980 г. / А. А. Моруженко. – НА ИА НАН Украины. – 1980/98.
19. Окатенко, В. М., Буйнов, Ю. В. Курган с похоронением скифского типа біля Старого Мерчика / В. М. Окатенко, Ю. В. Буйнов // Археологія. – 2010. – № 1. – С. 78–90.
20. Онайко, Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н.э. / Н. А. Онайко. – // САИ. – М., 1970. – Вып. Д.1–27.
21. Пеляшенко, К. Ю. Розкопки на Циркунівському городищі скіфського часу у 2009 р. / К. Ю. Пеляшенко // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ–Луцьк, 2010. – С. 321–323.
22. Фиалко, Е. Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи / Е. Е. Фиалко. – К., 1994.
23. Шрамко, Б. А. Отчет о раскопках Скифо–славянской археологической экспедиции ХГУ в 1990 г. / Б. А. Шрамко. – Харьков, 1991. – 45 с. Научный архив МАЭСУ. – фонд 1, опис 1, дело 61.
24. Шрамко, Б. А. Раскопки 1992–1993 гг. на Восточном укреплении Бельского городища / Б. А. Шрамко // Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 188–189.
25. Шрамко, Б. А. Новые раскопки на Восточном укреплении Бельского городища / Б. А. Шрамко // Полтавский археологический сборник. – Полтава, 1995. – № 3. – С. 42–49.

26. Шрамко, Б. А. Люботинское городище / Б. А. Шрамко // Люботинское городище. – Харьков, 1998. – С. 9–131.
27. Шрамко, И.Б. Охранные исследования поселения скифского времени с.Новоселовка / И. Б. Шрамко // Археологічні дослідження в Україні. 2010. – К. – Полтава, 2011. – С. 376–377.

Приложения

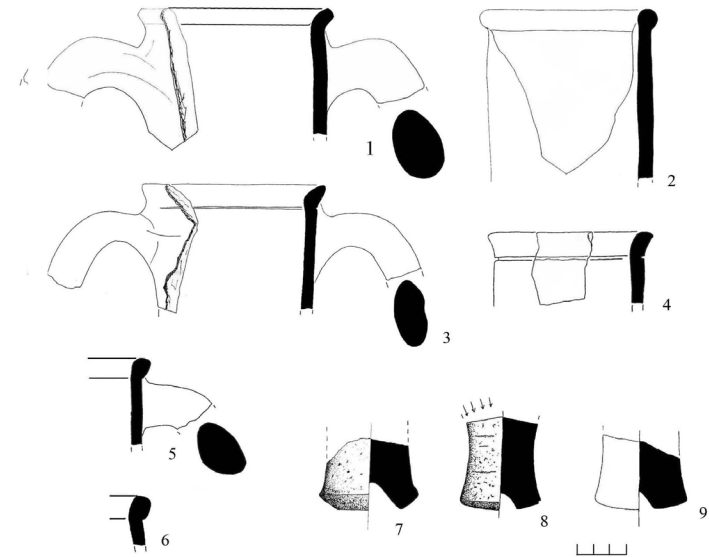

Рис. 1. Образцы амфор гераклейского производства из раскопок на Восточном укреплении.

Образы триумвира Марка Антония и царицы Клеопатры VII в трудах Иосифа Флавия

Богомазова Людмила

Богомазова Людмила. Образы триумвира Марка Антония та цариці Клеопатри VII у працях Іосифа Флавія. У статті розглядається можливість використання праць Іосифа Флавія: «Іудейська війна», «Іудейські старожитності» та «Проти Апіона» у якості історичних джерел для вивчення діяльності триумвіра Марка Антонія та цариці Клеопатри VII. Автор робить висновок, що твори єврейського історика доповнюють свідчення інших античних авторів, його характеристики Антонія та Клеопатри відрізняються від грецько-римської традиції зображення цих історичних постатей.

Ключові слова: Іосиф Флавій, Антоній, Клеопатра, Ірод.

Богомазова Людмила. Образы триумвира Марка Антония и царицы Клеопатры VII в трудах Иосифа Флавия. В статье рассматривается возможность использования трудов Иосифа Флавия: «Иудейская война», «Иудейские древности» и «Против Апиона» в качестве исторических источников для изучения деятельности триумвира Марка Антония и царицы Клеопатры VII. Автор делает вывод, что сочинения еврейского историка дополняют свидетельства других античных авторов, его характеристики Антония и Клеопатры отличаются от греко-римской традиции изображения этих исторических личностей.

Ключевые слова: Иосиф Флавий, Антоний, Клеопатра, Ирод.

Bogomazova Ludmila. The Images of Triumvir Mark Antony and Queen Cleopatra VII of the Works of Josephus Flavius. In the article examined usage of the works by Josephus Flavius such as «Jewish War», «Jewish Antiquities», «Contra Apion» as historical sources for research of triumvir Mark Antony and queen Cleopatra VII actions. An author concludes that the works of Jewish historian supplements notes of other ancient authors. His characteristics of Anthony and Cleopatra differ from Greek-Roman tradition of depiction of these historical persons.

Key words: Josephus Flavius, Anthony, Cleopatra, Herod.

Історія Східного Середземномор'я третьої чверті I століття до н. е. безперервно пов'язана з фігурами триумвіра Марка Антонія та цариці Клеопатри VII. Дослідники даної проблематики рідко використовують літературне насліддя Іосифа Флавія як історичного джерела. К його «Іудейській війні» і

«Іудейским древностям» обращаются в единичных случаях: когда речь идет о взаимоотношениях Антония [3, с. 170-173, 185-188, 227-230; 11, с. 324, 364; 12, с. 281, 283; 19, р. 604-605, 616-617, 625; 20, р. 160-166, 175, 213, 222; 24, р. 361, 364, 374, 414] либо Клеопатры с Иродом [1, с. 349; 6, с. 176-178; 11, с. 364, 376-377; 23, р. 158, 166-167], или о приеме восточных посольств в 41 г. до н. э. [3, с. 173-174; 11, с. 324; 19, р. 539; 20, р. 161] или о гибели младших братьев [1, с. 340; 6, с. 148; 11, с. 302; 12, с. 273; 15, р. 21; 19, р. 480; 23, р. 108] и сестры царицы [1, с. 342; 6, с. 166; 15, р. 24; 19, р. 548-549; 20, р. 154; 23, р. 144; 24, р. 335]. Сочинение «Против Апиона» специалисты по Антонию и Клеопатре вообще обходят стороной. Таким образом, предметным анализом сообщений Иосифа Флавия о восточном триумвире и последней египетской царице прежде практически никто не занимался, заполнение же этой лакуны позволит несколько иначе взглянуть на их деятельность.

Произведения Иосифа Флавия интересуют, главным образом, специалистов по истории религии, например: К. Каутского, А. Робертсона, Л. Х. Фельдмана, С. Шварца [5, с. 35; 8, с. 128-130; 18, р. 14; 22, р. 199-201], исследователей антиримского восстания 66-73 гг., таких как: М. И. Даймонт и Дж. Дж. Блум [4, с. 54; 14, р. 9], а также историков царства Ирода Великого, среди которых можно назвать В. Л. Вихновича [3, с. 185]. Существует немало работ, посвященных проблеме места самого Иосифа Флавия в еврейской истории, например: «Иосиф Флавий. Историк и общество» Т. Раджак и «Josephus» Н. Бенгвича [7, с. 16; 13, р. 15-47]. Многие зарубежные и отечественные ученые: С. Коэн, Дж. Эдмондсон, С. Мэйсон, А. Г. Бокщанин и Л. В. Семенов ставили вопрос об исторической ценности его сочинений в своих трудах [2, с. 96; 9, с. 9; 16, р. 33; 17, р. 13; 21, р. 92].

Своими работами Иосиф Флавий продолжает эллинистическую традицию историописания [16, р. 31]. Используя формы и категории традиционной эллинистической историографии он наделяет ее иудейским теоцентричным пониманием истории [9, с. 9]. В «Иудейской войне» ощущаются влияния «Галльской войны» Цезаря, «Заговора Катилины» Саллюстия и «Энеиды» Вергилия [21, р. 95]. Известно, что Иосиф Флавий был знаком с трудами Страбона, Тита Ливия, Диодора Сицилийского [16, р. 31; 17, р. 26], полемизировал с Николаем Дамасским (Jos. Ant. Jud., VII, 5, 2), цитировал записи царя Ирода (Jos. Ant. Jud., XV, 6, 3). Его современниками были Плиний Старший и Плутарх, последний некоторое время публично выступал в Риме [17, р. 13]. Из всех этих произведений он мог заимствовать понятийный аппарат и концепции, а также информацию об Антонии.

Специалисты предполагают, что Иосиф Флавий мог позволить себе некоторые вольности по отношению к своим источникам: придумывать

детали, расставляя акценты на свое усмотрение, но в целом он был достоверен [16, р. 31]. В «Иудейской войне», «Иудейских древностях» и «Против Апиона» есть повторяющиеся эпизоды, чье изложение отличается. Следовательно, либо автор использовал разные источники при написании трудов, либо в одном случае Иосиф Флавий дает версию источника, а в другом – свою собственную. С. Коэн настаивает, что именно «Иудейские древности» основаны на оригинальных данных, а в основе «Иудейской войны» лежит интерпретация самого Иосифа [16, р. 52-53].

Данная работа – попытка взглянуть на жизненный путь Антония и Клеопатры глазами Иосифа Флавия. Марк Антоний – персонаж восемнадцати эпизодов произведений еврейского историка: девяти сюжетов «Иудейской войны», семнадцати – «Иудейских древностей» и двух – «Против Апиона». Два эпизода встречаются во всех трех работах, восемь – в «Иудейской войне» и «Иудейских древностях». Перечень этих сюжетов можно представить следующим образом: битва при Филиппах (Jos. Ant. Jud., XIV, 12, 2; Bell. Jud., I, 12, 4); разделение Римской державы на сферы влияния между триумвирами после победы над республиканцами (Jos. Ant. Jud., XIV, 12, 2; Bell. Jud., I, 12, 4); принятие Марком Антонием восточных посольств в 41 г. до н. э. (Jos. Ant. Jud., XIV, 12, 2-6; XIV, 13, 1-2; Bell. Jud., I, 12, 4-7); встреча с царицей Клеопатрой VII на Востоке (Jos. Ant. Jud., XIV, 13, 1); казнь бывшей египетской царицы Арсиной IV (Jos. Ant. Jud., XV, 4, 1; Bell. Jud., I, 18, 4; Contra Ap., II, 5); Перузийская война (Jos. Ant. Jud., XIV, 14, 2; Bell. Jud., I, 14, 2); визит Ирода в Рим в 40 г. до н. э. (Jos. Ant. Jud., XIV, 14, 3-5); борьба римлян с парфянами в 39-38 гг. до н. э. (Jos. Ant. Jud., XIV, 15, 7-9); письмо Александры к Антонию (Jos. Ant. Jud., XV, 2, 6-7); разбирательство обвинений в адрес Ирода (Jos. Ant. Jud., XV, 3, 5; XV, 3, 8); обстоятельства и собственно казнь Антигона (Jos. Ant. Jud., XIV, 16, 4; XV, 1, 2); территориальные приобретения царства Птолемеев с подачи римского политика (Jos. Ant. Jud., XV, 4, 1; XV, 5, 3; Bell. Jud., I, 18, 4-5); парфянский поход (Jos. Ant. Jud., XV, 3, 9); поход в Армению (Jos. Ant. Jud., XV, 4, 2-3; Bell. Jud., I, 18, 5); обстоятельства отстранения иудейского царя от непосредственного участия в Акцийском сражении (Jos. Ant. Jud., XV, 5, 1; Bell. Jud., I, 19, 1); битва при Акции (Jos. Ant. Jud., XV, 5, 1; XV, 5, 2; XV, 6, 1; XV, 6, 6; Bell. Jud., I, 19, 1; I, 20, 1; Contra Ap., II, 5); падение Александрии (Jos. Contra Ap., II, 5); гибель Антония и Клеопатры (Jos. Ant. Jud., XV, 7, 3; Bell. Jud., I, 20, 3).

Следует отметить, что четыре эпизода, предоставленных нашему вниманию стараниями Иосифа Флавия, не имеют аналогов в литературном наследии других античных авторов: во-первых,

визит Ирода в Рим в связи с нашествием парфян, во-вторых, письмо тещи Ирода Александры к Антонию о внезапной гибели ее сына-первосвященника Аристобула, и последовавший вызов иудейского царя к триумвиру, чтобы разъяснить ситуацию, а также обстоятельства казни Антигона. Шестнадцать сюжетов относится ко времени пребывания Антония на Востоке, восемь так или иначе касаются Ирода Великого и в девяти случаях его сопровождает последняя египетская царица Клеопатра. Уже первое появление Антония на страницах «Иудейской войны» вместе с ней обозначено фразой «порабощен своей любовью к Клеопатре» (Jos. Bell. Jud., I, 12, 5 / пер. Г. Г. Генкеля) и это утверждение красной нитью проходит через все работы Иосифа Флавия. Однако, если Антоний Плутарха – пропавший человек и Клеопатра – лишь венец его бед (Plut. Ant., 25, 1), если у Аппиана встреча с царицей на Кидне – начало конца (App. B.C., V, 1), то Антоний Флавия вдали от Клеопатры способен принимать самостоятельные решения на благо Риму и Иудеи, добиваться успеха в кулуарах большой политики и на поле брани (Jos. Ant. Jud., XIV, 14, 3-5; Bell. Jud., I, 18, 5), но как только царица оказывается рядом, он превращается в раба своих страстей и ее прихотей. Римлянин предстает жертвой коварной египтянки, которая в конце концов «сделала его врагом собственного отечества и заставила изменить своим друзьям» (Jos. Contra Ap., II, 5 / пер. Г. Г. Генкеля).

Сведения еврейского историка о Клеопатре хронологически шире, нежели по Антонию, что неудивительно, т. к. она провело на политической сцене Востока несколько большее количество времени. Если оставить в стороне эпизоды, связанные с триумвром Антонием, то на страницах своих трудов в отношении царицы Клеопатры Иосиф Флавий повествует о следующем: возведение Клеопатры на престол Юлием Цезарем (Jos. Contra Ap., II, 5); смерть при невыясненных обстоятельствах Птолемея XIV (Jos. Ant. Jud., XIV, 4, 1; Bell. Jud., I, 18, 4; Contra Ap., II, 5); визит царя Ирода в Египет в 40 г. до н. э. (Jos. Ant. Jud., XIV, 14, 2; Bell. Jud., I, 14, 2); I письмо Александры к египетской царице (Jos. Ant. Jud., XV, 2, 5); II письмо Александры (Jos. Ant. Jud., XV, 3, 2); III письмо (Jos. Ant. Jud., XV, 3, 5); визит царицы Клеопатры в Иерусалим в 34 г. до н. э. (Jos. Ant. Jud., XV, 4, 2; Bell. Jud., I, 18, 5).

Необходимо упомянуть, что данные по некоторым эпизодам с участием венценосной египтянки имеют место только в сочинениях Иосифа Флавия. К таковым следует отнести внезапную кончину ее пятнадцатилетнего соправителя в 44 г. до н. э., остановка Ирода в государстве Лагидов по дороге в Рим, три письма к царице от Александры и оправдание Ирода перед лицом Антония, а также визит Клеопатры в Иудею.

По нашему мнению, особого внимания заслуживает битва при Акции, потому что когда речь заходит об этом событии, практически все исследователи упускают из вида сообщения Иосифа Флавия. Об этом сражении детально повествуют Плутарх и Дион Кассий. Для Плутарха поведение царицы в битве при Акции – это запланированное предательство (Plut. Ant., 63), а для Диона Кассия – проявление женской слабости Клеопатры (Cass. Dio L, 33, 1-2). Сражение при Акции Иосиф Флавий упоминает четыре раза в «Иудейских древностях» (Jos. Ant. Jud., XV, 5, 1; XV, 5, 2; XV, 6,1; XV, 6, 6) и два раза в «Иудейской войне» (Jos. Bell. Jud., I, 19, 1; I, 20, 1). Упоминает предметно, называя дату по двум летоисчислениям: по годам Олимпиад и от начала царствования Ирода (Jos. Ant. Jud., XV, 5, 1; XV, 5, 2), причину события (Jos. Ant. Jud., XV, 5, 1), а также обстоятельства отстранения царя Ирода от участия в сражении (Jos. Ant. Jud., XV, 5, 1; Jos. Bell. Jud., I, 19, 1). «Иудейские древности» дают далеко не лестную характеристику последней египетской царице, тем не менее, там нет ни слова о ее свершившемся предательстве, хотя автор отмечает, что «Клеопатра изменит ему (Антонию), если только он очутится в каком-нибудь затруднении» (Jos. Ant. Jud., XV, 4, 2 / пер. Г. Г. Генкеля), но, тем не менее, в цитируемом отрывке не развивает свою мысль. Даже совет Ирода: «Убей Клеопатру!» (Jos. Ant. Jud., XV, 6, 6 / пер. Г. Г. Генкеля), объясняется не ее бегством с поля боя, а тем фактом, что «если бы он избавился от нее, то у него осталась бы надежда захватить верховную власть и легче найти средство примириться» с Октавианом (Jos. Ant. Jud., XV, 6, 6 / пер. Г. Г. Генкеля).

Но уже в работе «Против Апиона» Иосиф Флавий заявляет, что Клеопатра «оставила его (Антония) в разгар морского сражения» (Contra Ap. II, 5 / пер. Г. Г. Генкеля). Противоречий в словах историка нет. В «Иудейских древностях» во главе угла находятся события собственно еврейской истории, поэтому все, что относится к ней опосредовано, мало интересует Иосифа Флавия. В то же время, сочинение «Против Апиона» имеет ярко выраженную антиегипетскую окраску, поэтому там весьма кстати упомянуть о бегстве царицы.

В целом, образ восточного триумвира в изложении Иосифа Флавия сводится к тому, что римский талантливый военачальник и видный государственный деятель Марк Антоний не внял совету своего друга иудейского царя Ирода и погиб от руки другого римлянина из-за своей страсти к женщине. Она же, по словам еврейского историка, – не кто иной, как обуреваемая страстями и падкая до роскоши, жадная к чужим, особенно иудейским, владениям, неразборчивая в средствах интриганка, которая постоянно вмешивается во внутренние дела соседних стран, имея при этом сильное влияние на Марка Антония. У Флавия царица

лишена каких бы то ни было позитивных качеств, в которых ей не отказывают ни Плутарх (Plut. Ant., 27), ни Дион Кассий (Cass. Dio XLIX, 31, 4), ни Аппиан (App. В.С., V, 8). Пренебрежительное отношение к ней со стороны еврейского историка вызвано тем, что она была врагом Рима, а Иосиф Флавий старался казаться добропорядочным римским гражданином, и тем, что еврейское общество было маскулинным по своей сути, поэтому образ женщины на троне, которая к тому же пытается вершить судьбы правителей-мужчин, не может быть положительным, особенно, если она – из рода Птолемеев, т. к. египетские антипатии историка не подлежат сомнению.

Таким образом, характеристики триумвира Марка Антония и царицы Клеопатры VII, предложенные Иосифом Флавием, несколько отличны от греко-римской традиции изображения этих личностей, поэтому обращение к его трудам позволит исследователям найти новые ракурсы изучения деятельности этих политиков.

Литература

1. Бенгтсон, Г. Правители эпохи эллинизма; пер. с нем. / Г. Бенгтсон. – М., 1982.
2. Бокщанин, А. Г. Источниковедение Древнего Рима / А. Г. Бокщанин – М., 1981.
3. Вихнович, В. Л. Царь Ирод Великий. Воплощение невозможного (Рим, Иудея, эллины) / В. Л. Вихнович. – СПб., 2010.
4. Даймонт, М. И. Евреи, Бог и история; пер. с англ. / М. И. Даймонт. – М., 1994.
5. Каутский, К. Происхождение христианства / Пер. с нем. / К. Каутский. – М., 1990.
6. Кравчук, А. Закат Птолемеев / Пер. с пол. / А. Кравчук. – М., 1973.
7. Раджак, Т. Иосиф Флавий. Историк и общество; пер. с англ. / Т. Раджак. – М.-Иерусалим, 1993.
8. Робертсон, А. Происхождение христианства; пер. с англ. / А. Робертсон. – М., 1959.
9. Семененко, Л. В. Эллинистические мотивы в «Иудейских древностях» Иосифа Флавия / Л. В. Семененко. – М., 2002.
10. Смирнова, Е. Л. Рождение принципата Флавиев / Е. Л. Смирнова // История: мир прошлого в современном освещении. – СПб., 2008. – С. 306-326.
11. Флетчер, Дж. Клеопатра Великая: женщина, стоящая за легендой; пер. с англ. / Дж. Флетчер. – М., 2011.

12. Циркин, Ю. Б. Гражданские войны в Риме. Победенные / Ю. Б. Циркин. – СПб., 2006.
13. Bentwich, N. Josephus / N. Bentwich. – Philadelphia, 1914.
14. Bloom, J. J. The Jewish Revolts against Rome, A.D. 66-135: a Military Analysis / J. J. Bloom. – L., 2001.
15. Burstein, S. M. The Reign of Cleopatra / S. M. Burstein. – L., 2004.
16. Cohen, S. J. D. Josephus in Galilee and Rome: His Vita and Development as a Historian / S. J. D. Cohen. – Boston, Leiden, 2002.
17. Edmondson, J. Introduction: Flavius Josephus and Flavian Rome / J. Edmondson // Flavius Josephus and Flavian Rome. – Oxford, 2005. – P. 1-33.
18. Feldman, L. H. Josephus's interpretation of the Bible / L. H. Feldman. – L., 1998.
19. Goldsworthy, A. Antony and Cleopatra / A. Goldsworthy. – L., 2010.
20. Huzar, E. G. Mark Antony, a Biography / E. G. Huzar. – Minneapolis, 1978.
21. Mason, S. Of Audience and Meaning: Reading Josephus' Bellum Judaicum in the Context of a Flavian Audience / S. Mason // Josephus and Jewish History in Flavian Rome and Beyond. – Leiden, Boston, 2005. – P. 71-100.
22. Schwartz, S. Josephus and Judaeae Politics / S. Schwartz. – N.-Y., 1990.
23. Tyldesley, J. Cleopatra: Last Queen of Egypt / J. Tyldesley. – L., 2008.
24. Weigall, A. The Life and Times of Marc Antony / A. Weigall. – N.-Y., 1931.

УДК 94 (37)

К вопросу о хронологии киликийского наместничества Суллы

Будко Валерий

Будко Валерій. До питання про хронологію кілікійського намісництва Сулли.

Стаття присвячена питанню датування намісництва Сулли в Кілікії. Було доведено, що Сулла став намісником Кілікії в 96 р. до н.е. У тому ж році або на початку 95 р. до н.е. Сулла поновив на троні Аріобарзана I, що дозволило йому пробути на посаді намісника ще кілька років.

Ключові слова: Сулла, Аріобарзан I, провінція Кілікія.

© Будко В. А., 2013

Будко Валерий. К вопросу о хронологии киликийского наместничества Суллы.

Статья посвящена вопросу датировки наместничества Суллы в Киликии. Было доказано, что Сулла стал наместником Киликии в 96 г. до н.э. В том же году или в начале 95 г. до н.э. Сулла восстановил на троне Ариобарзана I, что позволило ему пробыть на посту наместника еще несколько лет.

Ключевые слова: Сулла, Ариобарзан I, провинция Киликия.

Budko Valery. On the Question to the chronology of Sulla's Governorship in Cilicia. The article is devoted to the dating of Sulla's governorship in Cilicia. It has been proven that Sulla became governor of Cilicia in 96 BC. In the same year or in early 95 BC Sulla restored on the throne Ariobarzanes I, which allowed him to stay in Cilicia a few more years.

Key words: Sulla, Ariobarzanes I, province Cilicia.

Биография Л. Корнелия Суллы уже многие годы привлекает к себе внимание исследователей. Поэтому понятен интерес, проявляемый историками к биографии Суллы в 90-е гг.¹, когда его карьера была на подъеме. Одним из эпизодов, повлиявших на судьбу Суллы, стало его наместничество в Киликии. Кроме того, данный период был временем острых внешнеполитических конфликтов в малоазийском регионе. Тогда в преддверии Митридатовых войн между Римом и Понтом, разыгралась борьба за владычество над Каппадокией. Во время киликийского наместничества Сулла стал непосредственным участником этого противостояния. Вопрос датировки данных событий на сегодняшний день остается открытым, при этом выбор между датами в диапазоне с 96 по 92 гг. влияет на всю хронологию произошедших в Каппадокии событий.

Источники по данному вопросу достаточно скупы на подробности, что существенно усложняет процесс датировки. Биография Суллы Плутарха [Plut. Sulla, 5, 1-3] содержит сведения о времени претуры римского политика и его противниках, с которыми он сражался в Каппадокии. Сведения, приведенные в трудах Юстина, Страбона и Аппиана [Just., XXXVIII, 2, 6-8; 3, 2-4; Strabo, XII, 2, 11; App., Mithr., 10; 13; 17], полезны при реконструкции каппадокийских событий. В труде Веллея Патеркула [Vell. Pat., II, 15, 3] содержится указание на время наместничества Суллы в Киликии, которое нуждается в обстоятельном анализе. Для подтверждения гипотезы о присутствии в Каппадокии военных контингентов из Малой Армении большую ценность

¹ Здесь и далее все даты до н.э.

представляют две надписи из Северного Причерноморья [IOSPE, I², 35; 19, р. 150-160]. Наконец, ценные сведения можно извлечь из монетной чеканки Ариобарзана I [24; р. 40-42].

На сегодняшний момент существует три датировки времени наместничества Суллы в Киликии. Раньше всех был предложен 92 г. [7, с. 94] и эта дата до сих пор остается наиболее распространенной [5, с. 196; 8, р. 63; 20, р. 105; 22, р. 109]. В 1959 г. Э. Бэдиан подверг критике традиционную датировку и предложил свою версию событий, которые должны были произойти в 96 г. [9, р. 157-178]. Эта дата завоевывает все больше симпатий среди историков [4, с. 52; 10, р. 155; 15; р. 360; 16, р. 30]. Э. Шервин-Уайт предложил компромиссную дату – 94 г. [21, р. 182]. Хотя он позже от нее отказался, такая датировка также нашла своих сторонников [19, р. 86].

В данной работе мы, опираясь на одну из существующих на сегодняшний момент дат, представим собственную датировку событий.

Прежде чем обратиться к делам на Востоке, нам необходимо выяснить год, в который Сулла был городским претором. Ведь по обычаю бывший магистрат получал наместничество на следующий год после исполнения своих обязанностей в Риме.

Плутарх пишет, что сразу после окончания войны с кимврами Сулла посвятил себя гражданским делам, записался кандидатом в городские преторы, проиграл, но выиграл выборы в следующем году [Plut. Sulla, 5, 1-2; De vir. ill., 75, 4]. Не будем обращать внимание на эту небольшую неточность допущенную Плутархом в определении способа занятия должности городского претора. Тот факт, что Сулла занимал именно эту должность важен потому, что это позволяет сразу исключить 94 и 93 гг. в качестве времени преторы и наместничества, так как в 94 г. должность городского претора занимал Г. Сентий [11, р. 12].

На основании сообщения Веллея Патеркула принято датировать претору Суллы 93 г. Прежде всего, представляется необычным, что Сулла почти десять лет ждал, чтобы продолжить свою карьеру [10, р. 132]. Есть и более веские доводы против достоверности данных Веллея Патеркула. Римский историк пишет, что Сулла исполнял обязанности претора за год до начала Союзнической войны [Vell. Pat., II, 15, 3]. Если прямо следовать этому сообщению, то выходит, что Сулла был претором и наместником соответственно в 92 и 91 гг., что невозможно. Накануне войны Сулла уже находился в Риме, занятый спором с Гаем Марием по поводу монументального искусства. Еще более грубая ошибка содержится в сообщении о первом дипломатическом контакте Рима и Парфии, участником которого был Сулла. Веллей Патеркул поместил его ко времени окончания I Митридатовой войны [Vell. Pat., II, 24, 3]. Учитывая подобную небрежность автора «Римской истории» мы не

можем согласиться с мнением Б. П. Селецкого в том, что исходя из сообщения Веллея Патеркула в любом случае пропреторство Суллы в Киликии должно быть отнесено к концу 90-х гг. I в. [6, с. 210].

Ближе всего к истине будет поместить первую попытку Суллы стать претором в 99 г., когда тот уже мог по возрасту занимать эту должность [16, р. 29]. Эту дату подтверждает употребление Плутархом слова «сразу» (εὐθύς) [Plut. Sulla, 5, 1; 9, р. 168], которое может означать отрывок времени до четырех лет [Plut., Timol., 1, 1; 21, р. 178]. Сулла не стал перед этим баллотироваться в эдилы в основном, потому что шансов быть избранным в преторы в три раза больше [12, р. 289].

Следовательно, если претора Суллы была в 97 г., то начало его наместничества в Киликии приходится на 96 г. Для возвращения или интронизации Ариобарзана I Сулле не обязательно нужно было давать провинцию, достаточно послать с этой миссией легата, как это и произошло в 91 г. Поэтому основной задачей Суллы в Киликии должна была стать борьба с пиратством [2, с. 128; 16, р. 35; 19, р. 78]. В пользу этого говорит история провинции, когда многие из известных нам наместников были вовлечены в противостояние с морскими разбойниками. Обычно такие назначения, связанные с военными действиями, длились по несколько лет, если полководец справлялся со своими обязанностями [10, р. 141]. И хотя мы ничего не знаем о борьбе Суллы с киликийским пиратством, учитывая его заслуги в Каппадокии и организацию первого дипломатического контакта с Парфией, можно предположить, что сенат мог продлевать срок его наместничества.

Выяснив год начала пропреторы Суллы и главную цель его наместничества, мы можем перейти непосредственно к определению даты первого изгнания Ариобарзана I из Каппадокии. Принято считать, что новый царь Каппадокии был избран в 96 г. [5, с. 194; 22, р. 173]. Первая реставрация Ариобарзана I могла произойти лишь в 96, 94 или 92 гг., так как согласно данным Юлия Обсеквенса 95 и 93 гг. до н. э. были мирными для Рима [Obsequens, 50; 52]. Э. Бэдиан, на основании анализа употребления Плутархом слова «восстановил» (κατάγειν) [Plut. Sulla, 5, 3], а так же текста семидесятой периохии Ливия [Liv. Ep., 70], где изложены сначала внутриталийские события, а затем внешние, делает вывод, что Сулла провел не восстановление, а интронизацию Ариобарзана I. По версии Э. Бэдиана эти события могли произойти лишь в 96 г. Но, основываясь на критических замечаниях Э. Шервина-Уайта, мы считаем, что наши источники не позволяют делать какие-либо выводы о возведении Суллой на каппадокийский престол Ариобарзана I [21, р. 175; 178]. В конце концов, раз Ариобарзана I изгнали из страны сразу после выборов, можно сказать, что Сулла в любом случае восстановил царя на троне [15, р. 358].

Таким образом, 96 г. в качестве даты первой реставрации Ариобарзана I представляется вполне обоснованной, раз Сулла в это время уже находился в Киликии. Такая датировка согласуется с монетной чеканкой Ариобарзана I. Впрочем, не ясно, начал ли Ариобарзан I чеканить монеты сразу в 96 г. или же с момента своего формального воцарения, который должен был наступить 21 марта согласно ахеменидскому календарю [10, р. 124; 131; 13, р. 287].

В пользу изгнания Ариобарзана I в 93 г. якобы говорит отсутствие монет, соответствующих этому году. Однако, Ариобарзану I было достаточно контролировать хотя бы часть страны, чтобы продолжать выпуск денег [10, р. 126]. Если же он все-таки покинул Каппадокию, то ему было незачем бежать прямо в Рим. Он мог укрыться в Азии или у Суллы в ожидании решения сената [10, р. 148]. Следовательно, восстановление Ариобарзана I на престоле могло не занимать много времени, и монетная чеканка не была прервана. В связи с этим, любопытно, что сосед каппадокийского царя, Никомед IV даже после изгнания продолжил выпуск денег [1, с. 379]. Кроме того, отсутствие эмиссии 93 г. не обязательно говорит в пользу изгнания Ариобарзана I, деньги просто еще не были найдены. Например, Т. Рейнак, обосновавший реставрацию Ариобарзана I в 92 г., не знал монет соответствующих 1, 2, 5, 6, 18, 23 годам и на сегодняшний момент найдено всего по два экземпляра чеканки 1 и 26 годов правления царя Каппадокии [10, р. 127; 24, р. 39]. В итоге, монеты Ариобарзана I не могут дать точный ответ на вопрос о времени изгнания царя [10, р. 127].

Другой момент, на который стоит обратить внимание, касается противников Суллы в Каппадокии. Плутарх пишет, что Сулла перебил много каппадокийцев и еще больше пришедших им на подмогу армян [Plut. Sulla, 5, 3]. Данное упоминание армии армян служит еще одним хронологическим репером.

Рядом с Каппадокией есть только три области, где проживало армянское население: Софена, Малая и Великая Армения. Наименее вероятным местом является Софена. А. Кивни считает, что понтийский полководец Архелай набрал наемную армию именно в этом царстве [16, р. 31; 17, р. 29]. Подобное могло произойти только до завоевания Софены в 94 г. Тиграном II, царем Великой Армении. Следовательно, это может быть аргументом в пользу более ранней даты [17, р. 29], но данное предположение не выдерживает критики. Царство Софена было известно Плутарху [Plut. Luc. 24, 6; 29, 7; Rompr., 33, 4; 4, с. 50], но он, как, впрочем, и другие античные писатели не склонен называть ее жителей армянами [4, с. 51]. Анализ указанного выше отрывка биографии Суллы указывает на то, что это были именно дружественные войска, пришедшие на помощь, что плохо вяжется с приходом наемной армии

[7, с. 101]. Наконец, Софена была очень слабым в военном отношении государством, которое не могло предоставить крупную армию [4, с. 51].

Большинство исследователей склоняются к тому, что армянские войска были поставлены Тиграном II. Тигран II в 95 г. [21, р. 174] взшел на трон Великой Армении и практически сразу повел активную политику по расширению своего царства. В 94 г. [4, с. 50] он, как уже было сказано, захватил Софену [Strabo, XI, 14, 15], царство издавна дружественное каппадокийским правителям. Руководствуясь этой реконструкцией, исследователи первое изгнание Ариобарзана I относят к 93 г. В пользу этой даты говорит заключение союза между Митридатом VI и Тиграном II, которое произошло примерно в это время.

Таким образом, вторжение великоармянских войск в Каппадокию могло произойти не ранее 93 г. Однако само участие армии Тиграна II в изгнании каппадокийского царя для нас представляется сомнительным. Плутарх, наш единственный источник по данному вопросу, никак не упомянул того, что армяне были посланы именно царем Великой Армении. Древнегреческий писатель был прекрасно осведомлен о политике Тиграна II и, при этом, не скрывал своего негативного отношения к армянскому правителю [Plut. Luc., 21, 4-6; 4, с. 50]. С другой стороны, известно, что основным источником для первых пяти глав биографии Суллы были мемуары римского диктатора. Сулла, раз уж он, вне всяких сомнений, преувеличил размеры армянского войска, точно не преминул бы упомянуть, что разбил армию царя Великой Армении или его полководцев [14, S. 220]. Можно сказать, что и у Суллы, и, в след за ним, у Плутарха был общий мотив написать о каких бы то ни было сражениях с войсками Тиграна II, если бы они в действительности произошли.

Французский историк П. Арно по вопросу хронологии киликийского наместничества привел новый источник – поэмы Аполлинария Сидония. Свои выводы он сделал на основании отрывка панегирика императору Авиту [Appol. Syd., Carm., V, 79-82]:

*Горе мне! Каким я был, когда в силу моих приказов назначили
Суллу, Азиатоген, Курий, Павел, Помпей
Тиграну, Антиоху, Пирру, Персею, Митридату
Мир и царства, бегство, дань, оковы, яд.*
(пер. наш)

Еще комментатор английского издания произведений Сидония В. Андерсон отметил наличие связок [23, р. 124, п. 1], где римские полководцы поставлены напротив своих противников и слов, подводящих итог их противостоянию. Кроме того, что римские полководцы выставлены не в хронологическом порядке, некоторые сомнения вызывает значение первой и последней связок. Сулла воевал

на Востоке всего два раза. Неизвестно, чтобы он сражался с Тиграном II в I Митридатовой войне, поэтому остается только его киликийское наместничество. Кроме того, как отмечает П. Арно, связь Митридата VI с употреблением ядов была шире известна во времена Помпея, чем Суллы [8, р. 62-63]. В свою очередь А. Кивни показал, что Сидоний действительно мог считать, что Сулла воевал с Тиграном II [17, р. 31]. Это хорошо видно из другого панегирика, где Суллу и Лукулла связывают с их победами над Арменией и Понтом [Appol. Syd., Carm., 458-460]. В этом случае произошло удвоение событий: Лукулл унаследовал от Суллы войну с Митридатом и прибавил собственную с Тиграном [17, р. 35]. В отношении первого отрывка мы принимаем комментарий переводчика о небрежности поэта и оставляем его вариант связки: Сулла, Тигран, яд; Помпей, Тигран, мир и царства. В данном случае под царствами (regna) может подразумеваться целая плеяда царств отобранных Помпеем у Тиграна II [App., Mithr., 105]. Если же оставить размещение указанных связок неизменным, то не ясно о каких царствах может идти речь, так как Сулла в 90-х гг. I в. воевал в одной только Каппадокии. Кроме того, внимание Сидония должна была привлечь скорее Митридатова война, чем малоизвестная кампания Суллы в Каппадокии [17, р. 34].

Можно предложить и альтернативный вариант. Сидоний свои знания о Сулле черпал из его мемуаров или, что более вероятно, из произведения Плутарха. Поэт знал о позднейшем участии Тиграна II в каппадокийских событиях, а затем, как и современные историки, сделал вывод, что Сулла воевал с правителем Великой Армении.

На основании вышеизложенных доводов участие войск Тиграна II в борьбе с Суллой представляется маловероятным.

Остается только Малая Армения, считать которую источником армянских войск в Каппадокии, кажется, впервые предложил Р. Кэллет-Маркс [15, р. 359]. Малая Армения к концу II в. до н.э. вошла в состав Понтийского царства [Strabo, XIII, 3, 28; 4, с. 51]. Жители этой области, сохранившие свое этническое название, играли важную роль в пополнении армии Митридата VI [4, с. 51]. Согласно надписям из Ольвии и Херсонеса войска из Малой Армении присутствовали даже в Северном Причерноморье [IOSPE, I², 35; 19, р. 150-160; 4, с. 52]. Военные контингенты, поставляемые из этой области, были достаточно велики. Известно, что в начале I Митридатовой войны сын понтийского царя и наместник Малой Армении привел на помощь десяти тысячный отряд конницы [App., Mithr., 17]. Использование войск из Малой Армении в Каппадокии давало Митридату VI возможность сохранить видимость непричастности к изгнанию Ариобарзана I. Еще одним, правда, косвенным подтверждением является участие в каппадокийских делах понтийского военачальника Архелая [Front. Strat., I, 5, 18]. На

этом основании можно предположить, что Плутарх под армянами имеет ввиду именно жителей Малой Армении.

Выяснение происхождения армянских войск не дает нам основания для каких-либо выводов в пользу одной из датировок киликийского наместничества Суллы, но и не противоречит им, так как ничего не мешало Митридату VI использовать свои малоармянские войска на протяжении всего рассматриваемого периода.

На основании проведенного исследования, мы можем предположить, что наместничество Суллы в Киликии началось в 96 г. В том же году или в самом начале 95 г. Сулла восстановил на троне Ариобарзана I. Эта акция, а так же военные соображения по обеспечению безопасности царя и борьбы с пиратством позволили Сулле продлить свое командование в Киликии до 94 или даже до 93 г.

Литература

1. Габелко, О. Л. История Вифинского царства / О. Л. Габелко. – СПб., 2005.
2. Короленков, А. В. Сулла / А. В. Короленков, Е. В. Смыков. – М., 2007.
3. Литовченко, С. Д. Каппадокийский кризис 90-х гг. I в. до н.э. и Великая Армения / С. Д. Литовченко // Древности 2006-2008. – X., 2008. – С. 48-57.
4. Литовченко, С. Д. Малая Армения и каппадокийские события 90-х гг. I в. до н.э. / С. Д. Литовченко // Lauea. – X., 2007. – С. 48-56.
5. Сапрыкин, С. Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье / С. Ю. Сапрыкин. – М., 1996.
6. Селецкий, Б. П. О некоторых современных исследованиях социально-политической истории Рима 90-х годов I в. до н.э. / Б. П. Селецкий // ВДИ. – 1978. – № 3. – С. 204-215.
7. Смыков, Е. В. Каппадокийская миссия Суллы: проблемы хронологии (историографический очерк) / Е. В. Смыков // Studia historica. – 2007. – Vol. 7. – С. 93-107.
8. Arnaud, P. Sylla, Tigrane et les Parthes. Un nouveau document pour la dataion de la proper de Sylla: Sidoine Apollinaire, Paneg. Aviti, v. 79-82 / P. Arnaud // REA. – 1991. – Vol. 93. – P. 55-64.
9. Badian, E. Sulla's Cilician Command / E. Badian // Studies in Greek and Roman History. – Oxf., 1964. – P. 157-178.
10. Brennan, T. C. Sulla's Career in the Nineties: Some Reconsiderations / T. C. Brennan // Chiron. – 1992. – Bd. 22. – P. 103-158.
11. Broughton, T. R. S. The Magistrates of the Roman Republic: in 3 vol. / T. R. S. Broughton. – N.-Y., 1952. – Vol. 2.

12. Cagniard, P. F. L. Cornelius Sulla in the Nineties: a Reassessment / P. F. Cagniard // *Latomus*. – 1991. – Т. 50. – Fasc. 2. – P. 285-303.
13. Dmitriev, S. Cappadocian Dynastic Rearrangements on the Eve of the First Mithridatic War / S. Dmitriev // *Historia*. – 2006. – Bd. 55. – № 3. – P. 285-297.
14. Hatscher, C. R. Sullas Karriere in den Neunziger Jahren: Ansätze der Forschung (1830—1992) / C. R. Hatscher // *Hermes*. – 2001. – Bd. 129. – № 2. – S. 208-224.
15. Kallet-Marx, R. Hegemony to Empire: The Development of the Roman Imperium in the East from 148 to 62 B.C. / R. Kallet-Marx. – Berkeley, 1995.
16. Keaveney, A. Sulla: The Last Republican / A. Keaveney. – N.-Y., 2005.
17. Keaveney, A. Sulla's Cilician Command: the Evidence of Appollinaris Sidonius / A. Keaveney // *Historia*. – 1995. – Bd. 44. – № 1. – P. 29-36.
18. Makarov, I. L'épithète d'un commandant des archers de Chersonèse Taurique / I. Makarov // *ZPE*. – 2006. – Bd. 155. – P. 150-160.
19. McGing, B. C. The Foreign Policy of the Mithridates VI Eupator, King of Pontus / B. C. McGing. – Leiden, 1986.
20. Reinach, T. Mithridate Eupator, roi de Pont / T. Reinach. – P., 1890.
21. Shervin-White, A. N. Ariobarzanes, Mithridates, and Sulla / A. N. Shervin-White // *CQ*. – 1977. – Vol. 27. – № 1. – P. 173-183.
22. Shervin-White, A. N. Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D. 1. / A. N. Shervin-White. – L., 1984.
23. Sidonius. Poems and Letters: in 2 vol. / Trans. by W. B. Anderson / Appollinaris Sidonius. – L., 1963. – Vol. 1.
24. Simonetta, B. The Coins of the Cappadocian Kings / B. Simonetta. – Fribourg, 1977.

УДК: 94:33-054.5(38)

Економічна складова концепції «ідеального громадянина» у Давній Греції

Вар'ян Оксана

Вар'ян Оксана. Економічна складова концепції «ідеального громадянина» у Давній Греції. Висвітлюється вплив економічного фактору на структуру уявлень про «ідеального громадянина» у

© Вар'ян О. О., 2013

Афінах та Спарті. Ойкос та землевласність розглядаються як елементи громадянства, основа суспільно-політичної активності. Літургії аналізуються в контексті уявлень про справедливість та благо полісу. Визначено, що економічна складова входила до уявлень про «ідеального громадянина», забезпечувала розвиток його особистості.

Ключові слова: економічний фактор, громадянин, землевласність, ойкос, літургії.

Вар'ян Оксана. Экономическая составляющая концепции «идеального гражданина» в Древней Греции. Показано влияние экономического фактора на структуру представлений об «идеальном гражданине» в Афинах и Спарте. Ойкос и собственность на землю рассматриваются как элементы гражданства, основа общественно-политической активности. Литургии анализируются в контексте представлений о справедливости, благо полиса. Установлено, что экономическая составляющая входила в представления об «идеальном гражданине», обеспечивала развитие его личности.

Ключевые слова: экономический фактор, гражданин, земельная собственность, ойкос, литургии.

Varian Oksana. The economics as a component of the concept of the «ideal citizen» in Ancient Greece. In the article shows that economic factors had the impact on the structure of the concepts of «ideal citizen» in Athens and Sparta. Oikos and ownership of land are regarded as elements of citizenship, the basis of political activity. Liturgy analyzed in the context of the notion of justice, welfare policy. It is established that the economic component was part of the idea of the «ideal citizen», provided the development of his personality.

Key words: economic factor, a citizen, landed property, oikos, the liturgy.

Особливості розвитку та функціонування полісних структур у Давній Греції обумовили високий статус громадянина в системі суспільно-політичного та економічного життя. Відповідно до норм та цінностей полісу, громадянин розглядався як землевласник, воїн, активний учасник управління містом-державою. Сумлінне виконання цих видів діяльності було передумовою визнання його «хорошим» та «достойним» членом полісу. Плутарх, цитуючи Ксенофонта, відзначав, що у доброго господаря все на своїх місцях – і знаряддя для землеробства, і обладунки воїна [19, с. 652]. Оскільки

поліс був не тільки містом-державою, а й колективом громадян, то формування громадянина виступало однією з першочергових задач. Ідеальний громадянин – це не лише синтез загально визнаних персональних та громадянських якостей, а й результат впливу умов та способів формування особистості.

Політичний лад Афін, заснований на принципах рабовласницької демократії, обумовив ідеал людини з активною громадянською позицією. Так, держава, за Аристотелем, це політичне спілкування громадян, статус яких визначається через участь у законотворчій та судовій владі [3, с. 444-446]. Як представник колективу громадян, громадянин мав ставити благо полісу вище власного. За Лісієм, обов'язком кожного громадянина та справедливого судді є розуміння законів так, як це корисно державі [14, с. 171]. Соціокультурні умови визначали орієнтацію на розвиток гармонійної фізично сильної та гарної особистості, наділеної моральними чеснотами. Не менш важливим був економічний фактор, який виступав складовою громадянського статусу та елементом відповідності громадянина прийнятому ідеалу, що обумовлює актуальність його дослідження при аналізі концепції «ідеального громадянина» у Давній Греції.

Метою статті є аналіз статусу громадянина в системі економічних відносин колективу громадян полісу у Давній Греції в V-IV ст. до н.е. Завданням даної статті є висвітлення впливу економічного фактору на структуру уявлень про «ідеального громадянина» у Афінах та Спарті.

Джерельну базу дослідження складають праці Аристотеля, Платона, Ксенофонта, Плутарха, судові промови Лісія та Демосфена, комедії Аристофана. Історіографія представлена працями Ю. В. Андреева, Л. Д. Бондар, В. П. Бузескула, Л. Г. Печатной. Розвиток економічних та соціальних відносин висвітлюється зарубіжними дослідниками Дж. Камерон, М. М. Остин та П. Відаль-Наке, Т. Фотопулус, Дж. Рой.

Поліс виступав гарантом прав громадян та покладав на них ряд обов'язків. Так, повноправний громадянин мав виключне право на свободу і незалежність від іншої людини, право на земельну ділянку, право носити зброю та служити в ополченні, брати участь у управлінні державою. В той же час, громадянин наділявся обов'язками політичного і економічного характеру. Він був зобов'язаний брати участь в народних зборах, берегти своє майно і працювати на земельній ділянці, допомагати полісу та захищати його зі зброєю в руках [8, с. 418-419].

Для афінян власність та земля були ідентифікуючими ознаками громадянина та показником його чеснот. Володіння будинком і землею забезпечувало майновий статус та основу спадку громадянина [20, с. 106.]. Традиційно висока роль належала землеробству. Значення його

для греків архаїчного періоду висвітлено Гесіодом. Виказуючи повагу до праці, він писав, що людина, яка вчасно засіє землю та облаштує будинок, буде жити в достатку, а це приведе до чеснот і поваги [7, с. 52, 61]. За рівнем престижності землеробство було скоріше почесною справою, ніж способом збагачення. Зв'язок землеробської діяльності з визнанням громадянина «хорошим» і «прекрасним» аналізує Ксенофонт. Називаючи землеробство заняттям корисним, пристойним, приємним богам та людям, а отже, благородним, Ксенофонт відзначав, що воно робить людей хоробрими, найкращими громадянами, які найсильніше люблять вітчизну [13, с. 238-239]. Юнаки з киркою для обробки землі зображувались, поряд з атлетами, й на вазових сюжетах, що є підставою вважати землеробство елементом системи цінностей, на яких виховувались громадяни [23].

У одній з промов Лісія відзначалось, що більшість солдат, повернувшись з походу, займались господарством [14, с. 173]. Повагу співгромадян заслуговував той, хто гарно управляв домогосподарством та, отримуючи прибутки, виконував повинності. Домогосподарство, або ойкос, було основою грецької економіки та відображенням соціальних відносин полісу [21, с. 112-114; 25, с. 1-3]. На нього покладався тягар виконання громадянином літургій. Так, у промові Лісія проти конфіскації майна Аристофана, наводиться свідчення про сплату трієрархії трьома громадянами з одного дому, ойкосу [14, с. 195]. Економічні відносини були тісно пов'язані з політичними, етичними та ціннісними. На економічну поведінку греків значний вплив справили ментальні звички щодо поділу сфер діяльності за рівнем достойності для громадянина [22, с. 11-12].

Для античного полісу характерна чітка соціальна стратифікація та майнова диференціація. Проведена Солоном сісахфія не лише звільнила громадян від боргів, а й, закріпивши за ними оброблювану землю, за рахунок зняття боргових каменів, заклала основу для прямої демократії та ісономії [24]. Прибуток з землі став критерієм поділу на стани, відкрив шлях до державних посад та участі у війську. В залежності від оцінки майна, Солон поділив громадян на чотири класи: пентакосіомедіми, які отримували прибуток з землі 500 мір, вершники – отримували прибуток 300 мір (або могли утримувати коня), зевгіти – мали 200 мір прибутку, інші громадяни були віднесені до класу фетів [6, 55-58].

Відповідно до майнового класу громадяни отримували доступ до державних посад та війська. Пентакосіомедіми могли обіймати будь-які державні посади, вершники і зевгіти – посади дев'яти архонтів, казначеїв, полетів, одинадцяти і колакретів. Фети мали право брати участь у народних зборах та бути суддями. Належність до роду

військ виходила з можливості придбання необхідних обладунків. Відповідно, пентакосіомедіми та вершники служили у кінноті, зевгіти – у важко озброєній піхоті, фети складали загони легкоозброєної піхоти та корабельні команди [2, с. 272-274]. Таким чином зберігався принцип доступу до вищих посад громадян благородного походження [14, с. 193]. Завдяки виконанню військових та фіскальних повинностей на користь полісу, які вважались також проявом моральних чеснот – справедливості, поміркованості, піклування про суспільне благо, заможні громадяни могли претендувати на визнання їх «кращими» та «прекрасними».

Участь всіх громадян у політичному житті забезпечувалась фінансово. Периклом була введена оплата для присяжних, членів ради, війська і флоту. Присяжні отримували 2 оболі в день, члени ради – 5 оболів в день, а притани ще додатково 1 обол на продовольство, гопліт та матрос отримували по 1 драхмі в день. Грошова винагорода надавалась й архонтам – 4 оболі в день на продовольство, в т.ч. на утримання флейтиста та глшатая [6, с. 159-160]. Клісфен збільшив оплату присяжних до 3 оболів, якою вона зберігалась і в IV ст. до н.е. Плата за відвідування народних зборів в 1 обол, була введена Агіррієм, за Геракліта Клазоменського вона склала 2 оболі, потім Агіррій підняв її до 3 оболів [2, с. 310-311]. Введення подібної компенсації надавало можливість незаможним громадянам відірватись від виробничої діяльності та присвятити вільний час участі в управлінні полісом. Прийняття рішень народними зборами, представники яких переважно були некомпетентні у питаннях, які розглядались, а діяли під впливом красномовства політиків та ораторів, знайшло гостру критику у комедіях Аристофана [4, с. 83-84, 137-140].

Формування особистості у Афінах пов'язувалось також з театром. Відвідування театру було обов'язком громадянина та проявом агональної культури. Про високе значення театру свідчить наявність започаткованого Периклом теорикону, або, видовищних грошей – 2 оболі в день на громадянина, які надавались в свято Діонісій та інші святкові дні, щоб простий демот отримав можливість відвідати театр [6, с. 159]. Так, наприкінці IV ст. до н.е., коли відбувалась криза полісної моралі, Демосфен, аналізуючи у судовій промові розподіл коштів, відзначав необхідність справедливого співвіднесення виконуваних обов'язків та плати за них, а також важливість збереження видовищних коштів [10, с. 160-162].

Розвиток культури власних громадян був важливим напрямком діяльності Афін. Багатоцеленні свята, ігри, змагання забезпечувались, в тому числі, за рахунок заможних громадян, які мали сплачувати внески та виконувати численні державні повинності, літургії [12, с. 19-21].

Однак бути багатим, ще не означало бути «достойним» громадянином. Суспільна думка визнавала хорошим громадянина, наділеного моральними чеснотами, справедливого, мужнього та хороброго у захисті інтересів полісу, благородного за походженням та способом думки [14, с. 60; 16, с. 89-92].

На громадян покладался обов'язок виконання численних ординарних та екстраординарних літургій – хорегія, трієрархія, гімнасіархія, гестіас, архітеорія, аррефорія, регата та ін. До найбільш значимих відносились хорегія та трієрархія. Хорегія – постановка хору для державного свята на власні кошти, була головною ординарною літургією. Трієрархія відносилась до екстраординарних літургій, але важливість її виходила зі статусу Афін, як морського полісу [5, с. 15, 118]. Трієрарх, який першим надавав оснащений корабель, нагороджувався вінком. Оскільки виконання літургій розцінювалось як служба державі, трієрах мав прагнути до покращення справ полісу власним коштом [9, с. 171-174].

Наявність літургій відповідала поняттям афінян про справедливість та поміркованість. Перерозподіл прибутків за рахунок покладання на заможні верстви населення витрат на суспільні потреби, створював вигляд економічної демократії та рівності. Саме тому, під час судових промов оратори апелювали до суми витрат громадянина на користь держави. З того, скільки коштів витрачалось на літургії, наскільки справно та як часто вони виконувались, оратори виводили рівень піклування громадянина про благо полісу. Так, до заслуг громадянина відносилось те, що він сім разів був трієрархом, під час служби в кавалерії купив коней, які виграли приз на Істмійських та Німейських іграх, за що місто було проголошено переможцем [14, с. 200-208]. Поміркованість вважалась необхідною рисою хорошого громадянина та державного діяча. Викладаючи біографію Перикла, Плутарх наголошував, що він дуже заощадливо управляв своїм домогосподарством, внаслідок чого його багатство часто слугувало високим цілям допомоги співгромадянам [20, с. 209].

Суспільна думка засуджувала нераціональне використання власності та спадку. Статок громадянина, в тому числі прибуток з землі та наявність плати за участь в багатьох магістратурах, створювали умови для дозвілля, яким «достойні» громадяни мали користуватись для вдосконалення чеснот та саморозвитку [12, с. 22-23].

Обов'язкове навчання хлопчиків, яке передувало набуттю громадянського статусу, закінчувалось ефебією. Однак, суспільна думка заохочувала подальший розвиток громадянина шляхом слухання курсів політичних діячів, софістів, які мали неабияку практичну необхідність для зацікавлених у політичній кар'єрі. Лісій відзначав, що

по поверненню з військових походів громадяни часто продовжували освіту, або повертались до державних справ [14, с. 65]. Окрему науку складало красномовство, яке використовувалось для переконання під час судових тяжб, народних зборів у Афінах, що викликало палку критику Аристофана [4, с. 150-152]. Однак, для слухання таких курсів необхідно було мати певні фінанси, оскільки, в більшості своїй, вони були платними. Також потрібен був вільний час, а ремісники та землероби не мали його в достатній кількості, бо потребували у праці для забезпечення свого існування.

У Спарті земельна власність також була елементом громадянського статусу. В архаїчний період кожен спартиат мав отриману від держави земельну ділянку та ілотів, які обробляли її. Спартиатам заборонялось займатись ремеслами, будь-якими видами професійної діяльності, окрім військової підготовки та участі у війнах. У Спарті, на відміну від Афін, бездіяльність не засуджувалась суспільною думкою [17, с. 439; 18, с. 486]. Власність та земля забезпечували спартиатам належність до корпорації повноправних громадян, які вважались рівними серед рівних. В систему цінностей, на яких базувались уявлення про «ідеального громадянина», вони фактично не входили.

Ідеал єдності колективу громадян забезпечувався спартиатами через суспільне виховання хлопчиків та подальше їх перебування у сіссітиях. Сіссіті виконували важливу соціальну функцію та здобули назву «шкіл здорового глузду», в яких обговорювали державні справи, передавали досвід та розважались. Сіссіті були своєрідними закритими клубами, які формувались відповідно до рівня заможності та впливовості у державі, доступ до них обмежувався голосуванням членів сіссіті [1, с. 109-113, 150]. Кожен спартиат щомісячно мав приносити до сіссіті медимн ячмінного борошна, вісім хоїв вина, п'ять мін сиру, дві з половиною міни смокв, незначну частину грошей для купівлі м'яса та риби [20, с. 61]. Аристотель відзначав, що участь у сіссіті для незаможних спартиатів була проблематичною. Проте, за цим критерієм визначалось громадянство, адже той, хто не спроможний здійснювати внески, не користується правами громадянина [3, с. 433]. На думку Л. Г. Печатної, внаслідок ряду факторів, в т.ч. прийняття ретри Епідатея, яка дозволяла громадянам заповідати свій будинок та землю будь-кому, наприкінці V – у IV ст. до н.е. значно прискорився процес скорочення громадян через зосередження земельних наділів в руках небагатих та перетворення збіднілих на натовп [15, с. 413-433].

Різне ставлення до землі та господарської діяльності у Афінах та Спарті стало наслідком природних умов. Лаконія та Мессенія були найбільш плодючими областями Греції, тому землеробство тривалий час забезпечувало економічні переваги Спарти, а праця ілотів звільняла

спартиатів від продуктивної діяльності. [11, с. 5-6]. Афіни, де родючої землі було недостатньо, заохочували громадян займатись ремеслами та засуджували бездіяльне життя [20, с. 118]. Так, Солоном було запроваджено закон, за яким з сина знімалось зобов'язання утримувати батька, якщо той не вивчив його ремеслу [20, с. 118]. На відміну від Спарти, де землеробство і господарська діяльність повноправними громадянами зневажались, в Афінах «ідеальний громадянин» мав самостійно вести господарство та примножувати статки.

Отже, економічний фактор у Давній Греції виступав складовою громадянського статусу та був включений в структуру уявлень про «ідеального громадянина». Земельна власність та прибутки з ойкосу створювали умови для включення у суспільно-політичне життя та були безпосередньою ознакою «достойних» громадян. Звільнення від виробничої діяльності всіх громадян у Спарті та найбільш заможних у Афінах, завдяки використанню праці рабів, створювало час для дозвілля. Дозвілля відкривало можливості для власного розвитку. В Спарті – це постійні військові тренування, участь у сіссітиях, виховання громадян на ідеалах єдності та військового духу. В Афінах така свобода забезпечувала участь у громадському житті, виконання посадових обов'язків в магістратурах та гармонійний розвиток особистості: проходження всіх етапів освіти, слухання курсів філософів та політичних діячів. Втіленням ідеалів справедливості, піклування про громадянський колектив стали літургії, як важливий соціально-економічний інститут у Афінах.

Література

1. Андреев, Ю. В. Мужские союзы в дорийских городах-государствах (Спарта и Крит) / Ю. В. Андреев. – СПб., 2004.
2. Аристотель. Афинская полиция // Политика. Афинская полиция / Аристотель. – М., 1997. – С. 271-343.
3. Аристотель. Политика / Сочинения: в 4-х т. / Аристотель. – М., 1983. – С. 375-644.
4. Аристофан. Комедии. Фрагменты / Аристофан. – М., 2008.
5. Бондарь, Л. Д. Афинские литургии V-IV вв. до н.э. – СПб., 2009.
6. Бузескул, В. П. История афинской демократии. – СПб., 2003.
7. Гесиод. Труды и дни / Гесиод // Полное собрание текстов. – М., 2001.
8. Гиро, П. Частная и общественная жизнь греков / П. Гиро. – М., 1994.
9. Демосфен. Речи: в 3-х т. / Демосфен. – Т. 2. – М., 1994.
10. Демосфен. Речи: в 3-х т. / Демосфен. – Т. 3. – М., 1996.

11. Зайков, А. В. К вопросу о специфике спартанской экономики // Из истории античного общества. – Н. Новгород, 1991. – С. 5-14.
12. Коптев, А. В. Античное гражданское общество / А. В. Коптев // Проблемы эволюции общественного строя и международных отношений в истории западноевропейской цивилизации. Сборник статей. – Вологда, 1997. С. 11-30.
13. Ксенофонт. Домострой // Воспоминания о Сократе / Ксенофонт. – М., 1993. – С. 197-262.
14. Лисий. Речи / Лисий. – М., 1994.
15. Печатнова, Л. Г. История Спарты (период архаики и классики) / Л. Г. Печатнова. – СПб., 2001.
16. Платон. Законы // Собрание сочинений в 4-х томах / Платон. – М., 1994. – Т. 4. – С. 71-437.
17. Плутарх. Изречения спартанцев / Плутарх // Моралии: Сочинения. – М., Харьков, 1999. – С. 422-480.
18. Плутарх. Древние обычаи спартанцев / Плутарх // Моралии: Сочинения. – М., Харьков, 1999. – С. 481-487.
19. Плутарх. О любопытстве / Плутарх // Моралии: Сочинения. – М., Харьков, 1999. – С. 651-664.
20. Плутарх. Сравнительные жизнеописания : в 3-х т. / Плутарх. – Т. 1. – М., 1961.
21. Cameron, G. Oikos and Economy: The Greek Legacy in Economic Thought. – 2008. – p. 112-133.
22. Austin, M. M., Vidal-Naquet, P. Economic and social history of Ancient Greece: an introduction / M. M. Austin, P. Vidal-Naquet. – London, 1986.
23. Cup. Museum of Fine Arts, Boston 28.48. [Электронный ресурс] / Perseus Digital Library. – Режим доступа : <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact/Browser?object=Vase&field=Collection&value=Museum+of+Fine+Arts%2C+Boston&page=180e>. Доступ: 24.05.2013 г.
24. Fotopoulos, T. Direct and economic democracy in ancient Athens and its significance today [Электронный ресурс] / Takis Fotopoulos. – Режим доступа : http://www.democracynature.org/vol1/fotopoulos_athens.htm. Доступ – 25.05.2013 г.
25. Roy, J. Polis and Oikos in Classical Athens / J. Roy // Greece and Rome. – Vol. 46. – № 1. – 1999. – pp. 1-18.

УДК 904: 711.4(477.41-2) «638.3»

Трахтемировское городище как один из возможных предшественников Переяславля Русского

Кириченко Максим

Кириченко Максим. Трахтемировское городище как один из возможных предшественников Переяславля Русского. Проведен анализ имеющихся сведений о характеристиках и истории развития Трахтемировского городища, которое по мнению Б. А. Рыбакова являлось прототипом будущего Переяславля Русского. Выявлено, что это городище являлось самым развитым среди своих современников и могло играть роль политического и религиозного центра на ранних этапах скифского периода.

Ключевые слова: Переяславль, Трахтемировское городище, Среднее Поднепровье, скифский период.

Кириченко Максим. Трахтемирівське городище як один з можливих попередників Переяславля Руського. Проведено аналіз наявних відомостей про характеристики та історію розвитку Трахтемирівського городища, яке на думку Б. А. Рыбакова було прототипом майбутнього Переяславля Руського. Виявлено, що це городище було найрозвиненішим серед своїх сучасників і могло грати роль політичного і релігійного центру на ранніх етапах скіфського періоду.

Ключові слова: Переяславль, Трахтемирівське городище, Середнє Подніпров'я, скіфський період.

Kiritchenko Maxim. Trakhtemyriv ancient settlement as one of the possible forerunner of Ancient Russ's Pereyaslavl. The analysis of the available information about the characteristics and history of Trakhtemyriv ancient settlement, which in the opinion of Rybakov was the prototype of the future Pereyaslavl. It was revealed that this settlement is the most developed among his contemporaries and could play the role of the political and religious center in the early stages of the Scythian period.

Key words: Pereyaslavl, Trakhtemyriv ancient settlement, Middle Dnieper, Scythians.

Переяславль Русский играл в Древней Руси значимую роль религиозного центра, в котором концентрировалось высшее духовенство. Каждый претендент на власть в Киеве в первую очередь считал необходимым заручиться поддержкой Переяславля. В то же время, города-тезки – Переяславли Рязанский и Залесский –

пытались, по нашему предположению, не просто подражать своему южному прототипу в названии, но и перенять его функции [3, с.18]. Но был ли сам Переяславль Русский первым в этой цепочке преемственности? По мнению Б. А. Рыбакова, Переяславль мог являться наследником легендарного города Славы, упоминаемого арабскими путешественниками [18, с. 89]. Но, даже если этот город действительно существовал, даже он, с точки зрения Б. А. Рыбакова, не был самым древним. В качестве возможного прототипа Славы и Переяславлей исследователь предложил один из самых развитых центров Среднего Поднепровья скифского времени – Трахтемировское городище. Рассматривая Трахтемировское городище в качестве одного из основных кандидатов на роль сакрального центра союза земледельческих племен лесостепной Скифии, Б. А. Рыбаков указывает на географическую близость этого центра к Переяславлю – «Трахтемиров так близко расположен к Переяславлю, что должен рассматриваться заодно с ним» [19, с. 53] – и настаивает на их преемственности – «При возникновении Переяславля-Преслава роль религиозного центра Среднего Поднепровья перешла к этому соседнему городу» [19, с. 53]. Однако, эта гипотеза Б. А. Рыбакова так и осталась на стадии гипотезы и требует дальнейшего рассмотрения.

Абстрагируясь от спорной и не поддержанной широким кругом исследователей гипотезы Б. А. Рыбакова о золотых артефактах сколотов-праславян, из которой собственно и родилась гипотеза о существовании религиозного центра для их хранения, стоит сконцентрироваться на выявлении роли Трахтемировского городища в раннескифский период, а также его связи с Переяславлем Киевской Руси. Стоит также уточнить, что для столь раннего периода развития племенных союзов Поднепровья вряд ли можно говорить о выделении города, специализирующегося конкретно на религиозных функциях. Если даже предполагать существование столь мощного союза племен Среднего Поднепровья скифского времени, который мог бы выделять и содержать единый центр, столицу, то вероятнее всего такой центр должен был совмещать обе функции – политическую и культурно-религиозную.

На территории украинской лесостепи одним из самых больших и самых насыщенных археологическими памятниками скифского времени является Киево-Черкасский регион, к которому относится Трахтемировское городище. Племена этого региона еще в конце II тысячелетия до н.э., во времена белогрудовской культуры, приобрели лидирующее положение в среде лесостепных земледельцев. Одной из ярчайших отличительных черт скифского периода являются крупные городища, размеры которых составляли десятки, а в некоторых случаях сотни и даже тысячи га [4, с. 14]. Такие поселенческие структуры

действительно казались гигантами в сравнении с крохотными городищами предшествующего чернолесского периода, размеры которых составляли от 0,5 до нескольких га [21, с. 95; 23, с. 13]. Огромные размеры городищ скифского периода, по мнению некоторых исследователей, являются показателем социально-экономической роли этих укрепленных поселений и диктовались потребностью собраний большого количества людей [4, с. 14.]. Такие городища, как считал А. И. Тереножкин, уже не родовые поселки, но прибежище крупных племен. А городища-гиганты, по мнению исследователя, могли являться убежищем для племенных союзов [23, с. 40].

Что касается раннескифского времени Киево-Черкасского региона, то к нему относятся три архаичных городища – Пастырское, Матронинское и Трахтемировское. Самым древним из архаичных городищ считается Трахтемировское [4, с. 14]. Оно же было и самым крупным среди них – около 630 га [24, с. 6]. Именно это городище, по мнению некоторых исследователей, было наиболее значимым не только в своем регионе, но и на всем пространстве Лесостепи раннего скифского времени [24, с. 6].

О важной роли Трахтемировского городища и той территории, которую оно контролировало, говорили многие исследователи. Так, Ю. В. Болтрик и Е. Е. Фиалко, занимавшиеся археологическими исследованиями городища в 2000 году, указывают, что «...территория городища со времени трипольской культуры до позднего средневековья была важным сакральным и узловым местом Центральной Украины» [2, с. 11]. Значение Трахтемирова, как удобного места для прохода субширотных миграций племен времени средней бронзы отмечает В. В. Отрошенко. По его мнению, движение синташтинского населения в Европу в XVIII-XVII веках до н.э. проходило через лесостепь и маршрут их продвижения фиксируется характерными археологическими находками, часть которых относится к территории Трахтемирова. Трахтемировские броды, по мнению В. В. Отрошенко, открывали путь на запад через Карпаты в Центральную Европу [11, с. 191-192]. К чернолесскому этапу относится клад бронзовых вещей, найденный недалеко от Трахтемировских переправ. Относящиеся к этому кладу приспособления для управления конем и колесницей, по мнению Ю. В. Болтрика и Е. Е. Фиалко, также подчеркивают передовое значение Трахтемирова в транспортной цепи Восточной Европы [24, с. 8]. В раннескифский период, на долю Трахтемировского городища приходится наибольшее количество находок античной посуды [4, с. 52], что свидетельствует о высоком статусе этой поселенческой структуры во внешнеэкономических контактах. Также, к округе Трахтемировского городища относятся известные находки престижных вещей скифского времени: Сахновская диадема, кратер «киевского» мастера и многие

другие артефакты, которые по мнению Ю. В. Болтрика и Е. Е. Фиалко подтверждают главный статус городища в системе пространственных структур Среднего Поднепровья. В более поздние периоды на особое отношение к той местности, которую занимало Трахтемировское городище, указывают находящиеся на его территории значимые археологические памятники разного времени: Монастырѣк, Зарубинцы, два храма XII века, система сакральных пещер [24, с. 7-8]. С XI по XVIII век на территории городища находился один из религиозных центров Поднепровья – Трахтемировский (Зарубский) монастырь, в казацкую эпоху – более чем полстолетия городок Трахтемиров имел статус казацкой столицы Украины [15, с. 304-306; 10, с. 153-155].

Несмотря на то, что первые упоминания о Трахтемировском городище относятся к середине XIX века [20, с. 464-466], этап археологических разведок на его территории начался только в 1945 году, в рамках Поросской археологической экспедиции под предводительством Т. С. Пассек, которая сделала описание Трахтемировского городища и его защитных сооружений [13, 1945]. В 1953 году подробное описание памятника подал А. И. Тереножкин [22, с. 6]. Первая шурфовка городища была проведена в 1963 году сотрудниками Поросского загона Лесостепной экспедиции Института археологии АН СССР во главе В. Г. Петренко [16, с. 8]. Основным же этапом изучения Трахтемировского городища начался с раскопок Г. Т. Ковпаненко, которая возглавила Трахтемировскую группу Каневской славянской экспедиции Института археологии АН УССР в 1964 году. В результате раскопок, проводившихся в период с 1964 по 1968 гг., был получен важнейший комплекс материалов для дальнейшего изучения этого памятника [5, с. 108-111; 6, с. 103-106; 7, с. 138-141; 4]. В 1999 году на территории заповедника «Трахтемиров» проводились разведывательные работы и стационарные раскопки Трахтемировской экспедиции Института Археологии НАН Украины под руководством В. О. Петрашенко. Целью экспедиции было выявление остатков монастыря козацкой эпохи на территории бывшего хутора Монастырек. Однако, во время раскопок Трахтемировского вала был выявлен объект скифского времени [14, с. 189-190]. В связи с этим в 2000 г. в рамках Трахтемировской экспедиции был создан Скифский загон под руководством Ю. В. Болтрика. Целью этого загона было проведение исследования участка оборонного сооружения в юго-восточной части Трахтемировского городища. В результате исследования были сделаны важные стратиграфические наблюдения и получены интересные археологические артефакты, позволившие сделать предположение о нападении скифов на эту поселенческую структуру в первой четверти VI века до н.э. [24]

Результаты перечисленных археологических исследований

позволили датировать функционирование Трахтемировского городища второй половиной VII – серединой или концом VI веков до н.э. [4, с. 14, 142; 24, с. 28-29, 74], а также уточнить его характеристики и некоторые особенности исторического развития.

Территория городища состоит из двух частей – так называемые Большие Валки, внутри которых выделяется небольшая часть, стоящая на отдельном холме – Малые Валки. Эта часть городища является наиболее заселенной [24, с. 9].

Благодаря своему расположению, Трахтемировское городище было очень хорошо защищено самой природой. Высокие холмы, на которых оно стояло, были с трех сторон окружены обрывистыми и высокими (до 160 м) берегами Днепра, а с четвертой – волнистой равниной со сложной системой котловин, буераков и оврагов. Однако не только природные условия защищали Трахтемиров от нападений – существовала у городища и сложная система искусственных оборонительных сооружений. Вокруг городища был возведен вал со рвом общей длиной 6,5 км. Общая высота оборонительных сооружений Трахтемировского городища во время последних раскопок в 2000 году составляла 4,0-4,5 м, однако, если учесть, что за полстолетия раскопок на городище валы успели просесть на 6,5 м, то можно предположить, что во время первичной эксплуатации эти сооружения имели значительно большие размеры [24, с. 68-69]. Дополнительными укреплениями была защищена внутренняя часть городища – Малые Валки, отделенные от Больших Валок высоким деревянным забором на каменной основе [24, с. 9].

Характерной особенностью Трахтемировского городища являлись жилища крупных размеров, а также широкое использование камня для их строительства [1, с. 91]. Найденные на городище орудия труда и отпечатки злаков на лепной посуде свидетельствуют об определенном уровне развития земледелия – здесь выращивали пшеницу, ячмень, горох и просо [8, с. 150]. Немалой была и роль скотоводства, о чем свидетельствуют находки большого количества костей домашних животных – коней, крупного и мелкого рогатого скота, свиней. Доминирующее положение в стаде домашних животных занимала свинья, что предполагает высокий уровень хозяйства и возможность делать крупные запасы корма на зиму [4, с. 54].

Среди памятников раннескифского периода, Трахтемировское городище выделяется особенно большим количеством привозной античной керамики [4, с. 52], что, мнению Ю. В. Болтрика и Е. Е. Фиалко, указывает на ранние торговые связи Трахтемирова с античными городами Северного Причерноморья [24, с. 19]. Помимо этого, исследователи считают, что расположенное на торговых путях Трахтемировское городище, было главной узловой точкой в системе

поселенческих структур украинской Лесостепи [24, с. 6]. Об этом может также свидетельствовать тот факт, что большинство редких для Киево-Черкасского региона археологических находок материальной культуры относятся именно к Трахтемировскому городищу [4, с. 52-53] – т.е. именно сюда попадали самые лучшие и уникальные продукты ремесленного производства.

В результате раскопок, проведенных под руководством Ю. В. Болтрика в 2000 году, на оборонительных сооружениях Трахтемировского городища был открыт комплекс наконечников стрел, некоторые из которых имеют следы сильного удара о твердую поверхность, а также три пластинки железного панциря. Эти находки, по мнению Ю. В. Болтрика и Е. Е. Фиалко, свидетельствуют о нападении скифов на городище [24, с. 28-29, 74]. Кроме вероятной большой добычи, нападавших могло привлекать и стратегическое значение Трахтемировского городища – рядом с ним существовали три брода, глубина которых достигала 1,0-1,3 м, что делало эту территорию неотъемлемым пунктом миграционных путей или военных походов имевших место в регионе украинской Лесостепи. Поэтому окрестности Трахтемировского городища часто становились местом ожесточенных боевых действий, как в эпоху раннего железа, так и в средневековье, а также во времена Великой Отечественной войны [24, с. 28-29, 76].

По мнению Ю. В. Болтрика и Е. Е. Фиалко, Трахтемировское городище выдержало два серьезных нападения, но третье, вероятно, стало для него последним и уже в середине или конце VI века до н.э. жизнь на городище прекращается [24, с. 28-29, 78]. Таким образом, время функционирования Трахтемировского городища охватывает лишь раннескифский этап и для этого периода действительно сложно найти более подходящего кандидата на роль прото-столицы среднеднепровского племенного союза. Трахтемировское городище, самое древнее из городищ-гигантов, в период своей активности не имело конкурентов в размерах, защитных свойствах, уровне развития ремесла и внешнеэкономических связей. Однако достойно отдельного внимания и другая поселенческая структура архаичного периода – Мотронинское городище. Несмотря на гораздо меньшие размеры, это городище также обладало рядом характеристик, указывающих на его высокий статус. Так, по мнению Ю. В. Павленко, это городище могло служить резиденцией родоплеменной аристократии и военной знати и являлось раннегородским поселением, которое изначально строилось как столичный центр раннегосударственного образования [Павленко, 1994, с. 145-146]. Как и в случае с Трахтемировым, на территории Мотронинского городища в средневековье существовали важные христианские культовые постройки. Оно также было хорошо

укреплено [4, с.159-160]. Кроме того, некоторыми исследователями отмечается наследственность Мотронинского городища от поселений-лидеров предшествующих этапов – жаботинского и чернолесского. После того, как жизнь на Трахтемировском городище пришла в упадок, Мотронинское продолжало развиваться и переживало свой расцвет в среднескифское время. Не исключено, что именно с падением Трахтемировского городища, его «столичные» функции перешли к Матронинскому. Этим может объясняться и активный интерес со стороны кочевников, повышение которого по отношению к Матронинскому городищу возрастает к первой половине V века, после чего это городище перестает функционировать, как в свое время Трахтемировское [17, с. 40]. Возможно, не столько желание богатой наживы мотивировало кочевников, сколько потребность в устранении основного ядра противоборствующей культуры с целью «обезглавить» и дезорганизовать противника.

Таким образом, каневское Поднепровье стало местом уникальной концентрации памятников разных археологических культур, на что обращали внимание многие исследователи этого региона. Здесь располагались трипольские поселения, городища скифской и зарубинецкой культур, древнерусские крепости и монастыри казацкого времени [24, с. 20].

Союз оседлых племен Среднего Поднепровья начал зарождаться еще на рубеже бронзового и железного веков, но по-настоящему регион Каневского Поднепровья возвысился именно в скифский период, когда на его территории возникли огромные городища-гиганты, которые, по мнению исследователей, были первыми межплеменными центрами Лесостепи. Самым древним и одним из самых огромных среди городищ-гигантов было Трахтемировское городище. Его стратегическое положение, внушительные укрепления и размеры, высокий уровень развития ремесла и широкие культурные связи свидетельствуют об исключительной роли этого центра в Среднем Поднепровье. Так или иначе, бросается в глаза исключительная роль в истории украинской лесостепи того региона который в средневековой Руси ярко представлял город Переяславль, а в ранний скифский период – Трахтемировское городище. Таким образом, во «внутренней Руси», под которыми в средневековье понимались Киев, Чернигов и Переяславль [9, с. 118 – 143, с. 123], именно Переяславский регион является самым архаичным. Исходя из этого, не исключено, что именно в память об изначальной «столичности» Переяславля и его предшественников, этому городу воздавали особые почести и относились к нему как к святыне.

Литература

1. Безсонова, С. С. Історія населення Середнього Подніпров'я в скіфські часи / С. С. Безсонова // Цивілізації давньої України. – К., 2001. – С. 103–111.
2. Болтрик, Ю. В. Следы набега скифов на Трахтемировское городище в Среднем Поднепровье / Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фиалко // Тезисы докл. третьей Кубанской археолог. конф. – Краснодар, 2001.
3. Кириченко, М. И. Общность функций древнерусских городов с топонимом «Переяславль» / М. И. Кириченко // Актуальні проблеми вітчизняної історії. Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені Каразіна, 2011. – Вип. 14. – С. 16-23.
4. Ковпаненко, Г. Т. Памятники скифской эпохи днепровского лесостепного правобережья (Киево-Черкасский регион) / Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый. – К., 1989.
5. Ковпаненко, Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища / Г. Т. Ковпаненко // Археологические исследования на Украине в 1965–1966 гг., – К.: Наук. думка, 1967.
6. Ковпаненко, Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища / Г. Т. Ковпаненко // Археологические исследования на Украине в 1967 г., – К., – 1968.
7. Ковпаненко, Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища [Текст] / Г. Т. Ковпаненко // Археологические исследования на Украине в 1968 г., – К., – 1971.
8. Ковпаненко, Г. Т. Отпечатки злаков на керамике Трахтемировского городища [Текст] / Г. Т. Ковпаненко, З. В. Янушевич // Скифский мир. – К., – 1975.
9. Кучера, М.П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М., 1975.
10. Максимов, С. В. Загадка Зарубського монастиря / С. В. Максимов, О. С. Степанович // Археологія. – № 2. – 2001. – С. 152-158.
11. Отроценко, В. В. Історія племен зрубної спільності. Рукопис дисертації на здобуття вченого ступеню доктора історичних наук. – К., 2002.
12. Павленко, Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К., 1994.
13. Пассек, Т. С. Отчет (предварительный) о работах Поросской археологической экспедиции в 1945 г. / Т. С. Пассек. НА ІА НАНУ, Інв. № 1945/4. – К., 1945.
14. Петрашенко, В. О. Роботи Трахтемирівської експедиції у 2000 р. / В. О. Петрашенко, Л. І. Виногородська, В. К. Козюба // АБУ 1999-2000 рр. – К., 2001. – С. 189-190.

15. Петрашенко, В. О. Узбережжя Канівського водосховища. Каталог археологічних пам'яток / В. О. Петрашенко, В. К. Козюба – К., 1999.
16. Петренко, В. Г. Отчет о работе поросского отряда / В. Г. Петренко НА ІА НАНУ, Інв. № 1963/55. – К., 1963.
17. Полтавець, В. І. З історії дослідження пам'яток передскіфського і скіфського часів у басейні Тясмину / В.І. Полтавець // Археологія. – 2008. – № 4.
18. Рыбаков, Б. А. Мир истории: начальные века русской истории / Б. А. Рыбаков. – М., 1987.
19. Рыбаков, Б. А. Язычество Древней Руси [Текст] / Б. А. Рыбаков. – М., 1988.
20. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква, 2005.
21. Тереножкин, А. И. Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап) / А. И. Тереножкин // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М., 1954.
22. Тереножкин, А. И. Отчет о разведке в Поросье и по р. Стугне в 1953 г. / А. И. Тереножкин. НА ІА НАНУ, Інв. № 1953/9-г. – К., 1953.
23. Тереножкин, А. И. Предскифский период на днепровском правобережье / А. И. Тереножкин. – К., 1961.
24. Фіалко, О. Є. Напад скіфів на Трахтемирівське городище / О. Є. Фіалко, Ю. В. Болтрик. – К., 2003.

УДК 930.85(100)»03»-058.2:27

До питання про християнізацію сенаторської аристократії Візантії у IV ст.

Козачок Ольга

Козачок Ольга. До питання про християнізацію сенаторської аристократії Візантії у IV ст. У статті зроблено спробу розглянути особливості процесу прийняття християнства сенаторською аристократією Візантії. Увагу зосереджено на одній з найбільш дискусійних у сучасній історіографії проблем – різниці у темпах поширення християнства серед сенаторів Східної та Західної Римської імперії.

Ключові слова: сенат, сенаторська аристократія, християнізація.

Kozachok Olga. On the Christianization of the Senatorial aristocracy of the Byzantium in the IV century. This article attempts to consider features of the process of adoption of Christianity by the senatorial aristocracy of Byzantium. Attention is focused on the one of the most controversial issues in modern historiography - the difference in the rate of spread of Christianity among the senators of Eastern and Western Roman Empire.

Key words: senate, senatorial aristocracy, Christianization.

Козачок Ольга. К вопросу о христианизации сенаторской аристократии Византии в IV в. В статье предпринята попытка рассмотреть особенности процесса принятия христианства сенаторской аристократией Византии. Внимание сосредоточено на одной из самых дискуссионных в современной историографии проблем – разницы в темпах распространения христианства среди сенаторов Восточной и Западной Римской империи.

Ключевые слова: сенат, сенаторская аристократия, христианизация.

Проблеми взаємодії і взаємовпливу різних структур пізньоантичного часу – держави, релігії, ідеології, культури є актуальними у сучасній історіографії. Однак, більшість досліджень, що стосуються взаємозв'язку християнізації та державності зосереджуються на особі імператора, з авторитетом якого пов'язувався ступінь впровадження християнства. Крім того, процес християнізації сенаторської аристократії західної частини імперії, на відміну від візантійської знаті, вже був предметом наукових розвідок та дискусій передусім англійських (П. Браун [18], Т. Д. Барнс [16], П. Хізер [19], М. Т. Арнгейм [15]) і американських вчених (М. Р. Зальцман [24], Дж. А. МакГічі [23], Р. МакМаллен [21;22]). Якщо «сенатори-язичники і християни мірялись силами у римській курії» [2, с. 244], то ситуація на Сході, де сенаторська аристократія була основною базою для християнізації державних структур, породжує чимало запитань.

Складнощі релігійної політики впродовж IV ст. зумовлювали непорозуміння у візантійському сенаті з приводу питання релігійного вибору, звинувачення сучасників у зраді звичаям із наслідком – падіння авторитету сенату. Дослідник П. Браун висловив думку, що протистояння християнства і язичництва знайшло вираження у протистоянні язичницького сенату і християнського імператора [18, р. 2].

Мета роботи – розглянути особливості процесу прийняття сенаторською аристократією Візантії християнства. Увагу зосереджено на одному з найбільш дискусійних в історіографії аспекті – різниці у темпах християнізації сенаторів Східної та Західної Римської імперії

Хронологічні рамки роботи охоплюють період IV ст. – від заснування Константинополя і сенату в ньому та початку християнізаційних процесів до втілення антиязичницького законодавства Феодосія I, що вважається перемогою християнства

Основними джерелами послужили праці язичницьких світських авторів - Амміана Марцелліна [1], Зосима [3], які дають чимало відомостей про політику візантійських імператорів IV ст. щодо сенату, відображають політичні ідеали сучасників. До окремої групи слід віднести джерела, авторами яких є представники Церкви - Феодан [9] та Сократ Схоластик [11]. Ці праці, з одного боку, скупі на відомості політичного характеру, з іншого, не виявляють обережності у висвітленні подій, як світські автори, згадуючи багатьох видатних політичних діячів і, що важливо, їх участь у релігійній політиці. Інформацію про специфіку формування сенаторського прошарку, значення релігійного чинника у побудові кар'єри черпаємо з «Кодексу Феодосія» [25]. Праця Лібанія [10] – єдине джерело, де зафіксоване зростання числа сенаторів впродовж IV ст. Відомості з джерел дають нам змогу говорити про інтенсивність процесу християнізації, відмінності його перебігу на різних територіях, проте від подання кількісних характеристик слід відмовитись.

Поява історіографії питання про кількісне співвідношення сенаторів-язичників і християн у сенаті зумовлена специфікою формування сенату у Візантії. Якщо римський сенат був владним інститутом виключно спадкової аристократії, яка неухильно дотримувалася державної язичницької віри, то у константинопольському сенаті присутні також військові, варвари, які були язичниками, тоді як імператори брали курс на християнізацію імперії. Порівнюючи римський і візантійський сенат за релігійним критерієм більшість дослідників стверджують, що на Сході нова релігія поширювалась значно швидше і християн серед константинопольських сенаторів було близько половини [12, с. 19; 2, с. 241]. Пояснюють дослідники цей факт тим, що на Сході імператор володів більшою політичною владою, сенатори ж перебували у його підпорядкуванні. Відтак, прийняття християнства імператором мало означати й християнізацію членів сенату [24, р. 70]. Дж. А. МакГічі стверджує, що наприкінці IV ст. сенатори-язичники не надто перевищували кількість християн. Дослідник робить такий висновок на основі аналізу епістолярної спадщини Квінта Аврелія Сіммаха, який написав 54 листи колегам язичникам і 33 – християнам [23, р. 226]. Відмінну думку щодо цього питання висловлює вчений А. А. Спаський, який стверджує, що християни поступалися у своїй чисельності язичництву, були позбавлені політичного впливу й не проявляли ініціативи, щоб його здобути [12, с. 23]. Крім того, новонавернені

чиновники-християни частіше проживали в провінціях й не могли безпосередньо брати участь у вирішенні питань на засіданнях сенату. Дослідники Р. МакМаллен [22, р. 85-87] та Дж. Шерідан [25, р. 187] стоять на позиції, що християн та язичників у сенаті було порівну, однак, погоджуються, що язичники були багатшими і впливовішими. Дж.А. МакГічі помічає складнощі в дослідженні цього питання в тому, що в межах бюрократичних кіл сенатори-язичники і християни були тісно пов'язані між собою й нема змоги точно ідентифікувати їхню релігійну приналежність [23, р. 225].

Для визначення співвідношення чиновників-язичників і християн у сенаті дослідники послуговуються просопографічним методом та методом комп'ютерної обробки даних й на їх основі будують статистику. Однак використання обох методик дає велику похибку. Про це свідчить невідповідність кількості сенаторів відображеній у джерелах, що є теж приблизними та даними за категоріями «християни», «язичники» та «інші», адже у східних провінціях були також поширені різні культу. Висновки дослідників базуються на вивченні «особливих» прикладів, що привернули увагу сучасників, проте на їх основі практично неможливо вирахувати середній показник прихильності щодо християнства сенаторів певного рангу.

Мало не всі дослідники погоджують, що період після кризи III ст. став часом напружених духовних пошуків, обумовлених глибокими змінами у суспільній та індивідуальній свідомості. Результатом цього стало поступове зближення язичництва і християнства, що сприяло порівняно безболісній адаптації християнства до структур Римської імперії. Однак, для консервативної сенаторської аристократії IV ст. язичництво було важливою частиною їхнього світу і набуття християнства тягло за собою втрату статусу.

Беручи за основу дослідження висновки вчених щодо умов християнізації, слід звернути увагу на деякі неузгодженості. 1. Криза III ст. більшою мірою проявилася на Заході й підстави для поширення нової віри готувалися тут протягом кількох століть, однак християнство мало сприятливіші умови поширення на Сході. 2. Якщо покластися на підрахунки вчених наприкінці IV ст. близько 49 % сенаторів найвищого рангу *vir illustis* були християнами [24, р. 223], тоді як пояснити появу сильної язичницької опозиції, що дала змогу говорити про «язичницьке відродження» в сенаті?

Навернення Константина Великого у християнство відбулося лише наприкінці життя імператора. Більшість у константинопольському сенаті становили перевезені Константином з Риму сенаторські родини [14, с. 50], проте вже тоді «християни почали займати високі державні посади: консула в 323, префекта Риму в 325 і префекта преторія в 329» [6, с. 21].

Особи християнського віросповідання активніше, поряд зі старими римськими аристократичними сім'ями, потрапляють у сенат за Констанція II. Наприклад, Флавій Тавр, який походив зі скромної родини, був префектом Італії, а у 361 р. став консулом і мав добрі стосунки з сенатом [24, р. 102]. На думку М. Р. Зальцман, про готовність Констанція II «просувати» чиновників – християн в управлінському апараті свідчать призначення їх на високі пости на Заході [24, р. 102]. У зв'язку з цим поширюється недовіра язичницької частини сенату до імператора. Відносини між сенаторами-язичниками та Констанцієм II загострилися після його наказу усунути з курії Вівтар Перемоги, який стояв тут три століття, але тепер ображав почуття сенаторів-християн [15, р. 75]. Цікаво, що до візиту імператора до Риму в 357 р. чиновників-християн Вівтар Перемоги зовсім не бентежив [25, р. 187].

Рим був найпроблемнішим у процесі християнізації. Намагаючись заручитися підтримкою тамтешніх чиновників, до вищих державних структур Візантії залучалися язичники [18, р. 3]. Зокрема Констанцій II ввів в сенат філософа Фемістія, який був одним із ідеологів «язичницької партії» в сенаті. На думку дослідника Дж. Вандерспоеля, призначення Фемістія було зумовлене пошуком підтримки язичницької інтелектуальної еліти, досягнення згоди між нею, християнською державою і місцевою аристократією [27, р. 88].

Після набуття християнством статусу державної релігії процес його прийняття сенаторською аристократією активізувався. Відомий випадок, коли карфагенець Фаустин наприкінці IV ст. хотів прийняти християнство лише заради того, щоб зробити муніципальну кар'єру і здобути сенаторський статус [24, р. 103]. У 408 р. вийшла постанова, за якою при обранні на високу посаду перевага надавалась християнам [26. XVI.5.42, р. 460]. Однак, слід наголосити, що указ, за яким займати судові та адміністративні посади можуть лише православні, вийшов тільки у 468 р. [5, с. 33]. Щодо сенату Західної Римської імперії, то в цей час тут також відбувалися зрушення на користь християнства. Т. Д. Бернс вважає, що можна погодитись з тим, що на середину IV ст. абсолютну більшість у римському сенаті становили язичники, але для кінця IV ст. це твердження не є вірним. Християни, хоч і не надто чисельно, проте посідають місця консулів, міських префектів [16, р. 142].

Не можна погодитись з думкою, що з кінця IV ст. – часу впровадження антиязичницького законодавства Граціаном та Феодосієм I – язичництво втрачає останні претензії на роль державної релігії. Заходи проти язичництва були спричинені не лише визнанням християнства державною релігією, але й прагненням у важкі для імперії часи звільнити скарбницю від зайвих витрат на язичницькі обряди [3. IV.59, с. 201-202]. Проте, як зазначав Амміан Марцеллін витрати священнослужителів були

не менш обтяжливі для держави [1. XXVII.3.14, с. 417]. Для того, щоб зупинити спротив язичництва, проводились репресії, встановлювалися штрафи, скасовувались привілеї та накладалися обмеження, зокрема вони позбавлялись права складати заповіт [4, с. 71-72]. Такі заходи були чи не найефективнішими, адже зачіпали майнові права сенаторів, проте були дієвими короткий час. Чи не усі заборони й перестороги в релігійній політиці ініційовані імператором Феодосієм, колись були започатковані Констанцієм II. Хоч за недотримання цих законів передбачалася смертна кара [26. XVI.10.2-5, р. 481], їх виконання не контролювалося й фактично було проігнороване сучасниками. Певною мірою підтвердилася теза язичницької опозиції про те, що «християнство не лише не сприяє подоланню протиріч в державі, але поглиблює їх і руйнує єдність суспільства», однак почала проявлятися і криза язичництва, його релігійна непопулярність [7, с. 108-110].

Язичницька опозиція Сходу не перейшла у відкриту боротьбу з імператорами, проте її загроза залишалася і на початку V ст. На Заході російський вчений О. С. Козлов відзначає більш рішучу опозицію з боку сенаторів, яку не змогли ліквідувати навіть каральні акції [4, с. 70-71]. На думку П. Хізера, відсутність єдності в опозиційних виступах у Константинополі була результатом того, що східний сенат був розколотий на політичні фракції, і навіть після смерті Феодосія I тривало практично десятиліття політичної нестабільності [19, р. 200]. Однак, якщо на Заході в сенаті завжди була людина, навколо якої гуртувалася група спротиву – Веттій Агорій Протекстат, Вірій Нікомах Флавіан [23, р. 224], то на Сході такого авторитету не було.

Цікаво, що попри атмосферу нетерпимості, сенатори в IV ст. почали долучатись до вирішення церковних справ. На думку М. Р. Зальцман, сенатори не надто прагнули втручатися у питання релігії, а, тим більше, не бажали робити кар'єру в церкві, адже вважали, що церковний чин не можна прирівняти до сенаторського статусу [24, р. 132]. Тим не менше, у Візантії відомий випадок коли сенатора було обрано єпископом. Сократ Схоластик розповідає, що після відмови від єпископської кафедри Григорія Богослова і повернення його в Назіанзін, на його місце було запропоновано сенатора Нектарія, який на той час ще займав посаду претора [11. V.8.5, с. 212]. На той момент Нектарій навіть не був охрещеним і цей обряд було проведено лише перед висвяченням його на єпископа [20, р. 173]. Пояснювали такий вибір потребою у досвідченому адміністраторові і політику, який зумів би покращити становище константинопольської церкви.

Серед єпископів IV ст. відомі ще кілька сенаторів – Амвросій, Сідоній Аполінар, Марцел, Петіліан, Клавдій Люпціній, які володіли титулом *vir clarissimus*, проте, більше єпископів походило з середовища

куріалів. На думку Ф. Гіларда, через наявність таких прикладів серед дослідників пізньоантичного періоду поширилась думка нібито представники сенаторського прошарку обирали між державною і церковною службою. Однак, християнізація не змушувала сенаторів відмовлятися від традиційного *cursus honorum* [20, р. 153-156, 167, 169, 174]. Відомі єпископи й серед італійських сенаторів, проте, як відзначив С. Дж. Барніш, «італійські сім'ї воліли призначати і управляти єпископами, а не приєднуватися до них» і стосунки останніх з сенатом були слабшими [17, р. 138-139].

У джерелах згадується про присутність сенаторів на церковних соборах [9, с. 83], проте, їм відводиться або скромна роль спостерігачів, або учасників обговорення певного випадку. Найактивнішу роль у релігійній політиці, на думку О. О. Чекалової, сенат почав відігравати під час правління імператора Юстина [13, с. 28], після завершення періоду «релігійних воєн».

Таким чином, християнізаційні процеси у Східній і Західній частинах імперії проходили синхронно. Темп християнізації сенаторської аристократії був приблизно однаковим і залежав від реалій часу. Тому спочатку задля єдності імперії, потім задля усунення опозиції до управлінського апарату вводились представники різних релігій. Політика імператорів щодо віросповідання членів Сенату не відзначалася особливою строгістю чи ультимативністю. Неприйняття сенаторами серед інших верств населення християнства зумовлювалось і підтримкою консервативних римських традицій, і не сформованістю чіткої лінії релігійної політики, й прагматичними міркуваннями. Ситуація дещо змінилася з проголошенням християнства офіційною релігією та затвердженням на законодавчому рівні переваг при вступі на високу посаду чиновникам-християнам.

Література

1. Аммиан, Марцеллин. Римская история / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского, А. И. Сонни. – М., 2005.
2. Донини, А. У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана) / А. Донини / Пер. с итал. И. И. Кравченко. – М., 1989.
3. Зосим. Новая история / Пер., комментарий, указатели Н. Н. Болгова. – Белгород, 2010.
4. Козлов, А. С. Основные черты оппозиции правительству Феодосия I в восточной части Римской империи / А. С. Козлов // Античная древность и средние века. – 1975. – Вып. 12. – С. 66-78.
5. Козлов, А. С. Основные направления политической оппозиции правительству Византии в 50 – начале 70-х гг. V в. / А. С. Козлов // Античная древность и средние века. – 1983. – Вып. 20. – С. 24-39.

6. Корсунский, А. Р., Гюнтер, Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.) / А. Р. Корсунский, Р. Гюнтер. – М., 1984.
7. Курбатов, Г. Л. Политическая теория в ранней Византии. Идеология императорской власти и аристократическая оппозиция / Г. Л. Курбатов / Культура Византии IV – первая половина VII в. / Под ред. З. В. Удальцовой. – 1984. – С. 98-119.
8. Курбатов, Г. Л. Ранневизантийские портреты: К истории общественно – политической мысли / Г. Л. Курбатов. – Ленинград, 1991.
9. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Пер. с греч. В. И. Оболенского, Ф. А. Терновского. – М., 1884.
10. Либаний. К антиохийскому сенату / Пер. с греч. С. Шестакова // Речи Либания. – Казань, 1914. – Т. I. – С. 232-246.
11. Сократ, Схоластик. Церковная история / Пер. СПбДА под ред. И. В. Кривушина. – М., 1996.
12. Спасский, А. А. Обращение императора Константина Великого в христианство. Исследования по истории древней Церкви / А. А. Спасский. – СПб, 2007.
13. Чекалова, А. А. Народ и сенаторская оппозиция в восстании Ника / А. А. Чекалова // Византийский временник. – 1971. – Т. 32. – С. 24-39.
14. Чекалова, А. А. К вопросу о возникновении сенаторского сословия Константинополя / А. А. Чекалова // Византийский временник. – 1990. – Т. 50. – С. 47-58.
15. Arnheim, M. T. W. The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire / M. T. W. Arnheim. – Oxford, 1972.
16. Barnes, T. D. Statistics and the Conversion of the Roman Aristocracy / T. D. Barnes // The Journal of Roman Studies. – 1995. – Vol. 85. – P. 135-174.
17. Barnish, S. T. B. Transformation and Survival in the Western Aristocracy, C. A. D. 400 – 700 / S. T. B. Barnish // Papers of the British School at Rome, 1988. – Vol. 56. – P. 120-155.
18. Brown, P. R. L. Aspects of the Christianization of the Roman Aristocracy / P. R. L. Brown // Journal of the Roman Studies, 1961. – Vol. 51. – P. 1-11.
19. Heather, P. Senators and senates / P. Heather / The Cambridge Ancient History. The Late Empire, A.D. 337–425 / Ed. by A. Cameron, P. Garnsey. – 2008. – Vol. XIII. – P. 184-210.
20. Gillard, F. D. Senatorial Bishops in the Fourth Century / F. D. Gillard // The Harvard Theological Review Cambridge University Press, 1984. – Vol. 77, No. 2. – P. 153-175.

21. MacMullen, R. Two types of Conversation to Early Christianity / R. MacMullen // Vigiliae Christianae, 1983. – Vol. 37, No. 2. – P. 174-192.
22. MacMullen, R. Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries / R. MacMullen. – New Haven, London, 1999.
23. McGeachy, J. A. The Editing of the Letters of Symmachus / J. A. McGeachy // Classical Philology. – 1949. – Vol. 44, No. 4. – P. 222-229.
24. Salzman, M. R. The Making of Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire / M. R. Salzman. – London, 2002.
25. Sheridan, J. The Altar of Victory – Paganism's Last Battle / J. Sheridan // L'Antiquite Classique, 1966. – T. 35, Fasc. 1. – P. 186-206.
26. The Theodosian code and novels and the Sirmondian constitutions / A translation with commentary, glossary, and bibliography by Clyde Pharr. – Union, New Jersey, 2001.
27. Vanderspoel, J. Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantius to Theodosius / J. Vanderspoel. – Ann Arbor, 1995.

УДК 94(355+395) «-0547»

Персо-урартський конфлікт 547 року до н. е.

Мочаліна Алевтина

Мочаліна Алевтина. Персо-урартський конфлікт 547 року до н. е. Головні аспекти створення Ахеменидської імперії та численні військові походи Кіра Великого до цього часу привертають увагу світових дослідників, адже історія будівництва Перської держави має цілий ряд суперечливих питань. Одним з таких є персо-урартський конфлікт 547 року до н. е., передумови і наслідки якого дають змогу переглянути хід історичних подій відповідного періоду на територіях Стародавнього Сходу.

Ключові слова: Кір Великий, Персія, Урарту, конфлікт.

Мочаліна Алевтина. Персидско-урартский конфликт 547 года до н. э. Главные аспекты создания Ахеменидской империи и многочисленные военные походы Кира Великого до нашего времени привлекают внимание мировых исследователей, т. к. история формирования Персидского государства содержит множество спорных вопросов. Одним из таковых является персидско-урартский конфликт

547 года до н. э., предпосылки и последствия которого дают возможность пересмотреть ход исторических событий соответствующего периода на территориях Древнего Востока.

Ключевые слова: Кир Великий, Персия, Урарту, конфликт.

Mochalina Alevtina. The conflict between Persia and Urartu in 547 BC. The foundation of the Achaemenian Empire to the present time attracted the attention of the world's researchers. But the main military campaigns of Cyrus the Great contains many controversial issues. One of those is the conflict between Persia and Urartu in 547 BC.

Key words: Cyrus the Great, Persia, Urartu, conflict.

Військові походи Кіра Великого у період створення Ахеменидської імперії, на жаль, не надто часто привертають увагу світових дослідників. Саме тому дана тема до цього часу має більше темних плям, ніж чітких та аргументованих висновків. Будь-який великий чи малий похід Кіра II – це ґрунт для розробки нових тез та припущень, кожне з яких може змінити усталені теорії.

Саме до такої невизначеної категорії належить похід ахеменидського царя до земель Урарту в 547 році до н. е. Ця дата тривалий час пов'язувалася з підкоренням персами Лідії, однак нове прочитання хроніки Кіра-Набоніда відкрило можливість переглянути відповідне припущення. Як вважалося дотепер, Ванське царство, зійшовши зі світової арени на початку VI ст. до н. е., втратило свої позиції і не могло більше справляти вплив на розвиток історичного процесу на територіях Стародавнього Сходу. Однак, ми спробуємо переглянути поширену реконструкцію падіння Урарту та прослідкувати головні аспекти походу Кіра Великого на північ.

Відповідна проблема практично не розглядалася дослідниками. Ми маємо у розпорядженні ряд праць, які можна назвати загальними, адже в них не розкривається проблематика обраної нами теми. Однак навіть за таких умов, вони є важливими, адже надають таку необхідну загальну історичну картину.

Основою нашого дослідження є нечисленні джерела, що завдяки детальному всебічному аналізу надають той необхідний потужний базис, навколо якого ми маємо змогу побудувати ряд важливих припущень

Перше і головне джерело – це хроніка Кіра-Набоніда [10] та її нове прочитання [47], що відкрило можливість переглянути ряд вирішальних історичних подій для держав Стародавнього Сходу. Відповідний документ було піддано детальному аналізу, результати якого дозволили по-новому подивитися на цілий ряд політичних звершень відповідного

періоду.

Дуже важливе значення належить «Історії» Геродота [2], адже саме це джерело у поєднанні з вище вказаними епіграфічними матеріалами являє собою фундамент як для глибокого історичного аналізу, так і для нових поглядів і припущень.

Також варто відзначити праці Ксенофонта [5], Діодора Сицилійського [3], Корнелія Непота [4], а також такі епіграфічні джерела як Сиппарський циліндр [8] та Бехистунський напис Дарія I [1].

Серед радянської та сучасної російської історіографії найбільш інформативними можна назвати праці Б. Б. Піотровського «Ванское царство» [31], «Урартское государство во второй половине VIII в. до н. э.» [32] та М. А. Дандамаєва «Политическая история Ахеменидской державы» [17]. Перша – надзвичайно інформативна праця щодо історії Урарту від зародження держави до її занепаду. Однак варто відзначити, що запропонована автором теорія про падіння Ванського царства зовсім не є однозначною. Друга ж праця дає нам повний аналіз головних аспектів побудови політичного сегменту імперії Кіра Великого. Але найголовніше, що дають нам відповідні автори – це можливість синтезувати їхні припущення для формування загальної історичної картини. Крім того, можна відзначити таких дослідників як Б. О. Тураєв [38], Е. А. Грнатовський [13], І. М. Д'яконов [18; 19; 20], Г. О. Мелікішвілі [29; 30], С. А. Разін [34], І. Є. Суриков [37], Е. В. Рунг [35] та ін.

Щодо європейських та американських дослідників, то найбільш важливими є праці та статті Л. Гаупта [49], Р. Ролінгера [47], Р. Фрая [39], К. Мазетті [27], Дж. Каргіла [42], П. Бріана [41], М. Малована [45] та ін. Саме вище вказані історики своїми розробками допомагають пролити світло на цілий ряд темних плям щодо походу Кіра II.

Метою даного дослідження є перегляд усталеної теорії падіння Урарту та реконструкція персо-урартських відносин напередодні конфлікту та після його завершення.

Починаючи з часу захоплення Мідії (550 рік до н. е.), Персія, до того маловідома периферійна область, виходить на широку арену світової історії, щоб протягом наступних двох століть відігравати у ній провідну в політичному сенсі роль [17, с. 19].

Однак хронологія походів Кіра II після війни з Мідією є не зовсім зрозумілою. Як вважалося дотепер, подальшим напрямком просування персів стала Лідія. Але дана теорія втрачає зміст завдяки новому погляду на хроніку Набоніда, запропоновану дослідником Р. Ролінгером [47, с. 3]. Він ставить на відповідне місце у джерелі Урарту замість Лідії. Але варто зазначити, що власне припущення автор не підкріпив гідною аргументацією. Саме тому ми зробимо спробу власного аналізу документу, аби мати змогу підтвердити чи спростувати теорію

дослідника.

Розпочати вирішення даної проблеми необхідно безпосередньо з аналізу відповідного уривку хроніки Набоніда. Відповідно до цього документу на дев'ятому році правління Набоніда, тобто у 547 році до н. е. «...в місяці Нісану Кір, цар Персії, зібрав своє військо і перейшов Тигр нижче Арбели. В місяці Аяру він увійшов до земель [...Лідії]. Він вбив їхнього царя, зайняв його землі та поставив там свій гарнізон. В подальшому цар (Кір) та його гарнізон залишалися тут» [10]. Такий вигляд мав уривок хроніки як у зарубіжній, так і у радянській історіографії. Однак даний погляд більше не може залишатися єдиним вірним.

Відповідно до джерела, Кір Великий перейшов Тигр нижче Арбели в місяці Нісану. Цей місяць приблизно відповідає сучасному березню-квітню [38, с. 93]. Далі Кір II увійшов до земель Лідії/Урарту в місяці Аяру, тобто у квітні-травні [38, с. 94]. Таким чином, перський цар мав у розпорядженні приблизно місяць на те, щоб дійти від Арбели до столиці Лідії Сард. Однак, якщо ми проведемо прості математичні вирахування, то побачимо наступне: пряма відстань від Арбели до Сард дорівнює 1364 км. Середня швидкість просування армії приблизно становить 20-30 км на день [40, с. 70]. Відштовхуючись від цих даних, ми можемо вирахувати кількість днів, які знадобилися б персам на те, щоб дійти до Сард. Відповідно отримуємо приблизно 55 днів. При цьому необхідно зробити поступку на географічні та природні умови відповідних територій, що певною мірою збільшують кількість часу на просування військ. Таким чином, можна констатувати, що Кір Великий не міг фізично перебувати в Сардах у відповідний період часу. Тому спробуємо припустити, що захопивши Мідію, перси рушили до Урарту і саме тут відбувся зазначений у хроніці військовий конфлікт. Але, якщо вірити усталеній теорії, Ванське царство в 547 році до н. е. являло собою ледь не покинуті спустошені землі, що не мали жодних натяків на державність. Чи коректною є така теорія?

Представники радянської, зарубіжної та сучасної історіографії переконують нас у тому, що Урарту пало від рук Мідії у 593-591 роках до н. е. і більше не мало впливу на політичне життя, адже втратило власну династію [21, с. 420], а на їхнє місце прийшли нові держави Передньої Азії [31, с. 117]. Однак, чому ж через століття після так званого падіння назва Урарту з'являється у таких офіційних документах як Сипарський циліндр [8] та Бехистунський напис Дарія I [1] поряд із повноцінними державами? Відповідно, ми можемо припустити, що після 591 року до н. е. Урарту не зникає з історичної карти.

Швидше за все, приблизно з 605 року до н. е. (приблизної дати падіння Асирії, що мала Урарту у складі держави) Мідія включила Урарту до своєї

держави на правах васального царства, залишивши на троні місцевого лідера. У 590-585 рр. до н. е. відбувалася війна між Мідією та Лідією [20, с. 176-178]. Беззаперечно до цього часу Урарту знаходилося під владою Мідії, адже підняти визвольне повстання з огляду на міць держави [18, с. 115-118] Кіаксара було безглуздо, а останній не міг би виступити у війну проти Лідії маючи у тилу непідкорену державу. Ось тут ми повертаємося до піднятого вище питання про падіння Ванського царства. Як зазначалося, панівною є теорія про те, що Урарту було знищено Мідією у 593-591 рр. до н. е. [31, с. 115], тобто безпосередньо до війни проти лідійців. Більш того, вважається, що було знищено усі укріплення [21, с. 420] і найголовніше з них Тейшебайне. Однак дане припущення є доволі нестійким. Ванська держава була мідійським союзником. Звідси слідує запитання: навіщо Кіаксару знищувати власного союзника, який знаходиться на кордоні з майбутнім противником Лідією, та ще й при цьому вщент руйнувати укріплення, які могли б стати незамінним елементом у веденні бойових дій? Таким чином, ми бачимо нелогічність теорії про знищення Урарту мідійцями. Натомість запропонуємо більш ґрунтовну версію: Ванське царство було зруйноване скіфами. Природна войовничість, руйнівні та потужні набіги, претензії на залишки Асирії – ось те, що змушувало найвпливовіші держави Передньої Азії приймати кочівників всерйоз і відверто побоюватися їх [31, с. 113-117]. Прийшовши з півночі ще у VII ст. до н. е. [14, с. 75], скіфи висловили претензії на мідійські території. Це ми можемо припустити, спираючись на відомості Геродота, який повідомляє, що орда бунтівних скіфів-кочівників переселилася на мідійську землю, при чому коли царем був Кіаксар [2, I, 73]. Отже, ми можемо припустити, що скіфи увійшли до території Урарту, або ж у притул наблизилися до неї, адже саме Ванське царство було фактичним кордоном Мідії на Півночі. Далі Геродот повідомляє, що Кіаксар прийняв скіфів приязно, однак одного разу вони не віддали йому своєї здобичі з полювання і мідійський цар вирішив їх за це покарати. Проаналізувати ці відомості можна з наступної позиції: скіфи були у союзі з лідійцями [20, с. 178-179] і тому впритул почали наближатися до північного кордону, тобто Урарту.

Саме атакою скіфів на Ванські землі пояснюється велика кількість скіфських наконечників стріл [48, с. 155-156], знайдених археологами у руїнах Тейшебайне. Ось така претензія на славу [3, III] та мідійські землі з боку кочівників і спровокувала Кіаксара на їхнє покарання. Історія ж про невіддану здобич, швидше за все, є красивим елементом легенди, покликаним прикрасити аспект скіфо-мідійського зіткнення. Відповідно, даний епізод не міг не вилитися у війну Кіаксара та Креза. Як відомо, цей конфлікт завершився миром у 585 році до н. е. За угодою між двома державами, кордон було проведено по річці Галіс [2, I, 75]

у Малій Азії, що фактично залишало Урарту у володінні Мідії. Про ведення якихось бойових дій на даних територіях аж до походу персів 547 року до н. е. джерела не повідомляють.

У 550 році до н. е. Кіру Великому вдається підкорити Мідію [18, с. 421]. За специфікою створення держави на Стародавньому Сході [19, с. 36], усі підвладні території завойованої Мідії мали б відійти під владу персів [31, с. 117]. Однак, безболісного включення Урарту в Кіра не вийшло, адже мідійський намісник, швидше за все, відмовився підкоритися персам. Відповідно у 547 році до н. е. перський цар здійснив похід на Урарту з метою заспокоїти непокірний осередок держави, а також прокласти плацдарм для походу на Лідію.

Відправну точку походу персів ми можемо визначити завдяки уривку хроніки Кіра-Набоніда, де говориться, що Кір «перейшов Тигр нижче Арбели» [47, II, 16]. Відповідно, можна припустити, що перси рушили з Суз, а не з Екбатан, що стали столицею держави Кіра [16, с. 104-105], та просувалися рівнинними територіями [14, с. 13-15] уздовж берегів Тигру. Така теорія пояснюється тим, що якби військо виступило з Екбатан, то вигідніше було б дістатися до Урарту через Манну [24, с. 33], однак ця держава розташовувалася «вище» Арбели. Діставшись урартських територій, перси розпочали війну.

Спираючись на відомості хроніки Набоніда [10], ми можемо констатувати, що під час відповідного зіткнення було вбито мідійського намісника Урарту. Такий прецедент був нетиповим для гуманного Кіра. Однак, розправа над непокірним намісником зустрінеться ще раз, вже після підкорення Лідії, де заколотник спробує підірвати владу Кіра. Цей аргумент в черговий раз свідчить на користь припущення, що на чолі Урарту стояв саме непокірний мідійський намісник, який у хроніці згадується як цар.

Таким чином, персо-урартський конфлікт завершився перемогою персів і включенням Урарту до держави Кіра Великого у якості намісництва. Однак перси не відразу залишають дані території. Можливо, у цей час Кір II очікував підкріплення своїх військ, аби сформувати наступ на Лідію. Цілком ймовірним є припущення, що перси займалися відновленням оборонних редутив Урарту, щоб забезпечити потужний тил у разі ймовірного відступу у війні проти лідійців.

Отже, підводячи підсумок, можемо констатувати наступне: після падіння Асирії у 605 році до н. е. територія Урарту відповідно до угоди між Вавилоном та Мідією, відходить до мідійців, отримуючи статус васала. Така ситуація протрималася до 591 року, коли скіфи у союзі з лідійцями вступили на землі Ванської держави та вщент зруйнували її головні укріплення. Ці події змусили Мідію відбити наступ скіфів та виступити у війну проти Лідії, що завершилася миром у 585 році до

н. е., відповідно до якого, проведено лінію по річці Галіс, що залишала Урарту за Мідією. Для останніх Ванська держава була вигідною, адже забезпечувала стабільність північно-східного кордону. Саме тому мідійський цар проводить часткове відновлення зруйнованих укріплень, формує військо та вводить кавалерійський загін, а головне – ставить свого намісника.

У 550 році до н. е. Кір Великий підкорює Мідію та отримує усі підвладні їй території. Однак, Урарту відмовляється підкоритися і перси готують похід з метою заспокоєння непокірного осередка та формування плацдарму для наступу на Лідію. Далі відбувається персо-урартська війна, наслідком якої стало включення Урарту до складу Перської держави у якості намісництва, що було ідеальним плацдармом для наступу на Лідію та опорним пунктом для можливого відступу. Таким чином, перси отримували потужний тил та можливість для розширення держави. Отже події 547 року до н. е. стали фактичним початком створення однієї з найпотужніших імперій світу – Ахеменидської імперії.

Література

1. *Бехистунская надпись* / Пер. Дандамаева М. А. // Иран при первых Ахеменидах. – М.: Наука, 1963.
2. *Геродот. История* / Пер. Стратановского Г. А. – М., 1999.
3. *Диодор Сицилийский. Историческая библиотека* / Пер. Сергеенко М. Е. – М., 1994.
4. *Корнелий Непот. О знаменитых иноземных полководцах* / Пер. с лат. Трухиной Н. Н. – М.: Изд-во МГУ, 1992.
5. *Ксенофонт. Анабасис* / Пер. Максимовой М. И. – М., 2003.
6. *Ксенофонт. Киропедия* / Пер. Боруховича В. Г. и Фролова Э. Д. – М., 1976.
7. *Николай Дамасский. История* / Пер. Пиотровского А. – М., 1965.
8. *Сиппарская надпись Набониды* / Пер. Дандамаева М. А. // Хрестоматия по истории древнего мира. – М., 1980.
9. *Страбон. География* / Пер. Стратановского Г. А. – М., 1964.
10. *Хроника Набониды* / Пер. Дандамаева М. А. // Хрестоматия по истории древнего мира. – М., 1980.
11. *Эсхил. Персы* / Пер. Брагинского И. – М., 1973.
12. *Бонгард-Левин, Г. М. От скифии до Индии: Древние арии: мифы и история* / Г. Бонгард-Левин. – СПб., 2001.
13. *Грантовский, Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии* / Э. А. Грантовский. – М., 1970.
14. *Гюиз, Ф. Древняя Персия* / Пер. Степановой А. Н. / Ф. Гюиз. – М.,

- 2007.
15. Дандамаев, М. А. Ахеменидское государство и его значение в истории Древнего Востока / М. Дандамаев // История иранского государства и культуры. – 1971. – С. 89-101.
 16. Дандамаев, М. А. Иран при первых Ахеменидах / М. Дандамаев. – М., 1963.
 17. Дандамаев, М. А. Политическая история Ахеменидской державы / М. Дандамаев. – 1985.
 18. Дьяконов, И. М. История Мидии / И. Д'яконов. – М., 1965.
 19. Дьяконов, И. М. Последние годы урартского государства по ассиро-вавилонским источникам / И. Д'яконов // ВДИ. – 1951. – № 2. – С. 15-29.
 20. Дьяконов, И. М. Предыстория армянского народа / И. Д'яконов. – Ереван, 1968.
 21. История Древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. Седова А. В. – М., 2004.
 22. История древнего мира: в 3 кн., Кн. 1: Ранняя древность / Коллект. авторов И. М. Дьяконов, В. К. Афанасьев, И. В. Виноградов. – М., 1982.
 23. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – Л.: Издат. ЛГУ, 1958.
 24. История Ирана. – М: Издат. МГУ, 1977.
 25. Куликан, У. Персы и мидяне. Подданные империи Ахеменидов / Пер. Игоревского Л. А. / У. Куликан. – М., 2002.
 26. Луконин, В. Г. Древний и раннесредневековый Иран. Очерки истории и культуры / В. Луконин. – М., 1987.
 27. Мазетти, К. Вопросы лидийской хронологии / К. Мазетти // ВДИ. – 1978. – №2. – С. 175 – 178.
 28. Манучихри, А. Политическая система Ирана / А. Манучихри. – СПб., 2007.
 29. Меликишвили, Г. А. К вопросу о древнейшем очаге урартских племен / Г. Меликшвили // ВДИ. – 1947. – № 4. – С. 94-107.
 30. Меликишвили, Г. А. Урартоведческие заметки / Г. Меликшвили // ВДИ – 1951. – № 3. – С. 175-184.
 31. Пиотровский, Б. Б. Ванское царство (Урарту) / Б. Пиотровский. – М., 1959.

32. Пиотровский, Б. Б. Урартское государство во второй половине VIII в. до н. э. / Б. Пиотровский // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 123-136.
33. Пьянков, И. В. Образование державы Ахеменидов по данным античных источников / И. П'янков // История иранского государства и культуры. – 1971. – С. 84-89.
34. Разин, Е. А. История военного искусства / Е. Разин. – М., 1994.
35. Рунг, Э. В. Дипломатическое выражение персидского империализма: обычай требования воды и земли у греков / Е. Рунг // Мнемон. – 2007. – Вып. 6. – С. 41-60.
36. Софроненко, К. А. Общественно-политический строй Урарту / К. Софроненко. – М., 1961.
37. Суриков, И. Е. Квази-Солон, или Крез в персидском плену / И. Суриков // История. Мир прошлого в современном освещении. – 2008. – С. 67-82.
38. Тураев, Б. А. История Древнего Востока / Б. Тураев. – Минск, 2002.
39. Фрай, Р. Наследие Ирана / Р. Фрай. – М., 1972.
40. Черненко, Е. В. Скифо-персидская война / Е. Черненко. – К., 1984.
41. Briant, P. From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire / P. Briant. – Eisenbrauns, 2006.
42. Cargill, J. The Nabonidus Chronicle and the Fall of Lydia / J. Cargill // American Journal of Ancient History. – 1977. – № 2. – P. 97-116.
43. Curtis, V. S., Stewart S. Birth of the Persian Empire / V. Curtis, S. Stewart. – Cambridge, 2005.
44. Diakonoff, I. M. Media / I. Diakonoff // The Cambridge History of Iran. – 1985. – Vol. 2. – P. 36-148.
45. Mallowan, M. Cyrus the Great / M. Mallowan // The Cambridge History of Iran. – 1985. – Vol. 2. – P. 392- 419.
46. Oppenheim, A. L. The Babylonian Evidence of Achaemenian Rule in Mesopotamia / L. Oppenheim // The Cambridge History of Iran. – 1985. – Vol. 2. – P. 22-65.
47. Rollinger, R. The Median Empire, the End of Urartu and Cyrus' the Grate Campaign in 547 B. C. / R. Rollinger. – Tehran, 2004. – P. 1-13.
48. Sulimirski, T. The Scyths / T. Sulimirski // The Cambridge History of Iran. – 1985. – Vol. 2. – P. 149-199.
49. Lehmann-Haupt, G. F. Armenien einst und jetzt / G. Lehmann-Haupt. – B., 1931.

УДК 94(394.7)«-02/+00»

Эллинистические традиции в Nabatean state при Арете IV

Походнякова Алёна

Походнякова Алёна. Эллинистические традиции в Nabatean state по нумизматическим данным. Статья посвящена проблеме эллинизации Nabatean state. На основании данных письменных источников и нумизматики было определено, что эллинистическая культура соединилась с местной и оказала значительное влияние на историю Nabatean state.

Ключевые слова: nabateans, hellenism, numismatics

Походнякова Алёна. Елліністичні традиції у Nabatean state державі по нумізматичним даним. Стаття присвячена проблемі еллінізації Nabatean state. На підставі даних письмових джерел і нумізматики було встановлено, що елліністична культура з'єдналася з місцевою та справила значний вплив на історію Nabatean state.

Ключові слова: nabateans, hellenism, numismatics

Pokhodnyakova Alyona. Hellenistic traditions in Nabatean state according to numismatic data. The article is devoted to the problem of hellenization of the Nabatean state. On the basis of narrative sources and numismatics it had been established that hellenistic culture had merged with the local one and it had considerable impact on the history of the Nabateans.

Key words: Nabateans, Hellenism, numismatics

Распространение эллинистической культуры на Ближнем Востоке затронуло не только традиционные азиатские монархии, но и достаточно самобытные общества. К таким, безусловно, можно отнести и симбиотическую державу набатеев, объединявшую оседлое и кочевое население. В ходе исследования была сделана попытка определить степень проникновения эллинистической культуры в Nabatean state в годы правления царя Ареты IV (4 г. до н. э. – 40 г. н. э.). История Nabatean state практически не привлекала внимания отечественных исследователей. Единственной работой, посвященной Nabateans, является монография советского антиковеда и востоковеда И. Ш. Шифмана «Nabatean state и его культура» [8].

© Походнякова А. С., 2013

В основе исследования лежат труды античных авторов: Диодора, Страбона, Иосифа Флавия, Кассия Диона. Используются нумизматические свидетельства, анализ которых позволяет установить наличие эллинистических образцов в титулатуре набатейских правителей. Историографической базой исследования являются работы таких зарубежных ученых, как Г. Бауэрсон [11], Р. МакЛафлин [19] и др. Описание набатейского нумизматического материала, который ранее не привлекался к изучению в отечественной историографии, проводится по работам археологов А. Негева [20], Р. Бэркея [10], Я. Мешорера [18].

К годам правления Ареты IV относится период наивысшего экономического и культурного подъема Nabateans, которая превратилась в сильное процветающее государство [14, p. 21; 23, p. 47; 11, p. 17; 19, p. 62; 21, p. 21]. В III-I вв. до н.э. она сохраняла независимость и вела сложную внешнюю политику, занимая территорию Южной Палестины (Негев), Заиордания и Хаурана [13, 3.43. 4-5; 2, 13.13.3]. Особенную роль в развитии этого региона играла посредническая торговля благовониями и специями Индии и Счастливой Аравии со странами Средиземноморья [24, p. 144; 7, c. 225; 3, c. 203; 5, c. 428; 4, c. 204; 9, c. 157; 23, p. 52; 15, pp. 24-25; 13, 3.42; 6, 16.4.18; 22, 5.11; 12, 3.43]. Изначально самобытная и оригинальная культура набатейских арабов-кочевников не могла не подвергаться влиянию эллинистического мира, культура которого проникла на Восток, соединяясь с местными традициями. Влияние эллинизма можно усмотреть почти во всех сферах жизни набатейского общества, а также в политике его правителей, в частности Ареты IV. Об этом свидетельствует чеканка монет по греческому и римскому образцам, а также титулы, которые принимали набатейские правители.

Однако чеканка началась еще задолго до правления Ареты IV, поэтому следует рассмотреть образцы, принадлежащие его предшественникам. Изображения на аверсах и реверсах сохраняли основные сюжеты и мало изменялись на протяжении всего времени.

Исследования набатейского нумизматического материала начало активно развиваться с 1990 г., когда Карл Шмитт-Корте издал приложение к работе Я'акова Мешорера о чеканке монет набатейскими правителями. За пятнадцать лет между этими двумя публикациями Шмитт-Корте сумел значительно расширить собранную коллекцию новыми находками. На сегодняшний день наука сделала новые открытия, а исследованием набатейских монет занимается Рэйчел Баркей [17, p. 197].

Чеканка набатейских монет, судя по археологическим раскопкам в городах Беер-Шеда и Марисса, началась приблизительно со второй половины II ст. до н.э., во времена правления Ареты II [10, p. 99]. Первые монеты были бронзовыми, грубо обработанными, и имитировали монеты Александра Великого [17, p. 199; 13, 3.43.4-5; 6, 16.4.18]. На

аверсе изображалась голова Афины в коринфском шлеме, на реверсе – Ника, греческая богиня победы в венке [17, р. 197]. На некоторых из этих монет изображается также греческая буква «А», на других вместо головы Афины изображена голова набатейского царя с бородой [17, р. 198]. В течение начала I ст. до н. э. набатеи чеканили свинцовые монеты, которые были подобны предыдущим, но встречались и новые с изображением быка. Впервые в это время на монетах появляется набатейская надпись «набат» [18, р. 21].

Арета III (87(4)-62 гг. до н. э.), при котором Дамаск входил в состав Nabatei (84-71 гг. до н. э.) [2, 13.15.2-4; 21, р. 24], чеканил там серебряные и бронзовые монеты по местному образцу с греческими легендами [10, р. 99]. На этих монетах была дана титулатура: «Царь Арета, любящий эллинов» (филэллин), на аверсе изображалась голова Ареты в венце, на реверсе – Ника, древнегреческая богиня победы, держащая венок [17, р. 199]. Монеты фактически не являются непосредственно набатейскими, а скорей дамасскими (или протонабатейскими) [17, р. 197], т.к. подобная чеканка совершалась там и другими правителями, к примеру, армянским царем Тиграном [2, 13.16.4].

Чеканка именно набатейских монет с набатейскими легендами началась лишь со времени правления Ободата II (62-60 гг. до н. э.) [10, р. 99]. Это были серебряные драхмы [25, р. 97], на аверсе которых было характерное изображение головы набатейского царя с бородой и длинными волосами. На реверсе был изображен орел, что являлось подражанием птоломеевским и финикийским серебряным монетам, также присутствовала надпись «Ободат, царь Nabatei», а также год чеканки [18, р. 21].

После публикации К. Шмитт-Корте в 1990 г. были найдены новых три типа дидрахм (половина шекеля) и драхм (шекель). Они относятся ко времени правления Малику I (60-30 гг. до н. э.), сыну Ободата II, который также чеканил собственные серебряные и бронзовые монеты [17, р. 198]. Возможно, чеканка этих монет была связана с необходимостью платить дань войскам иудейского царя Ирода в период столкновений с Иудеей [10, р. 99; 6, 16.22]. Его изображение на аверсе отличалось наличием очень длинных вьющихся волос, также присутствовал и венец [10, р. 99]. На серебряных дидрахмах Малику I на аверсе был изображен сам правитель, на реверсе – орел и надпись «Малику, царь набатеев» [10, р. 100]. Чеканились эти монеты в период 35-32 гг. до н. э. На крупных бронзовых монетах изображался рог изобилия, на средних – орел, на мелких – ладонь с шестью пальцами, реже с пятью [10, р. 99]. Следует отметить, что рог изобилия являлся типичным эллинистическим символом, который был распространен повсеместно. Ладонь, вероятно, символизировала набатейского бога Яд-Рамаха [18, р. 21; 21, р. 36].

Ободат III (30-9 гг. до н. э.), также чеканил большое количество серебряных и бронзовых монет. Среди них встречаются экземпляры с изображением царицы в профиль наряду с царем. Появление ее на монетах являлось новшеством, но при этом титул царицы не упоминался. На некоторых монетах она изображена отдельно, на других – в профиль с поднятой правой рукой [17, pp. 200-202].

После смерти царя Ободата III, отца Ареты IV, трон узурпирован Силлай, командующий набатейской армией [2, 16.9.1-3, 17.3.2; 1, 1.49.3; 6, 16.782]. Арете понадобился год, чтобы вернуть себе законный трон. Арету IV принято считать одним из самых успешных правителей среди набатейских царей [20, р. 355; 8, р. 34]. Во время его правления Nabatei достигла своего расцвета как в экономическом, так и в культурном плане. Археологические раскопки, проводимые в районах основных маршрутов караванной торговли этого региона, свидетельствуют также о расширении территории Nabatei государственства, так как именно в этот период были построены укрепленные стоянки в Негеве, между Петрой и Газой, а также в Синае [11, pp. 19-20].

Арета IV чеканил большое количество серебряных и бронзовых монет, на которых присутствовала его титулатура: «Арета, царь Nabatei, тот, кто возлюбил свой народ» (филодемос) [8, с. 34; 16, р. 686]. В его время чеканились серебряные драхмы, на аверсе которых профиль царя в венце с орнаментом изображался с профилем его первой жены Хульду (9-16 гг.) в венце и с украшениями, также была дана и ее титулатура: «Хульду, царица набатеев». На более поздних монетах (18-39 гг.) была изображена вторая жена Ареты – Шаквилат в головном уборе набатейской богини Аллат с аналогичным титулом [17, pp. 203-204]. Как и на монетах его предшественников, у Ареты IV можно встретить изображение Ники, древнегреческой богини победы, а само изображение царя отличалось наличием длинных вьющихся волос и венца (диадемы) [17, pp. 203-205]. На бронзовых монетах на аверсе изображался царь, на реверсе – орел со сложенными и расправленными крыльями.

Сложно определить, насколько осознанно набатеи перенимали греческие и римские традиции. Возможно, это делалось отчасти для того, чтобы утвердиться как цивилизованное и высокоразвитое государство в кругу эллинистических держав. Несомненно, престиж государства играл немаловажную роль, так как Nabatei сосредотачивала в своих руках торговые связи между Южной Аравией и странами Средиземноморья. Не стоит утверждать, что именно эллинизм стал основной движущей силой развития местной культуры, хотя он и оказывал на нее существенное влияние. Не исключено также, что во многом набатеи могли следовать эллинистическим традициям (например, при чеканке монет в Дамаске), не придавая этому особого значения. Синтез двух

культур привел к оригинальному результату, не похожему по своей сути ни на эллинистическую, ни на арабскую культуры.

Таким образом, в ряде случаев набатейские арабы заимствовали эллинистические образцы осознанно, нередко их навязывали обществу сами правители Nabatei в собственных политических интересах, а иногда слияние происходило естественным путем: греки и римляне заселяли регионы Ближнего Востока, приносили туда элементы собственной культуры, которые в большей или меньшей степени оказывали влияние на местное население.

Литература

1. *Иосиф Флавий*. Иудейская война / Пер. с нем. / Иосиф Флавий. – СПб, 1990.
2. *Иосиф Флавий*. Иудейские древности: в 2 т. / Пер. с греч. / Иосиф Флавий. – СПб, 1990-1994. – Т. 1.; Т. 2.
3. *Левек, П.* Эллинистический мир / Пер. с фр. / П. Левек. – М., 1989.
4. *Бухарин, М. Д.* Аравия, Восточная Африка и Средиземноморье. Торговые и историко-культурные связи / М. Д. Бухарин. – М., 2009. – 376 с.
5. *Моммзен, Т.* История Рима: в 5 т. / Пер. с нем. / Т. Моммзен. – М., 1949. – Т. 5.
6. *Страбон*. География в 17 книгах / Пер. Г. А. Стратановского / Страбон. – М., 1994.
7. *Тарн, В.* Эллинистическая цивилизация / Пер. с англ. / В. Тарн. – М., 1945.
8. *Шифман, И. Ш.* Nabatean Kingdom and its culture. Из истории доисламской Аравии / И.Ш. Шифман. – СПб., 2007.
9. *Al-Bashaireh, K. S.* Chronology and Technological Production Styles of Nabatean and Roman Plasters and Mortars at Petra (Jordan) / K. S. Al-Bashaireh. – Tucson, 2008.
10. *Barkay, R.*, Seven New Silver Coins of Malichus I and Obodas III / R. Barkay // Numismatic Chronicle. – 2006. – Vol.166. – P. 99-103.
11. *Bowersock, G. W.* Roman Arabia / G. W. Bowersock. – Cambridge, 1994.
12. *Cassius Dio*. Roman History: in 9 vol. / Trans. from Greek / Cassius Dio. – Camb., 1917. – Vol. 5.; Vol. 6.
13. *Diodorus Siculus*. The Library of History: in 12 vol. / Trans. from Greek / Diodorus Siculus. – Camb., 1933. – Vol. 10.
14. *Evenari, M.* The Negev: The Challenge of a Desert / M. Evenari. – Camb., 1982.

15. *Haughton, B.* Hidden History: Lost Civilizations, Secret Knowledge, and Ancient Mysteries / B. Haughton. – N.-Y., 2007.
16. *Head, B. V.* Historia Numorum: A Manual Of Greek Numismatics / B. V. Head. – Oxf., 1887.
17. *Huth, M.* Coinage of the Caravan Kingdoms: Studies in Ancient Arabian Monetization / M. Huth, P. G. Van Alfen. – N.-Y., 2010.
18. *Meshorer, Y.* Nabataean Coinage / Y. Meshorer // The Nabateans in Negev / Ed.: R. Rosenthal-Heginbottom. – Jerusalem, 2003 – № 22. – P. 21-22.
19. *McLaughlin, R.* Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China / R. McLaughlin. – N.-Y., 2010.
20. *Negev, A.* Archaeological Encyclopedia of the Holy Land / A. Negev, S. Gibson. – N.-Y., 2005.
21. *Patrich, J.* The Formation of Nabataean Art: Prohibition of a Graven Image Among the Nabataeans / J. Patrich. – Jerusalem, 1990.
22. *Pliny's Natural History*: in 37 vol. / Trans. from Latin / Pliny The Elder. – The Library of the University of California, 1847-8. – Vol. 1.
23. *Van Beek, G. W.* Retrieving the Past: Essays on Archaeological Research and Methodology in Honor of Gus W. Van Beek / G. W. Van Beek. – Jackson, 1996.
24. *Winnett, F. V.* Ancient records from North Arabia / F. V. Winnett, W. LaForest-Reed. – Toronto, 1970.
25. *Young, G. K.* Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy 31 B.C. – A.D. 305 / G. K. Young. – L., 2003.

УДК 904(4-12)»07/09»

До питання про характер стосунків слов'ян з носіями салтово-маяцької культури в лісостепу

Юрченко Анна

Юрченко Анна. До питання про характер стосунків слов'ян з носіями салтово-маяцької культури в лісостепу.

В статті розглядає питання про характер контактів між слов'янами та носіями салтово-маяцької культури в Донецькому лісостепу. Розглянуто дві точки зору на цю проблему – про мирне співіснування і про військову основу стосунків. А також проаналізовано елементи матеріальної культури, котрі свідчать на користь таких стосунків.

© Юрченко А. В., 2013

Ключові слова: салтово-маяцька культура, укріплені поселення, селища, салтівський імпорт, контактна зона.

Юрченко Анна. К вопросу о характере отношений славян с носителями салтово-маяцкой культуры в лесостепи.

В статье рассматривается вопрос о характере контактов между славянами и носителями салтово-маяцкой культуры в Донецкой лесостепи. Рассмотрены две точки зрения на эту проблему - о мирном сосуществовании и о военной основе отношений. А также проанализированы элементы материальной культуры, которые свидетельствуют в пользу таких отношений.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура, укрепленные поселения, селища, салтовский импорт, контактная зона.

Yurchenko Anna. The question of the character of relations the Slavs with representatives Saltovo-Mayak culture in the forest-steppe zone

The article deals with the problem of contacts between Slavs and people of Saltov culture in the Donetsk steppe. Both points of view on this issue - the peaceful coexistence and the military relations were considered. Also the elements of material culture, which demonstrate the benefits of such relationships were analyzed.

Key words: Saltov culture, fortified settlements, unfortified settlements, Saltov import, contact zone.

Географічне розташування південно-східної Європи сприяло постійним контактам місцевого населення з прийшлим. Ситуацію в регіоні в VIII-X ст. визначали і контролювали хозари, васально залежні від них племена. Саме вони контролюють територію, торгові шляхи, збирають данину з місцевих племен, в тому числі і слов'ян [18, с. 143]. Зазвичай, питання етнічних стосунків в регіоні досліджується на рівні стосунків між державними утвореннями. Проте, для цілісного розуміння ситуації важливим є аналіз міжетнічних стосунків на рівні побутовому, повсякденному. Матеріали з селищ як салтово-маяцької культури (на далі СМК), так і суміжних з нею слов'янських культур несуть також інформацію про стосунки між слов'янами та сусідами.

Пам'ятки СМК хронологічно збігаються з декількома слов'янськими культурами. Тому не дивно, що в літературі вже довгий час розглядається питання про характер взаємовідносин між ранніми слов'янами та носіями СМК (аланами та болгарами). Фактично, це були взаємовідносини двох різних світів – кочового та осілого. Слов'яни – це великий моноетнічний масив хліборобів з традиціями осілості. Різні слов'янські племена

знаходились на приблизно однаковому рівні соціально-економічного розвитку. Носії ж СМК не були одноетнічними навіть на окремо взятих територіях. Різні групи племен, що входили до її складу не були однорідними ні в етнічному, ні в соціально-економічному плані. Одноманітність матеріальної культури була результатом перебування в межах однієї держави – Хозарського каганату.

Межа між слов'янськими племенами та носіями СМК проходила на захід від Сіверського Донця. Тому басейн ріки був своєрідним прикордонням. Живучи поряд, ці групи населення вступали між собою в найрізноманітніші взаємовідносини – політичні, господарські, культурні та інші. Ці зв'язки не могли пройти безслідно й повинні простежуватись на археологічному матеріалі. [3, с.47-48]. Ніким із дослідників факт таких взаємовідносин не ставиться під сумнів. Проте, їх характер залишається під питанням. Контакти між етносами були досить своєрідними. Вони не змішувались між собою, навіть коли жили в безпосередній близькості один від одного.

В літературі утвердилось дві точки зору на тип стосунків між прийшлими племенами та місцевим населенням.

Починаючи з 60-х років ХХ ст. формується думка про те, що стосунки між алано-болгарами та слов'янами не могли бути мирними. Так, Д. Т. Березовець вважав, що алано-болгарські племена в басейні Сіверського Дінця втілювали політику центрального хозарського управління, змушуючи слов'ян виплачувати данину. А для того аби ця данина виплачувалась регулярно необхідне було використання військової сили [3, с.47-67]. З Д.Т. Березовцем згоден і В.К. Міхеев, котрий доходить висновку, що в VIII-IX ст. важко уявити побудову стосунків між чужими один одному народами на іншій основі, крім як за допомогою використання військової сили. Проте, ні літописи, ні археологічний матеріал нічого не говорить про супротив, котрий би могли чинити слов'яни у війнах з хозарами або алано-болгарами [18, с.140-141, 145]. Що правда, деякі дослідники вказують на те, що в VII ст. сіверянське населення без будь яких внутрішніх причин укріплює свої поселення. Роменські городища, відомі на той час, не були містами чи феодалними замками, які могли виникнути в процесі розвитку феодалних відносин. Це були укріплені поселення общинників, які виникли під впливом загрози з боку Хозарського каганату [3, с. 51].

Інша частина дослідників вважає, що поява в басейні Дону і Сіверського Дінця прийшлого населення не викликала в місцевих жителів бурхливого спротиву. На думку С. О. Плетньової, таке пасивне відношення до алано-болгар було викликано наявністю вільної землі, на котрій могли розселитись прийшли люди, не зганяючи з місць попередників. До таких висновків С. О. Плетньова доходить з огляду

на те, що Дмитрівське городище і три селища з його округи були утворені на вільній території [14, с. 269]. Проте, лісостепова зона до середини VIII ст. не була безлюдним районом. Розвідки Б. А. Шрамко, В. К. Міхеєва, О. Г. Дяченка та Ю. В. Буйнова в долині Сіверського Донця і його приток сприяли відкриттю пам'яток з керамікою пеньківського типу. В лісостеповому Приосколлі також відомо ряд пам'яток з пеньківським матеріалом. На деяких селищах пеньківський шар перекривається салтівським, продовжуючи або навіть співіснуючи з ним в певний проміжок часу [2, с.153]. Так, наприклад, на селищі П'ятницьке Печенізького району Харківської області фрагменти слабопрофільованих посуду пеньківської культури становлять 2,1% від всього середньовічного посуду, але окремого горизонту не становлять [7, с. 17]. Проте, знахідки фрагментів слов'янського посуду в салтівському шарі не можуть беззаперечно свідчити про одночасність проживання слов'янського та салтівського населення на селищі. На думку М. В. Любічева, лише знахідки таких фрагментів в закритих комплексах або на дні котлованів жител та господарських споруд можна трактувати як докази цього факту [10, с. 88].

Про мирні і навіть паритетні взаємовідносини між слов'янами і алано-болгарським населенням говорять і інші дослідники [5, с.3-7; 8, с.178-195, 11, с.141].

В соціально-політичному та економічному плані слов'яни знаходились на нижчому рівні по відношенню до прийшлих племен. Слов'янські городища не могли претендувати на роль політичних центрів, котрі об'єднували б племена або союзи племен. Проте, слов'янський спосіб життя більше відповідав природним умовам регіону.

Саме таке близьке сусідство (будь то мирне, чи засноване на військовій силі) призвело до двостороннього впливу між етносами.

Слов'янські культури до певної міри впливали на формування СМК. Особливо сильним цей вплив був у верхів'ях Сіверського Дінця, Осколу та Дона. Саме контактами зі слов'янами пояснюються окремі відмінності донського варіанту СМК. Так, на думку С.О. Плетньової, під впливом слов'ян у носіїв СМК з'являються житла-напівземлянки з печами-кам'янками. Якщо для кочівників притаманна юрта, як основний тип житла, то в Подонні використання її абсолютно неможливе, адже зимою морози тут сягають 30-35°. Тому вони поступово замінюються напівземлянками. В більшості з них вогнище розміщувалось посередині (як, наприклад, в напівземлянці 1 з Дмитрівського селища) [14, с. 28]. Така конструкція була викликана особливостями будови юрти. Проте, той факт, що в деяких випадках вогнище зміщується до стіни або кутка житла (як, наприклад, в напівземлянці 3 Дмитрівського селища) говорить

про зміну традиції під впливом внутрішніх (перехід до осілого способу життя) та зовнішніх (сусідство зі слов'янами) факторів [13, с.83-85].

На салтівських пам'ятках трапляються житла з типовим салтівським матеріалом, але не з відкритим вогнищем, а з піччю-кам'яною (наприклад, житло, відкрите та селище біля с. П'ятницьке в 2009 році) [6, с.284].

Слов'янські городища (Донецьке, Водяне, Хорошеве) знаходяться на відстані 10-15 км. від салтівських (Кабанове, городище Мохнач). Таке сусідство мало свої результати. Так у слов'ян салтівцями була запозичена традиція розміщувати свої городища-сховища на невеликих високих мисах, укріплених штучною вертикальною підчисткою верхньої частини схилів [13, с.86].

Контакти між слов'янами та аланами проходили і в іншому напрямі. Найперші приклади впливу носіїв СМК на слов'ян можна знайти в ареалі пеньківської культури. На останньому етапі її існування. В кін. VII ст. на пеньківських пам'ятках з'являється типовий для лісостепоного варіанту салтівський посуд (хоча належність деяких фрагментів посуду до салтівського ставиться під сумнів) [15, с. 124]. Крім того, поряд із житлами-напівземлянками знаходять залишки юртоподібних (кочівницьких) жител. Навіть найбільша пам'ятка пеньківської культури – Пастирське городище, – інколи розглядається як центр болгар-кутригуртів, центр Великої Болгарії і навіть як ставка хозарського каганату [12, с. 240]. На слов'янських пам'ятках VIII-IX ст. трапляються одиничні речі явно салтівського типу – мотики, уламки шабель, стремена з виділеною петлею, сережки з підвісками, якісний лискований посуд та інше. Оскільки перелічені речі трапляються на слов'янських пам'ятках не серіями, а одиничними знахідками, то можна припустити, що їх виготовляли не місцеві майстри. Старожитності салтівського обліку відомі і на лівобережжі і в Надпоріжжі, а також і на правобережжі середнього Дніпра. Про це свідчать такі пам'ятки, як, наприклад, Стецівка в басейні р. Тясмин. Із салтівської культурою пов'язують також інші пам'ятки – гончарні центри в балці Канцерці, Тарановому яру поблизу с. Мачухи, деякі поселення Надпоріжжя і по Орелі – Вовниги, Мар'ївка та інші, а також окремі поховання. Таке проникнення могло бути результатом розвинутої торгівлі. Також на слов'янських поселеннях знаходять фрагменти типово салтівського посуду [13, с.93-94; 18, с.140-141; 5, с.3-7]. На Битицькому городищі, розташованому нар. Псел, крім слов'янських напівземлянок прямокутної форми з підбійними або останцевими печами є також наземні житлові приміщення круглої в плані форми, з невеликими ямками від каркасних жердин за периметром і центральним відкритим вогнищем. Крім того, на городищі також фіксуються поряд зі слов'янськими старожитностями

старожитності степові (болгарські). Це свідчить на користь співіснування тюркського та слов'янського населення на одному поселенні. З середини VIII ст. Битицьке городище, яке на думку Д.Т. Березовця було опорним пунктом Хозарії у середовищі слов'ян, стає пунктом збору і накопичення данини, яка потім через алано-болгарських збирачів потрапляла до хозар [17, с. 217-218, 220]. Хоча вірогідність того, що городище було хозарським, ставиться під сумнів О.М. Приходнюком Він не заперечує факт присутності на городищі кочівницької групи населення. Але на його думку, то не обов'язково були алани або навіть хозари [16, с. 122].

Про сприйняття слов'янами деяких рис СМК під впливом прийшлого населення, говорить знайдений типово салтівський піфос, що супроводжував пенківське урнове поховання на Дмитрівському могильнику [2, с.153]. На пам'ятках боршевської культури поширення кераміки салтівського типу було не однаковим. Так, на городищі Титчиха її 10% серед всього керамічного матеріалу. На Малому Боршевському городищі – 1,5%. На Великому Боршевському – окремі фрагменти. На Воргольському городищі салтівського посуду взагалі нема. Тому, було зроблено висновки, що посуд салтівського типу проникає лише в найбільш південний район поширення боршевської культури і в нижній течії р. Вороніж. За висновками А.М. Москаленко, в регіоні верхньої і середньої течії Дону контакти слов'янського та салтівського населення були значно глибшими, ніж в Подніпров'ї та в басейні Верхньої Оки. З огляду на те, що на слов'янських пам'ятках, крім тарного та гончарного посуду знаходять і ліпні салтівські горшки, можна припустити, що стосунки тут не обмежувались лише торгівлею. Очевидно, що певна група носіїв СМК мешкала поряд із слов'янським населенням, адже навряд чи місцеве населення купувало б ліпні горшки. Тим більше, що виліплені вони з того ж тіста, що і боршевські [11, с. 136, 138].

В ході різноманітних стосунків відбувається проникнення кочівників (в нашому випадку – носіїв СМК) в слов'янське середовище. Це відбувалось, вочевидь, внаслідок міграції порівняно невеликих груп кочовиків та окремих сімей, які осідали на землю. Такі переселення відбувались не на далекі відстані, а в контактних зонах між етнокультурними масивами. Присутність на периферії культурних елементів сусідніх етносів може пояснюватися ще й екзогамними шлюбами між представниками двох етнічних масивів. Шлюб був одним із радикальних шляхів включення в культуру іноетнічних елементів. [16, с. 120].

Отже, в Середньому Подніпров'ї намічається коло старожитностей, пов'язаних з СМК. В зникненні пенківської культури, випаданні «антських» скарбів і в одночасній появі СМК можна вбачати свідчення етнокультурного зсуву, котрий відбувся в регіоні на початку VIII ст. і

був викликаний вторгненням степових алано-болгарських племен [5, с.6]. Крім того, в умовах хозарського підпорядкування у сіверянському суспільстві виділяється верства заможних мешканців, як прошарку населення, зацікавленого у розвитку товарно-грошових відносин. Це відбилось на поширенні салтівських імпортованих прикрас та грошових скарбів, які забезпечувались хозарськими купцями в обмін на челядь, мед, хутро та зерно. Таке становище у сіверян зберігалось до 80-х рр. IX ст., тобто до їхнього звільнення від хозарської данини Олегом (884-885 рр.) [17, с.221]. Проте навіть за умови оточення відірваних від основної групи сіверянських поселень народами СМК, сіверяни зберігали властиву їм роменську культуру [3, с.61].

Поширення влади Хозарського каганату в першій половині VIII ст. на землеробське населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя цілком могло призвести до проникнення носіїв слов'янської культурної традиції в середовище носіїв СМК Подоння. Факт присутності в складі салтівських общин Подонців'я вихідців з іншого культурного середовища (наприклад, слов'ян) підтверджують також відкриття на некрополях регіону поховань, здійснених за різними обрядами [4, с.109-111].

Деякі дослідники (С.О. Плетнева, Ю.В. Кухаренко, М.В. Любичев) припускали навіть вірогідність проживання окремих груп слов'янського населення в салтівському ареалі. Саме так вони пояснювали появу поховань за обрядом кремації в лісостеповому варіанті СМК [9, с. 36]. Так, зі слов'янами, - нащадками носіїв пенківської культури, пов'язана частина поховань на Сухогомільшанському могильнику. Але частина їх була залишена також колочинським населенням (змішаним слов'яно-іранським та слов'яно-балтським), частина – представниками угорського етносу, а також вихідцями з праболгарського середовища. [1, с. 176-187]. На Дмитрівському катакомбному могильнику було виявлено кілька кремаційних поховань, де в якості урн були використані пенківські горшки. Той факт, що на одному могильнику могли ховати своїх небіжчиків представники різних етносів, говорить про те, що мешкали вони на одній території.

Цілком вірогідно, що алано-болгари практикували також насильницьке переселення на свої землі цілих общин залежного слов'янського населення. Це було характерним явищем для раннього середньовіччя. Воно неодноразово спостерігається в Хозарії, на Північному Кавказі, Криму, Візантії, Арабському халіфаті. Можливо, саме цей факт пояснює близьке сусідство слов'янських і салтівських поселень, взаємне проникнення згаданих вище елементів матеріальної культури. З огляду на поліетнічність салтівського конгломерату можна говорити про створення передумов для включення окремих слов'янсь-

ких груп в феодальну структуру Північно-Західної Хозарії [18, с.146-147].

Проте, не всі дослідники згодні вбачати в окремих подібних рисах слов'янської та салтівської культур лише сліди запозичення та взаємного впливу. Так, Д.Т. Березовець вказує, що самотній розвиток народів, який відбувається майже в однакових географічних і економічних умовах, призводить до утворення дуже близьких і часом зовсім однакових елементів матеріальної культури. З цієї позиції пояснюється поява у салтівців напівземлянок з печами-кам'янками.

Елементи кочівницьких культур зустрічаються лише на слов'янських пам'ятках, розташованих лише поблизу степу, освоєного в другій половині I тис. н.е. тюркомовними народами. У глибинних районах слов'янської ойкумени риси культури степовиків майже відсутні [16, с. 120].

Отже, факт стосунків між слов'янами та носіями СМК не викликає заперечень. З огляду на близьке сусідство це і не дивно. Проте, характер цих стосунків залишається невизначеним. Очевидно, що слов'яни регіону були включені в політичні та соціальні відносини всередині СМК. Але однозначно відповісти на питання, чи мешкали слов'яни з алано-болгарами на одних відкритих поселеннях, на сьогоднішній день не можливо. Необхідне подальше дослідження неукріплених поселень і поглиблений аналіз уже отриманих матеріалів.

Література

1. Аксенов, В. С. Сухогомольшанский могильник / В. С. Аксенов, В. К. Михеев // Хозарский альманах. – Х., 2006. – Т.5.
2. Афанасьев, Г. Е. Население Лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) / Г. Е. Афанасьев // Археологические открытия на новостройках. – М., 1987. – Вып. 2.
3. Березовець, Д. Т. Слов'яни й племена СМК / Д.Т. Березовець // Археологія. – 1965. – Т. XIX. – С.47-67.
4. Бубенок, О. Б. Кто обитал в Сухой Гомольше в хозарское время? / О. Б. Бубенок, В. С. Аксенов // Хозарский альманах. – Х., 2009. – Т.8. – С.103-145.
5. Горюнов, Е. Б. Пеньковская и салтовская культуры в Среднем Поднепровье / Е. Б. Горюнов // КСИА. – 1987. – Вып.190. – С.3-7.
6. Квитковский, В. И. История археологических исследований многослойного селища Пятницкое-1 Печенежского района Харьковской области / В. И. Квитковский // Слобожанське культурне надбання. – Х., 2009. – Вип. II. – С. 85-91.

7. Квитковский, В. И. Селище салтово-маяцкой культуры Пятницкое-1 (основные этапы исследования) / В. И. Квитковский // Салтово-маяцкая археологическая культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцять Слобожанські читання». – Х., 2011. – С.14-20.
8. Колода, В. В. Картографирование средневековых городищ Днепро-Донского междуречья как метод определения этапов славяно-кочевнических отношений / В. В. Колода // Древности. – Х., 2010. – Вып.9. – С.178-196.
9. Кухаренко Ю. В. Новопокровський могильник і поселення. / Ю. В. Кухаренко // Археологія. – 1952. – Т.6. – С.31-37.
10. Любичев, М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хозарии в VII – нач. VIII вв. / М. В. Любичев // Древности-1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х., 1994. – С. 87-100.
11. Москаленко, А. Н. Славяне на Дону. (Боршевская культура) / А. Н. Москаленко. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981. – 161 с.
12. Петрухин, В. Я. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье / В. Я. Петрухин, Д. С. Раевский. – М.: Знак, 2004. – 416 с.
13. Плетнева, С. А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII-IX вв. / С. А. Плетнева // СА. – 1962. – №1. – С.83-94.
14. Плетнева, С. А. На славяно-хозарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1989.
15. Приходнюк, О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н.е. / О. М. Приходнюк. – К.: Наукова думка, 1980.
16. Приходнюк, О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.) / О. М. Приходнюк. – Київ-Чернівці: Прут, 2001.
17. Сухобоков, О. В. Літописні «сверь» та народи Хозарського Каганату: спроба етнокультурно-історичної ретроспекції ранніх взаємовідносин / О. В. Сухобоков // Слов'янські обрії. – К., 2006. – Вип.1. – С.214-224.
18. Тортика, А. А. Восточнославянские племена Днепровского Левобережья, Подонья-Придонечья в контексте хозарской истории: этнополитическая модель взаимоотношений / А. А. Тортика // Хозарский альманах. – Х., 2002. – Т.1. – С.140-150.

УДК 94(38) „-14/-11”

Об особенностях формирования дворцовых центров Ахейской Греции

Яцына Ангелина Игоревна

Яцына Ангелина. Об особенностях формирования дворцовых центров Ахейской Греции. В статье рассматривается вопрос, связанный с процессом возникновения дворцовых комплексов Ахейской Греции, ставших основой генезиса Ахейской цивилизации. Анализ текстов табличек линейного письма Б позволяет определить главные функции дворцов, которые являлись центрами экономической и социально-политической жизни ахейского общества.

Ключевые слова: ахейцы, дворцовые центры, цивилизация.

Яцына Ангеліна. Про особливості формування палацових центрів Ахейської Греції. У статті розглядається питання, пов'язане з процесом виникнення палацових комплексів Ахейської Греції, що утворили основу генезису Ахейської цивілізації. Аналіз текстів табличок лінійного письма Б дає можливість виявити головні функції палаців, які були центрами економічного та соціально-політичного життя ахейського суспільства.

Ключові слова: ахейці, палацові центри, цивілізація.

Yatsyna Angelina. On the Peculiarities of the Formation of the Palace Centers of Achaean Greece. The paper deals with the problem related to the process of the formation of the palace complexes of Achaean Greece which became the basis for the genesis of the Achaean civilization. The text analysis of the Linear B tablets allows to identify the main features of palace which were the centers of the economic, social and political life of the Achaean society.

Key words: Achaeans, palace centers, civilization.

Каждое цивилизованное общество отличается от других, более примитивных, образований определенным набором экономических, социально-политических и духовных признаков. Они не являются универсальными, а непосредственно зависят от особенностей развития того общества, которое принято называть цивилизованным. Ахейская цивилизация эпохи бронзового века пришла на смену блестяще развитой, для своего времени, цивилизации Минойского Крита. То, что ахейское общество находилось на стадии цивилизационного развития, не вызывает на сегодняшний день сомнений. Однако основная задача исследователей заключается в том,

© Яцына А. И., 2013

чтобы определить наличие критериев, позволяющих классифицировать ахейское общество как цивилизованную, а не примитивную структуру. Одним из ключевых элементов Ахейской цивилизации являлось оформление дворцовых центров, и в данной статье мы попытаемся рассмотреть специфические особенности их формирования, а также их главные функции.

Тексты табличек линейного письма Б, представленные в «Предметно-понятийном словаре греческого языка» Н. Н. Казанского и В. П. Казанскене [7] и в работе Р. Шумана – «Введение в микенский» [21], а также археологические материалы являются основными источниками для изучения вопросов, связанных с зарождением, существованием и гибелью ахейских дворцовых комплексов. Отдельные упоминания об ахейских дворцах встречаются у Гомера [4; 5], Фукидида [11] и Псевдо-Аполлодора [2], однако они, как правило, являются очень краткими и малоинформативными.

Историографическая база представлена работами как западных, так и российских исследователей. Среди них можно выделить А. Эванса [16], О. Диккинсона [15], Р. Томлинсона [23], К. Ренфрю [21], Г. Холла [18], Ю. В. Андреева [1], А. Баргонека [3], Т. В. Блаватскую [4] и др. Каждый из этих авторов в большей или меньшей степени рассматривает функции ахейских дворцовых комплексов как центров общественной жизни Ахейской Греции, однако вопрос об их роли в процессе генезиса Ахейской цивилизации на сегодняшний день остается открытым и, соответственно, актуальным для исследования. Работ, посвященных данной проблеме, пока нет.

Целью работы является определение особенностей формирования ахейских дворцовых комплексов и их основных функций, на основе применения цивилизационного подхода и комплексного анализа исторических источников.

Зарождение ахейских дворцовых центров К. Браниган связывает с распространением на материке минойских цивилизационных достижений. Минойская цивилизация распространила свое влияние на острова Кикладского архипелага, побережье материковой Греции и Малой Азии, а сам Крит выступал в качестве символа культурного единства [13, р. 26]. М. Винер и Ч. Старр хотя и отмечают ненаучность и необоснованность такого понятия, как минойская талассократия, при этом не отрицают наличие минойского влияния на Эгейских островах, балканском и малоазийском побережьях [22; 24]. А. Эванс и Дж. Пендлбери полагают, что после катастрофы, постигнувшей Крит, минойцы были вынуждены переселиться на материк, а вскоре им удалось в полной мере установить там свое господство и, соответственно, начать строительство дворцов, подобных минойским [16, р. 11; 9, с. 249]. Хотя

многие исследователи единодушно считают, что возникновение дворцов в Ахейской Греции является заслугой минойцев, следует отметить, что прообразы будущих дворцов на территории Пелопоннеса начинают появляться задолго до распространения влияния Минойского Крита в Средиземноморье. Ими стали новые типы укрепленных поселений, как правило, на вершинах холмов, которые возникли в среднеэлладский период после переселения ахейских племен в материковую Грецию. Наиболее раннее поселение – Мальти, или древний Дорион в Мессении, расположено на возвышенности и окружено стеной с пятью воротами. В середине поселения найдены остатки больших построек, где вполне мог обитать племенной вождь [8, с. 41]. Укрепления более раннего времени были обнаружены лишь в двух местах: на поселении в гавани острова Эвбея и в Лерне. По всей вероятности, ахейцы, ощущая обособленность от коренного населения, сознательно выбирали для проживания укрепленные природой возвышенности, чувствуя там себя в большей безопасности [1, с. 594]. В то же время, ограждая свою территорию фортификационными сооружениями, ахейские племена не замедлили воспользоваться слабостью и незащищенностью местных построек, обитатели которых, по-видимому, значительно уступали ахейцам в уровне развития. Подтверждением тому являются следы пожарищ, которыми отделены слои раннеэлладского и среднеэлладского времени [8, с. 42].

Следует отметить, что тенденция к возведению защитных укреплений прослеживалась впоследствии при строительстве таких крупнейших ахейских дворцовых центров, как Микены, Тиринф и Пилос. Именно наличием фортификационных сооружений они отличались от дворцовых центров Минойского Крита. Укрепленные поселения ахейцев являлись прототипами будущих дворцов, и они также (за исключением Пилоса) расположены вдали от моря, тогда как дворцовые центры Минойской цивилизации находились вблизи морского побережья.

Безусловно, невозможно отрицать наличие минойского влияния на материке. Распространение минойских культурных достижений, по всей видимости, явилось следствием складывания торговых контактов между ахейцами минойскими мореплавателями. Ахейцами могли приобретаться предметы минойского обихода, или же на материк переселились критские мастера [78, р. 90; 15]. В то же время творения ахейцев появляются не только на Крите, но и на других территориях Эгейского бассейна. Например, самые ранние изделия микенских ремесленников, обнаруженные в Египте, датируются приблизительно 1550 г. до н.э. [1, с. 131]. На Кипр вазы ахейского производства ввозились с самого начала позднеэлладского периода и вплоть до исчезновения микенского художественного стиля [18, р. 132]. Наличие подобного

рода торговых контактов свидетельствует о том, что между минойцами и ахейцами происходил обмен не только ремесленными изделиями, но и культурными достижениями, которые ахейцы, находясь на более низкой стадии общественного развития, несомненно, воспринимали. Однако каким образом это могло повлиять на возникновение дворцовых центров?

Британский историк А. Тойнби является одним из теоретиков цивилизационного подхода и автором теории «Вызова-И-Ответа». Ее суть сводится к тому, что рождение цивилизации является прямым следствием столкновения человека с «внешним фактором», который постепенно превращается в постоянный стимул, способствующий реализации возможных творческих вариаций [10, с. 113]. Ориентируясь на эту концепцию, можно предположить, что возникновение ахейских дворцовых центров и рождение Ахейской цивилизации были «ответом» на «вызов» со стороны усилившего свое влияние Минойского Крита. Минойцы в своем развитии значительно опередили не только островные, но и материковые районы Эгейского моря и выступали своеобразными «носителями» цивилизационных импульсов. В свою очередь, ахейцы изначально вели замкнутое и обособленное существование на материке, практически не вступая в какие-либо контакты с внешним миром. Их поселения располагались на довольно значительном расстоянии от морского побережья и также были хорошо укреплены [1, с. 595]. Фукидид писал: «...эллины до Троянской войны, вследствие слабости и отсутствия взаимных связей, ничего не совершили сообща» (Фукидид, I, 3). Кроме того, он подчеркивает: «Древние же города, как на островах, так и на материке, напротив, строились в некотором отдалении от моря для защиты от постоянных грабежей...» (Фукидид, I, 7). Вполне вероятно, что Фукидид говорит уже о времени существования ахейских дворцовых центров. Его слова можно отнести и к более ранним временам, когда ахейцы только появились на территории Пелопоннеса. Помимо богатств, море одновременно таило в себе множество опасностей, с которыми, по-видимому, ахейцы изначально не готовы были столкнуться [23, р. 35; 12, с. 90]. Распространение минойских достижений являлось «вызовом» со стороны более развитого в цивилизованном отношении Минойского Крита по отношению к пришлому ахейскому населению. «Ответом» ахейцев стало оформление дворцовых комплексов, которые превратились в единые консолидирующие центры ахейского общества, тем самым позволив ему в какой-то мере избежать культурной ассимиляции.

Появление ахейских дворцов было вызвано действием «внешнего фактора», но в то же время минойские цивилизационные импульсы накладывались на уже сложившуюся в ахейском обществе культурную

основу. Воспринимая достижения Минойской цивилизации, ахейцам удалось переосмыслить и приспособить их в соответствии с собственными потребностями. Ахейские дворцовые комплексы значительно отличались от критских дворцов своими функциональными особенностями. Это ставит под сомнение гипотезу о том, что создателями дворцовых центров на материке выступили минойцы.

Прежде всего ахейцы, в отличие от минойцев, не воспринимали дворец как ритуальный комплекс. В текстах встречаются такие типы зданий, как «woikos» (KN As 1519; TH Of 36) – «дом божества, храм», и «qasirewija» (KN As 1516; PY Fn 50; K 875) – «резиденция басилевса, дворец». Это говорит о том, что ахейцы различали религиозные и светские типы сооружений, а, соответственно, различали их функции в политической сфере и духовной жизни и учли это в процессе строительства. Минойская цивилизация в этом отношении является уникальной, т.к. ни для одной другой цивилизации бронзового века в средиземноморском регионе не было характерно сочетание светских и религиозных функций в рамках одного сооружения – дворца [21, p. 236; 14; 1, с. 140].

Роль ахейских дворцовых комплексов в качестве экономических центров определялась тем, что дворец являлся основным собственником частных земель – «kitimena» (PY Ea 78), и общественных (но не общинных) – «keketemena» (PY Ea 305+). Ахейцы брали в пользование участки у дворца, который полностью распоряжался всеми земельными угодьями. Следует отметить, что даже частное владение участком осуществлялось в рамках дворцового хозяйства. Термин «kataeи» (PY Eb 156+), встречающийся в пиловских архивах, интерпретируется как владелец земли типа «ката», но не собственник. Дворец в ахейском обществе выполнял также функцию распределения продовольствия среди населения. В текстах архивов табличек линейного письма Б, которые в большинстве своем являются документами хозяйственной отчетности, встречается упоминание о существовании в ахейском обществе должности «распределителя зерна» – «sitokowo» (PY An 128) (от слова «sitos» – «зерно» (KN Am 819; MY Au 658)). В ахейском языке присутствуют такие глаголы, как «dioiai» – «раздавать» (KN Di 47), «ozeto» – «получил» (PY Vn 130), и, возможно, словосочетание «take» – «он получил как долю» (PY Eb 159; PY Ep 613). Помимо этого, в текстах пиловского архива встречается термин «dasomo», интерпретируемый как «распределение, раздача» (PY Wa 730). Интересно, что какие-либо сведения о лицах, занимавшихся распределением продовольствия среди населения, не встречаются.

В период ахейского владычества каждый дворец представлял собой самостоятельный город-государство [23, p. 32], что позволяло дворцовым

чиновникам более тщательно контролировать все сферы жизни его обитателей. На Минойском Крите ведущим центром был Кносс, которому, по-видимому, были подвластны другие дворцовые комплексы, а, следовательно, кносской администрации приходилось контролировать значительную территорию [14; 1, с. 131]. Это существенно уменьшало реальную степень влияния Кносского дворца на местах, тогда как в Ахейской Греции уровень централизации общественной жизни каждым дворцом был, по-видимому, значительно выше.

Таким образом формирование дворцов стало «ответом» ахейцев на «внешний вызов» со стороны Минойского Крита. Дворцы являлись продуктом усвоения ахейцами минойских цивилизационных достижений и приспособления их к собственной культуре. Ахейские дворцовые центры возникли как мощные фортификационные сооружения, расположенные вдали от морского побережья. Дворцы выполняли преимущественно экономические и политические функции. Это проявилось прежде всего в централизации власти и наличии всестороннего контроля дворцовой администрации над процессом распределения продовольствия и земельных участков среди обитателей дворца. Являясь центрами экономической и социально-политической жизни ахейского общества, дворцы стали основой для формирования и дальнейшего развития Ахейской цивилизации.

Литература

1. *Андреев, Ю. В.* От Евразии к Европе. Крит и Эгейский мир в эпоху бронзы и раннего железа / Ю. В. Андреев. – СПб., 2002.
2. *Аполлодор.* Мифологическая библиотека / Аполлодор / Пер. В. Г. Боруховича. – Л., 1972.
3. *Бартошек, А.* Златообильные Микены / Пер. с чеш. / А. Бартошек. – М., 1991.
4. *Блаватская, Т. В.* Греческое общество второго тысячелетия до н.э. и его культура / Т. В. Блаватская. – М., 1976.
5. *Гомер.* Илиада / Гомер / Пер. Н. И. Гнедича. – СПб., 2008.
6. *Гомер.* Одиссея / Гомер / Пер. В. Жуковского. – М., 2000.
7. *Казанский, Н. Н.* Предметно-понятийный словарь греческого языка / Н. Н. Казанский, В. П. Казанскене. – Л., 1986.
8. *Монгайт, А. Л.* Археология Западной Европы. Бронзовый и железный век / А. Л. Монгайт. – М., 1974.
9. *Пендлбери, Дж.* Археология Крита / Пер. с англ. / Дж. Пендлбери. – М., 1950.

10. Тойнби, А. Постигание истории / Пер. с англ. / А. Тойнби. – М., 2008.
11. Фукидид. История / Фукидид / Пер. Г. А. Стратановского. – Л., 1981.
12. Шпенглер, О. Закат Европы / Пер с нем. / О. Шпенглер. – М., 1998. – Т. 2.
13. Branigan, K. Minoan colonialism / K. Branigan // *The Annual of the British School at Athens*. – 1981. – Vol. 76.
14. Cherry, J. F. Politics and Palaces: some problems in Minoan state formation / J. F. Cherry [Электронный ресурс] // – Режим доступа: http://books.google.com.ua/books?id=oP48AAAAIAAJ&pg=PA23&lpq=PA23&dq=cherry+politics+and+palaces&source=bl&ots=WqJlbnUwjU&sig=n3wsqgzSuNdfaQLBRnAMHdGuebI&hl=ru&sa=X&ei=oTBk-UbycBYXTsgaEroGoCg&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false. Доступ – 13.06.2013 г.
15. Dickinson, O. The Aegean Bronze Age / O. Dickinson [Электронный ресурс] / – Режим доступа: http://books.google.com.ua/books?id=xWwn5JE1RX8C&pg=PA45&hl=ru&source=gbs_toc_r&cad=4#v=onepage&q&f=false. Доступ – 13.06.2013 г.
16. Evans, A. The Palace of Minos at Knossos / A. Evans. – L., 1921. – Vol. 1.
17. Glasgow, G. The Minoans / G. Glasgow. – L., 1923.
18. Hall, H. R. The oldest civilization of Greece: studies of the Mycenaean age / H. R. Hall. – L., 1901.
19. Renfrew, C. The Emergens of Civilization; The Cyclades and the Aegean in the third millennium B.C. / C. Renfrew. – L., 1972.
20. Schoep, I. The Minoan “Palace-Temple” Reconsidered: a critical assessment of the spatial concentration of political, religious and economic power in Bronze Age Crete / I. Schoep // *Journal of Mediterranean Archaeology*. – Vol. 23. – 2010. – № 2.
21. Schuhmann, R. Einführung in das Mykenische / R. Schuhmann [Электронный ресурс] // – Режим доступа: http://www.academia.edu/1738948/Einfuehrung_in_das_Mykenische_-_Ein_Reader. Доступ – 13.06.2013 г.
22. Starr, Ch. G. The myth of the Minoan Thalassocracy / Ch. G. Starr. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/4434405?uid=2134&uid=378145603&uid=2&uid=70&uid=3&uid=378145593&uid=60&purchase-type=article&accessType=none&sid=21101729595483&showMyJstorPss=false&seq=2&showAccess=false>. Доступ – 13.06.2013 г.

23. Tomlinson, R. From Mycenae to Constantinople: the evolution of the ancient city / R. Tomlinson. – L., 1992.
24. Wiener, M. H. The Isles of Crete. The Minoan Thalassocracy Revisited / M. H. Wiener [Электронный ресурс] / – Режим доступа: <http://www.malcolmwiener.net/Articles/Isles%20of%20Crete.pdf>. Доступ – 13.06.2013 г.

Суспільно-політичний розвиток Республіки

Індонезія у першій половині 50-х рр. ХХ ст.

Галушка-Адайкін Антон

Галушка-Адайкін Антон. Суспільно-політичний розвиток Республіки Індонезія у першій половині 50-х рр. ХХ ст. В статті проводиться загальний аналіз розвитку Індонезії у першій половині 1950-х років відразу після остаточного завоювання незалежності. Головну увагу приділено політичній боротьбі, розвитку партійної системи в країні, взаємовідношенням Комуністичної партії Індонезії із своїми політичними опонентами.

Ключові слова: Компартія, Масьюмі, Національна партія, парламент, Сукарно.

Галушка-Адайкін Антон. Социально-политическое развитие Республики Индонезия в первой половине 50-х гг. ХХ ст. В статье проводится общий анализ развития Индонезии в первой половине 1950-х годов сразу же после окончательного завоевания независимости. Основное внимание уделяется политической борьбе, развитию партийной системы в стране, взаимоотношениям Коммунистической партии Индонезии со своими политическими оппонентами.

Ключевые слова: Компартия, Масьюми, Национальная партия, парламент, Сукарно.

Galushka-Adaykin Anton. Social and political development of the Republic of Indonesia in the first half of the 1950's. The article contains an overview of the development of Indonesia in the first half of the 1950's, right after the final achievement of independence. The main attention is paid to the political struggle and the development of the party system in the country, the Communist Party of Indonesia's relations with its political opponents.

Key words: the Communist Party, Masyumi, the National Party, parliament, Sukarno.

Здобуття незалежності є великою подією для будь-якого народу, але ж після святкування завжди приходять буденність із своїми повсякденними проблемами. Наприкінці 1949 року, після чотирирічної визвольної боротьби проти нідерландських колоніальних сил, Індонезія отримала незалежність, щонайменш незалежність

Нова та новітня історія

відповідно до міжнародного права. Усі народи, які мешкали на території Індонезії, вимагали від керівництва країни скорішого встановлення демократичних принципів, перебудови соціального устрою, реформування економіки. Однак перша половина 50-х років чітко вказала на те, що шлях до демократичного устрою ще дуже довгий: корупція, сепаратистські настрої, соціальна нерівність – все це ставало на заваді втілення в Республіці Індонезія демократичних цінностей у життя. Важливим фактором також було історичне підґрунтя: Індонезія від Нідерландів та Японії успадкувала традиції та структуру «поліцейської держави». Народ, хоч і бажав демократії, але більшістю знав лише сам термін, а не його глибинну суть. Відсутність необхідної, часто-густо мінімальної, освіти, бідність, звичка до авторитарного керування – ось головні характерні риси тогочасного індонезійського суспільства. Ще одним фактором, що заважав встановленню представницької демократії в країні, було зверхне ставлення джакартської політичної еліти до своїх провінціальних колег. Саме тому, що це столичне лобі не бажало допускати конкурентів з регіонів до влади, перші загальні вибори відбулись тільки у 1955 році.

Актуальність проблематики, що досліджується в даній статті, обумовлена важливістю вивчення постколоніального розвитку країн Південно-Східної Азії за умов браку досліджень еволюції вищезазначених країн, що негативно впливає на зносини України з державами цього регіону.

На жаль, українська історична думка до цього часу звертала мало уваги на генезу Республіки Індонезія. Це пояснюється відсутністю дружніх зв'язків між Індонезією та СРСР, починаючи з другої половини 60-х рр. й до розвалу Радянського Союзу, трансформаційними процесами, що відбувались в Україні після отримання незалежності, віддаленістю регіону. Але із швидким поширенням глобалізаційних процесів українська наука повинна більш детально підійти до вивчення історичних процесів в Індонезії.

Праця видатного науковця кафедри історії Стенфордського університету М. Ріклефса, який найбільш повно та систематично дослідив історію Індонезії, починаючи з 1200 року, є однією з базових для вивчення історії країни [9]. Дослідження Жаном Тейлором індонезійської мультиетнічності допомагає зрозуміти вектори розвитку індонезійського суспільства у першій половині 50-х років ХХ ст. [13]. Праця індонезійського вченого Марсоно висвітлює еволюцію урядів та керівників в Індонезії, що допомагає більш ретельно дослідити політичні заходи Сукарно, проаналізувати діяльність його оточення, висвітлити напрямки внутрішньої та зовнішньої політики Республіки Індонезія

в досліджуваний період [4]. Для вивчення подій, що відбувались в Індонезії у першій половині 1950-х років, важливим є аналіз ролі армії в розвитку країни, тому що саме в цей час індонезійська армія починає оформлюватись в якості серйозної політичної сили в країні. Саме у цьому контексті, на наш погляд, доцільним є опрацювання робіт Крауча [1] та Сундхауссена [12].

Метою даної статті є аналіз історичних процесів, що відбувались в Індонезії у першій половині 50-х років ХХ ст., пов'язаних із реформуванням індонезійського суспільства у постколоніальний період.

На початку 50-х рр. ХХ ст. Індонезія зіткнулась із демографічним вибухом: у 1950 році кількість населення країни становила приблизно 77,2 мільйони осіб; у 1955 – 85,4 мільйони осіб; вже у 1961 році – 97 мільйонів осіб [9, с. 355]. Відповідно до цього виникло два дуже важливі питання: наявність достатньої кількості їжі та робочих місць. Індонезія на першому етапі незалежного існування була вимушена у великій кількості імпортувати рис та інші основні продукти споживання. Селяни ж були вимушені шукати роботу у містах, тому що придатної землі для вирощування рису залишалось все менше. Так ще у 1930 році кількість міського населення в Індонезії становила 3,8%. У 1961 році їхня кількість досягла 14,8%. Крім Джакарти (2,9 мільйона населення у 1961 році) швидко зростали міста Сурабая, Бандунг, Палембанг, Медан [9, с. 356].

На початку 50-х років було закладено підвалини проблеми, що буде завжди впливати на внутрішньополітичне становище в країні, а саме проблема великого бюрократичного апарату. Так у 1930 році налічувалось 145 тисяч цивільних службовців, які працювали на колоніальний уряд, тобто один службовець на 418 мешканців країни. На початку 1950-х років колишні колоніальні службовці (приблизно 180 тисяч осіб) були об'єднані з республіканською бюрократією (приблизно 240 тисяч осіб). Вже у 1960 році один держслужбовець приходився на приблизно 118 інших мешканців країни. Низькі зарплатні та велика інфляція спричинили зростання корупції в усіх щаблях цього розвинутого бюрократичного апарату [6, с. 180].

Одним з головних питань, що постало перед новою країною та й взагалі домінувало у внутрішньополітичному житті країни у 50-х роках ХХ ст., було питання армії. Цивільні політики вважали, що майбутнє армії повинно вирішуватись саме ними. На момент остаточного отримання незалежності кількість регулярних військових складала приблизно від 250 до 300 тисяч осіб. Не слід забувати про нерегулярні збройні угруповання, кількість яких вже важко було прорахувати, та 26 тисяч солдат колоніальної армії. У листопаді 1950 року бойовий склад

армії було встановлено на рівні 200 тисяч осіб, ця кількість військових дотримувалась приблизно до 1960 року [11, с. 102]. Але проблема полягала саме у взаємовідносинах вищого офіцерського складу. Центральне керівництво армії на чолі із Насутіоном, Сіматунганом та іншими наполювали на підвищенні професіоналізму, ієрархічності серед військових. Регіональні генерали, більшість з яких були ще дуже молодими, були прихильниками автономії та ще залишались під впливом революційної романтики. Але слід зазначити, що, все ж таки, серед офіцерів індонезійської армії існувала своєрідна етика та взаємоповага, що виникла після спільної боротьби проти мадіунського заклоту та Дарул Ісламу Картосувірджо.

Із отриманням справжньої незалежності було створено велику кількість партій, але лише декілька з них реально впливали на розвиток подій в країні. Шахрір й надалі очолював Соціалістичну Партію Індонезії, яка підтримувалась джакартською інтелігенцією та центральним штабом армії. Однак за межами Джакарти ця партія не мала підтримки й, можливо тому, Шахрір більше ніколи не ставав членом кабінету міністрів. Націонал-комуністи, послідовники Тана Малаки, більшістю були членами Партії Мурба, що вважалась найбільшим ворогом Комуністичної партії у боротьбі за лідерство серед лівих. Однак Мурба також не мала впливу на неджакартське населення країни. Протестанти та католики виражали свої думки за допомоги Християнської Партії Індонезії (Partai Kristen Indonesia, Parkindo), що ставала все більш впливовою з огляду на все більшу значущість християн у керівництві країни та армії [6, с. 183].

Партія Масьюмі, як і раніше, була головною мусульманською політичною силою в країні. Однак однією з характерних рис цієї партії була її дезорганізованість, розподіл на два крила: ортодоксальне та модерністське. На чолі партії стояли Сукіман Вірджосанджожо та Мухаммад Натсір, які входили до модерністського крила. Першого підтримувала яванська мусульманська спільнота, Натсір як неявонець мав вплив на мусульманську умму інших островів. Слід зазначити, що ці політики ніколи не висували ідей створення ісламської держави, навпаки, вони завжди чітко позиціонували себе як прибічники секуляризму у державній доктрині та жорстко ставились до закликів з боку однопартійців щодо посилення ролі Ісламу в суспільно-політичному житті країни.

Національна Партія Індонезії, друга за кількістю членів, історично спиралась на прошарок держслужбовців та мусульман-абанган. Однак ця партія була популярна й серед християн та індуїстів з острова Балі. Головним чинником цієї популярності була постать Сукарно, який вважався неофіційним лідером партії.

Комуністична партія, зруйнована, але не заборонена після 1948 року, знов вийшла на політичну арену країни. Молодь на чолі з Аїдітом, Лукманом, Нджото та Судісманом взяли на себе керування Політбюро. Аїдітом було проголошено, що марксизм – це не догма, а своєрідний напрямок для розвитку індонезійського варіанту комунізму. На першому етапі, Комуністична партія спиралась виключно на пролетаріат, який був сконцентрований навколо Центральної Організації Робітників Всєї Індонезії (Sentral Organisasi Buruh Seluruh Indonesia, SOBSI), а вже трохи пізніше розповсюдила свій вплив й на аграріїв [9, с. 357]. Стратегія Компартії Індонезії взагалі була дуже дивною: з одного боку, її лідери намагались пристосувати марксизм-ленінізм до реалій Південно-Східної Азії, а, з іншого боку, захистити партію від знищення її правими партіями та релігійними угрупованнями. Взагалі, для індонезійських комуністів було важніше зберегти Партію як організацію, ніж створити комуністичне майбутнє для робітничо-селянського класу.

У 1950 році було створено парламентську систему на кшталт нідерландської. Кабінет міністрів відповідав за свою діяльність перед однопалатним парламентом (Dewan Perwakilan Rakyat), до складу якого входили 232 депутата. Masyumi отримало 49 мандатів (21%), PNI – 36 (16%), PSI 17 (7,3%), PKI 13 (5,6%), Partai Katolik – 9 (3,9%), Partai Kristen – 5 (2,2%), Murba – 4 (1,7%) [4, с. 289]. Залишок мандатів був розподілений між більш незначними партіями або конкретними індивідуумами. Звісно, такий парламент не міг сформувати дійсно дієздатний уряд, але такий розподіл значно облегшував проведення майбутніх виборів. Сукарно як президент країни не мав реальної влади, але виступав у ролі миротворця та посередника під час важких переговорів стосовно складу уряду, векторів політики тощо.

Перший кабінет міністрів (вересень 1950 – березень 1951) був сформований Натсіром та складався більшістю з членів Masyumi та PSI, тому що Натсіру не вдалось створити коаліції Masyumi-PNI. Зовнішня політика уряду Натсіра була нейтральною, нетенденційною до приєднання до якихось блоків. У вересні 1950 року Індонезія стала членом ООН. Та й взагалі економіка країни отримала серйозний поштовх завдяки Корейській війні та відповідного зростання експорту. Новий уряд став своєрідною опозицією до існуючих в країні реалій. Натсір наполюгав на тому, що Сукарно, згідно до діючої конституції, повинен обмежити свої повноваження, бути лише символом, а не політиком, що впливає на внутрішню та зовнішню політику країни. Уряд на чолі з Натсіром проіснував лише 4 місяці. Якщо давати загальну оцінку, то цей кабінет міністрів не зробив чогось надзвичайного, не зміг подолати більшість проблем у економіці та в соціальній сфері, та й не

зміг знайти підтримки серед індонезійського суспільства. Наступним прем'єр-міністром, який сформував новий кабінет на основі коаліції Masyumi-PNI, став Сукіман Вірджосанджожо. Кабінет проіснував з квітня 1951 по лютий 1952 років. Ні одного з послідовників Натсіра чи члена Соціалістичної партії не було допущено до складу уряду. Не був включений до нього, вперше з 1946 року, султан Хаменгкубувоно IX, що значно зменшило народні симпатії до кабінету міністрів. Військові лідери також не отримали місць в уряді, що значно послабило його позиції та стало причиною ворожнечі між цивільними та військовими в правлячих колах Індонезії.

Кабінет Сукімана став відомим, перш за все, завдяки своїй боротьбі проти Комуністичної партії, члени якої були дуже невдоволені новою коаліцією та все більше ставали на шлях радикального тероризму. У червні-серпні 1951 року по всій країні відбулась низка заходів, влаштована комуністами, які супроводжувались вибухом насильства. Уряд звинуватив Політбюро Компартії у навмисній антиреспубліканській політиці та не порадившись із військовими почав багато численні арешти не тільки прибічників Компартії, але й людей, що взагалі підтримували лівих. До кінця жовтня було арештовано приблизно 15 тисяч чоловік, які потім були звільнені наступним урядом. Лідери партії Аїдіт, Лукман та Нджото встигли сховатись від переслідувань.

Комуністичні лідери зрозуміли, що джакартська політична еліта не завжди буде спричиняти опір розповсюдженню комуністичного впливу. Тому вони вирішили діяти зовсім по-іншому: нехай це був довгостроковий план, але було зрозуміло, що тільки так Компартія зможе стати реальною силою в країні. Було вирішено створити настільки великий людський актив, своєрідний базис партії, щоб вже остаточно запевнити інших у своїй спроможності, а поки співпрацювати з іншими, послаблюючи вплив не комуністичних партій та рухів на суспільно-політичне життя в країні. Комуністи почали змагатись за прихильність яванського населення. Якщо у травні 1952 Комуністична партія на Яві налічувала приблизно 100 тисяч прибічників, то наприкінці цього року їхня кількість збільшилась 126 671 чоловік, а вже у березні 1954 року актив Комуністичної партії на Яві налічував 162206 осіб [13, с. 201].

У той же час знов дуже гостро постало питання національної безпеки. На південному Сулавесі важко проходили переговори із місцевим військовим ватажком полковником Кахаром Музаккаром (1921-1965). У липні 1950 року він очолив приблизно 20-тисячний корпус солдат, які відмовились демобілізуватись й після невдалих переговорів відійшов із цим корпусом до гірських районів, де й почав відкрите протистояння проти центральної влади. У січні 1952 року

він зв'язався із Картосувірджо і проголосив про те, що він сам та його бійці стали частиною руху Дарул Іслам, що все більше набирив міць [7, с. 149]. Заколот Кахара вплинув й на конфесійне питання у регіоні. Прибічники полковника силою змушували місцеве населення, більшістю з племені Тораджа, що до цього сповідували християнство та Алук (місцеве анімістичне вірування), ставати мусульманами. Але ця примусова ісламізація навпаки викликала негативну реакцію місцевого населення та спричинила зростання впливу християнських партій, що стало запорукою перемоги на виборах 1955 року Паркіндо у регіоні. Повстання Кахара тривало до 1965 року й було одним із болючих питань для урядів стосовно їхньої політики на Сулавесі.

Помилки та нездатність вирішити внутрішні проблеми країни не були головною причиною зміни уряду. Головні помилки кабінету Сукімана були зроблені саме у галузі зовнішньої політики держави. У січні 1952 року міністр закордонних справ Індонезії, який був членом Masyumi, для отримання фінансової допомоги підписав із Сполученими Штатами договір, що фактично зв'язував Індонезію із західним блоком. Новина про підписання подібного договору сколихнула індонезійське суспільство. Голова МЗС, а згодом й увесь уряд був змушений піти у відставку. Наступний уряд анулював цей договір та отримав допомогу на більш зручних та не обтяжуючих умовах.

Коаліція Національної партії Індонезії та Masyumi сформувала новий уряд. На цей раз на чолі кабінету міністрів став Вілопо (1908-1981). Цей уряд працював з квітня 1952 року по червень 1953 року.

Економічне становище Індонезії погіршилось із закінченням Корейської війни. Ціна на каучук, одну з головних позицій індонезійського експорту, понизилась на 71%. Щоб якось нівелювати негативне сальдо, індонезійський уряд підняв митні тарифи на товари, що належали до елітної групи [9, с. 363]. Це деяким чином стабілізувало економіку країни, але дуже вплинуло на імідж Національної партії Індонезії з огляду на те, що така економічна політика не відповідала інтересам прибічників партії.

Султан Хаменгкубувоно IX у новому уряді знов став міністром оборони, що спричинило покращення відносин із професійними військовими. Султан, Насутіон, Сіматупанг, незважаючи на те, що самі не були причетними до жодної з партій, мали дуже добрі та неформальні відносини з Шахріром та багатьма іншими членами Соціалістичної партії Індонезії. Як і раніше ці військові лідери намагались зменшити кількість армії задля покращення саме її якості. Вони вважали, що зменшення кількості військових з 200 тисяч до 100 тисяч найбільше відповідає сучасним реаліям [12, с. 188]. Звісно, що регіональній

військовій еліті не було до вподоби подібне зменшення. Зрозуміло, що скорочувати збирались не яванські військові корпуси, а регіональні. Ці регіональні офіцери звинуватили Соціалістичну партію Індонезії у намаганні створити армію, що повністю б підпорядковувалась тільки цієї політичній силі, що надалі призведе до перевороту. Як приклад вони наводили військові перевороти у Таїланді у листопаді 1951 року та у Єгипті у липні 1952 року.

Вищий офіцерський склад регіональних збройних сил Індонезії почав шукати допомоги у Джакарті, шукати силу, яка б змогла лобювати їх інтереси не тільки стосовно цього питання, а й взагалі у майбутньому. В парламенті почали лунаєти голоси про невідповідність головного командування армії сучасним реаліям та заклики щодо реорганізації міністерства оборони. Лідери центрального апарату управління армії вирішили використати силу та на кореню придушити подібні заклики. 17 жовтня 1952 року вони направили танки, артилерію та демонстрантів з цивільного населення у кількості приблизно 30 тисяч осіб під стіни президентського палацу [12, с. 191]. Сукарно вирішив, що ці офіцери занадто небезпечні як для нього особисто, так і для всієї країни у цілому. Перш за все, він знов застосував свої здібності впливу на народні маси: за допомоги радіо заявив він як би попередив можливі акції спротиву з боку військових, він попередив народні маси щодо неможливості тиску на постає президента. У грудні 1952 року Насутіон був звільнений з усіх посад, які він обіймав, та на 3 роки усунений від будь якої військової або політичної діяльності. У січні Хаменгкубувоно IX також був змушений піти у відставку з поста міністра оборони, черга Сімапутанга звільнити посаду прийшла у листопаді 1953 року [11, с. 91]. Ніхто з них не був звинувачений у спробі перевороту чи у скоєнні інших злочинів політичного характеру, однак хребет військового центрального управління був зламаний. Це призвело до анархії у тілі армії: регіональна офіцерська верхівка, відчувши свободу, почала поводити себе як феодална знать, корупція серед офіцерського складу стала звичайною справою. Багато хто визнав, що відсутність дієздатного центрального апарату управління армії ускладнює демократичні процеси в країні.

В кінці кінців у квітні 1953 року було встановлено строки проведення загальних виборів: вибори до нижньої палати парламенту (DPR) було призначено на вересень 1955 року, а вибори до верхньої палати (Majelis Konstituante) – на грудень того ж року.

Урядова коаліція все більше і більше не знаходила спільної мови. У березні 1953 року поблизу Медану на Північній Суматрі поліція вбила п'ятьох селян під час операції щодо зачистки територій, що належали іноземцям, від місцевого населення, яке свавільно почало опрацювати

ці землі [9, с. 366]. Компартія активно співпрацювала з цим прошарком населення й тому у союзі з Національною партією Індонезії почала підіймати питання в парламенті щодо недовіри кабінету міністрів. Передуючи можливі наслідки уряд у повному складі був змушений піти у відставку.

Після переговорів, що тривали приблизно шість тижнів, був створений новий уряд на чолі із Алі Састроаміджоко. Більшість уряду була сформована Національною партією Індонезії, а також за участі Nahdlatul Ulama та членів менш значущих партій. Уряд працював з липня 1953 по липень 1955 років. Masyumi та соціалісти не отримали жодного з портфелів у уряді. Однак, слід зазначити, що загальна політика уряду глобально не змінилась: головною метою кабінету було збереження влади та розподіл бюджетних коштів. Корупція все більше і більше ставала загрозою існування молодого країни. Кабінет Алі збільшив кількість бюрократичного апарату, сподіваючись, що саме це допоможе на виборах. З позитивних рис внутрішньої політики уряду слід виділити «індонезіювання» економіки, спрощення економічного режиму для місцевих підприємців. Однак й тут виникли проблеми: китайське населення країни, що завжди панувало в економічній галузі, розуміючи користь з огляду оподаткування, відкрило нові підприємства, фірми та виробництва, власниками яких de jure були індонезійці малайського походження, а de facto – китайське населення. Такі підприємства отримали назву «Алі-Баба», де «Алі» були малайці, а «Баба» - китайці [9, с. 368].

Після двох років певної стабільності національної валюти інфляція знов стала характерною рисою розвитку економіки. Кабінет Алі на 75% збільшив друк грошової маси в країні [6, с. 187]. По всій країні почали лунаєти голоси невдоволеного населення. Цікаво, що комуністи в обмін на підтримку з боку Національної партії Індонезії, не дуже й то критикували уряд, навіть у травні 1955 року допомогли зупинити низку антиурядових маніфестацій, що проводились під егідою Соціалістичної партії Індонезії.

Підсумовуючи вищезазначене, дійдемо до висновків, що політичні процеси, які відбувались в Індонезії на початку 50-х років ХХ ст., відрізнялись нестабільністю. Молода політична система країни тількино почала формуватись, виокремлення політичної еліти відбувалась хоч і швидкими темпами, але досить хаотично. Однак навіть у цьому хаосі сформувались політичні сили, що протягом певного часу будуть формувати внутрішню та зовнішню політику в країні. Саме протягом досліджуваного періоду Комуністична партія Індонезії стає вагомою силою на політичній арені Індонезії. Але політична нестабільність в

країні є першопричиною нестабільності економічної, що, в свою чергу, призводило до частих змін урядів.

Література

1. *Crouch, H.* Militer dan Politik di Indonesia / Crouch, H. – Jakarta, 1999.
2. *Esther, W.* Sejarah Nasional Indonesia dan Sejarah Umum / Esther, W. – Jakarta, 1996.
3. *Marbun, B.* Otonomi Daerah 1945-2005: Proses dan Realita / Marbun, B. – Jakarta, 2005.
4. *Marsono.* Sejarah Pemerintahan Dalam Negeri / Marsono. – Jakarta, 2005.
5. *McVey, R.* The Development the Indonesian Communist Party and Its Relations with the Soviet Union and the Chinese People's Republic / McVey, R. – Cambridge, 1954.
6. *Moedjanto, G.* Sejarah Indonesia Abad ke-20. Jilid II. Dari Perang Kemerdekaan Pertama Sampai Pelita III / Moedjanto, G. – Yogyakarta, 1989.
7. *Nasution, A. H.* Tjatan-Tjatan sekitar Politik Militer Indonesia / Nasution, A.H. – Jakarta, 1955.
8. *Poesponegoro, M. D., Notosusanto, N.* Sejarah Nasional Indonesia / Poesponegoro, M. D., Notosusanto, N. – Jakarta, 1993.
9. *Ricklefs, M. C.* Sejarah Indonesia Modern (1200-2004) / Ricklefs, M. C. – Jakarta, 2008.
10. *Roff, W. R.* The Origins of Malay Nationalism / Roff, W. R. – New Haven, 1967.
11. *Tim TNI.* Sejarah TNI-AD 1945-1973 / Tim TNI. – Bandung, 1979.
12. *Sundhaussen, U.* Politik Militer Indonesia 1945-1967: Menuju Dwi Fungsi ABRI / Sundhaussen U. – Jakarta, 1988.
13. *Taylor, J. G.* Indonesia: Peoples and Histories / Taylor J. G. – New Haven, 2003.
14. *Lipi, T.* Ditugaskan Sejarah «Perjuangan Merdeka 1945-1985» / T. Lipi. – Jakarta, 1985.
15. *Thirty years of Indonesia's Independence 1945-1975.* – Jakarta, 1975.

УДК 94(497.1)«1931/1934»:342.4«1931»

Зміна фасаду: «октройована» конституція 1931 року і впровадження елементів «керованої демократії» в Югославії

Гряник Вадим

Гряник Вадим. Зміна фасаду: «октройована» конституція 1931 року і впровадження елементів «керованої демократії» в Югославії. В статті досліджується внутрішньополітичне життя Югославії крізь призму запровадження «дарованої» королем Александром Карагеоргієвичем конституції та відновлення представницьких органів влади. Аналізується також система виборів депутатів парламенту і причини та наслідки урядових перестановок, спроби монарха знайти нові шляхи виходу з перманентної кризи й обставини, які завадили цьому.

Ключові слова: Югославія, конституція, парламент, королівська диктатура.

Гряник Вадим. Смена фасада: «октроированная» конституция 1931 года и внедрение элементов «управляемой демократии» в Югославии. В статье исследуется внутриполитическая жизнь Югославии сквозь призму введения «дарованной» королем Александром Карагеоргиевичем конституции и восстановления представительных органов власти. Анализируется система выборов депутатов парламента, а также причины и последствия правительственных перестановок, попытки монарха найти новые пути выхода из перманентного кризиса и обстоятельства, помешавшие этому.

Ключевые слова: Югославия, конституция, парламент, королевская диктатура.

Gryanyuk Vadym. The change of front: the imposed constitution of 1931 and the induction of elements of guided democracy in Yugoslavia. In the article the domestic politics of Yugoslavia has been investigated through analyzing the establishment of constitution that had been granted by the king Alexander Karadordević and the renewal of the representative authorities. The system of elections of members of Parliament, the causes and consequences of government reshuffle, attempts of the monarch to find new ways out of the permanent crisis and circumstances that had impeded that have been analyzed.

Key words: Yugoslavia, the constitution, the parliament, the royal dictatorship.

© Гряник В. О., 2013

Тема, що піднята в статті, практично не досліджувалась у вітчизняній історіографії. В роботах радянського періоду – в другому тому академічної «Історії Югославії» [15], монографіях М. М. Сумарокової [24] і Д. А. Сев'яна [23] – введення нової конституції та відновлення представницьких інститутів влади зображалося як прикриття подальшого пригноблення народних мас військово-фашистською диктатурою. В українській науковій літературі лише у загальних роботах [7, с. 27], пунктиром позначені події, що відбувались в королівстві на початку 1930-х рр. Серед сербських істориків найбільший внесок у дослідження цього періоду югославської історії зробив Б. Глигорієвич [9].

Джерельну базу склали матеріали Архіву Югославії, Архіву Сербської академії наук та мистецтв, югославська періодика та мемуарна література. Мета статті – дослідити процеси відновлення конституційного ладу в Югославії, реставрації представницьких інститутів влади, головні аспекти внутрішньополітичного життя королівства в 1931 – 1934 рр.

6 січня 1929 р. Александр I Карагеоргієвич здійснив державний переворот, скасувавши Відовданську конституцію 1921 р., розпустивши парламент і заборонивши партії та об'єднання, що мали національний чи релігійний характер. Вся повнота влади була зосереджена в руках монарха і близьких йому людей. Впровадження в життя ідеології інтегрального югославізму, яке найяскравіше було втілено у перейменуванні держави з Королівства сербів, хорватів та словенців на Королівство Югославія, а також у новому адміністративно-територіальному поділі, не створило умов подолання політичної кризи. Александру I необхідно було знайти шляхи поліпшення внутрішньополітичної ситуації, зберігши всю повноту влади, й підняти рівень своєї популярності серед населення. Тому він змушений був вдасться до змін методів свого правління.

Приготування переходу до оновленого конституційного ладу завершилися у квітні 1931 р. Тоді, власне, й мали відбутись зміни. Проте початок революції в Іспанії, перш за все зречення короля Альфонса XIII, змусили Александра відкласти введення нової конституції (уставу по-сербськи), аби населення та світова спільнота не вважали, що він боїться повторення схожих подій в своїй державі. Була ще одна причина: наприкінці місяця у завершальній фазі перебувало підписання договору про міжнародний стабілізаційний кредит, й режим загальмував політичні пертурбації, щоб запобігти появі нових внутрішніх чи зовнішніх проблем.

Так як режим, встановлений 6 січня 1929 р., визнавався його творцями тимчасовим, то починаючи з кінця того ж року розглядались варіанти відновлення конституційності. Над цим працював міністр

В. Маринкович, чий проект було завершено влітку 1931 р. Найбільше занепокоєння викликав характер і склад нового парламенту, який мав репрезентувати Югославію в цілому, а не поодинокі регіони чи окремих політиків, а також підкреслював би уніфікацію країни. Король щиро вірив, що конституція створить систему, коли вільна критика буде дозволена, а парламент обумовить постійний контроль виконавчої влади [9, s. 197].

Політики, що оточували Александра Карагеоргієвича, наполягали, щоб його ідеї про загальноюгославський характер майбутнього парламенту отримали відображення в новій конституції. Це й зрозуміло – тоді б вони гарантували собі подальше перебування при владі. За проектом уставу В. Маринковича пропонувалось не змінювати кардинально сутність шестисічневого режиму: абсолютна влада, як і склад кабінету міністрів, мали залишатися в руках корони, – міністри підзвітні лише монарху, а до законодавчої влади, яку уособлював король, слід було додати виборчий орган, що формально демонстрував би участь народу у державних справах [5].

Спочатку для переходу до конституційного ладу планувалось створити представницьку інституцію, склад якої формувався за наступною схемою: одну третину обирають банські віча, другу – господарські об'єднання; решту призначав би король. Саме вона мала ухвалити нову конституцію. Проте згодом від цього плану відмовились на користь «дарування» («октроювання») «уставу» королем.

Конституцію було проголошено монаршим маніфестом, адресованим «моєму дорогому народові», 3 вересня 1931 року* [26, с. 335]. Напередодні відбулися зміни в уряді, до якого увійшли окремі політики від заборонених партій, що свідчило про можливе поновлення політичного життя «на широкій основі»; про це йшлося у зверненні. Виникло враження: режим скасовує диктатуру, повертаючись до моделі Відовданської конституції [28, s. 107]. Насправді ж своїм «подарунком» Александр хотів показати, що його правління настільки потужне, що не боїться відновлення конституційності, а югославська ідея перемогла, і згуртованість країни забезпечена [35, s. 199]. До того ж цих змін жадали головні союзники – Франція та Чехословаччина [34, s. 70].

Збільшилась кількість міністрів – від 16 до 20. «Открийований» устав 1931 р. був ширший за Відовданський. У ньому проголошувалось, що Югославія не тільки конституційна, а й парламентарна монархія. Встановлювалась двопалатна парламентарна система з Народною скупщиною та Сенатом. Скупщина обиралась загальним, рівним й прямим голосуванням; пізніше було декларовано публічність цього

*Разом з більшістю законів, прийнятих у 1929-1934 рр., вона діяла до 1941 р.

процесу. Закон про вибори до верхньої палати було прийнято 30 вересня 1931 р.: половину її – 46 членів – обирали на виборах, іншу призначав король [32, с. 138-144]. Законодавча влада належала Скупщині, Сенату та королю; вони ж мали й право законодавчої ініціативи (сенатори та депутати могли висувати свої пропозиції, якщо були підтримані п'ятою частиною від загальної кількості членів) [17, с. 134-137]. Парламентарний режим мав на увазі не тільки відновлення народного представництва, а й певну його автономію, яка полягала у законодавчій ініціативі та прийнятті законів, в ухваленні бюджету, схваленні міжнародних угод, веденні розслідувань і винесенні звинувачень міністрам за їх лиходійства. Верхня палата створювалась задля гарантування прийняття лише тих документів, що відповідали інтересам влади [14, с. 17]. Якість парламентаризму залежить найбільше від підзвітності уряду народному представництву, а вона була не абсолютна, оскільки кабінет міністрів призначав й відправляв у відставку король. Проте монарх був вимушений припинити повноваження уряду, якщо парламент відмовлявся з ним співпрацювати. Таким чином, парламентаризм був обмежений деякими повноваженнями короля-диктатора [8, с. 320]. Відповідальними за монарші акти були міністри або весь кабінет.

Водночас з внесенням уточнень в прерогативи вищих державних органів гарантувалось основні громадянські права й свободи: рівність перед владою, свобода думки, об'єднань, зборів і договорів [19, с. 80], чим було розпочато процес керованої демократизації. Але деякі права обмежувались: насамперед, заборонялось створювати партії та товариства, діяльність чи пропаганда яких спрямовувались «проти народної єдності, цілісності держави й громадського порядку», а особливо такі партії та спортивні об'єднання, котрі базувались на конфесійній, національній або регіональній основі [28, с. 38]. Верховенство короля було «застраховано» 116-ю статтею конституції: у разі виникнення надзвичайної ситуації в країні він міг видавати укази, оминаючи конституційні норми та закони, до того ж не потребуючи для цього підтримки Скупщини [19, с. 100].

Югославія залишалась й надалі централізованою державою. Конституційно був закріплений принцип національного унітаризму: затверджувався поділ на 9 бановин та їх межі, які могли бути змінені тільки внесенням поправок до конституції або її заміною на іншу. Втім, згідно до нового «уставу», бановинам надавалась певна автономія: віча могли приймати акти, котрі «в межах бановини мали силу закону» [32, с. 223], але вони набували чинності лише після схвалення баном, якого призначав монарх [35, с. 201]. Отже, нова конституція жодним чином не змінювала королівського курсу на інтегральний югославізм,

повторюючи положення шестисічневого маніфесту і закону про поділ країни, проголосивши автономізм регіонів декоративно.

Закон про вибори депутатів Народної скупщини разом з принципом національного унітаризму передбачав пропорційну систему. Організації, які бажали взяти у них участь, надавали списки кандидатів, що нараховували не менше 305 осіб – відповідно до кількості виборчих округів королівства. Голова списку повинен був зібрати на свою підтримку 18 тис. підписів виборців – по 60 від кожного округу, а також 60 тис. на підтримку всього списку – по 200 від кожного округу [27, с. 267]. Це означало, що висунути свою кандидатуру міг тільки той, хто мав підтримку на всій території країни. Тому на осінні вибори 1931 р. було висунуто лише державний список, котрий очолив «політично незаангажований» генерал Петр Живкович. При складанні кандидатських списків у більшій кількості округів реєструвалось приблизно по два кандидати, загалом 665 осіб. Здебільшого кандидатами висувались члени партій, що перестали офіційно існувати у січні 1929 р. Електорат добре знав їх та мав визначену думку, за кого віддавати голос.

Королівським указом вибори до Першого югославського представництва були призначені на 8 листопада 1931 р. [36]. Лідери Радикальної (НРП), Демократичної партії (ДП), Союзу хліборобів, словенських клерикалів та Югославської мусульманської організації (ЮМО) вагалися чи варто балотуватись спільним списком проти провладного [31, с. 71]. І все ж через складності в законодавстві (неможливість зібрати необхідну кількість підписів, використання адміністративного ресурсу владою, тощо) вони не тільки не мали реальної можливості взяти участь, а й зрештою бойкотувала вибори. Тому список прем'єр-міністра був єдиним, і по суті безальтернативні парламентські вибори отримали характер народного референдуму. Народ міг голосувати або не голосувати, чим демонструвати своє ставлення до режиму. На підтвердження цього тодішній міністр закордонних справ Воїслав Маринкович іронічно говорив виборцям у Пожаревці: «Будете ви за мене голосувати чи ні, мене все одно буде обрано, бо така виборча система» [16, с. 224].

До передвиборчої агітації були залучені чиновники, жандарми та голови общин [10, с. 187]. Згідно до офіційних результатів, з 3483359 виборців на дільниці прийшли 2342520, або 67,25%, що було найвищим показником за час існування королівства. Провладних кандидатів підтримували по всій території, включно з Хорватією, де питання ставилось таким чином: або ви голосуете за серба й «рятуєте сербство», або за хорвата, який «безсумнівно – франковець» [38, с. 280]. Ідучи на голосування у Хорватії, серби показували, що не бажають підпадати під владу хорватів й прагнуть захистити свої національні інтереси у

югославській державі. Велику роль зіграв й особистий авторитет Александра Карагеоргієвича у підтримці провладного списку.

Звертаючись до депутатів нової Скупщини, король знову наголосив на бажанні бачити синтез усіх «плеємних» й національних особливостей задля досягнення найбільшої користі: «Через колишні суперечки та протистояння не могли ми у повній мірі розвивати нашу внутрішню єдність... Змогли перемогти всіх ворогів, але не змогли перебороти себе. В єдності, цілісності не має бути нічого плеємного» [2]. На думку Александра, показником перемоги інтегрального югославізму мало бути створення загальнодержавної партії. Це відбулось у грудні 1931 р., коли за ініціативою короля з'явилась Югославська радикально-селянська демократія (ЮРСД) [13, с. 350], до складу якої, в першу чергу, увійшли наближені до влади представники колишніх НРП, ХСП (Хорватської селянської партії) і ДП. Недостатність лояльних до режиму й стійких чиновників разом з невгамовністю «старих» партій виявляли вузьку соціальну базу влади. Спробою повернення народної довіри стала реставрація формально демократичних інституцій та створення ЮРСД. Остання мала замінити «посередників між королем і народом» [3]. «Треба знайти людей, на яких ми зможемо опертись, котрі будуть підтримувати режим» [12, с. 201-202], – зауважував з цього приводу В. Маринкович. Члени ЮРСД були введені до уряду, Скупщини і Сенату.

Однак далеко не всі провідні політики погодились оформити членство в цій партії. Першими відділились депутати із Савської та Приморської бановин, заявивши про безперспективність створення партійних організацій на території Хорватії. Натомість вони об'єднались у Народний селянський клуб, якому протистояли прибічники державного централізму та унітаризму – «брисольці» (за назвою готелю, де проводились їхні збори). Між цими групами перебували колишні члени НРП та ДП [27, с. 273]. Всі вони вели активну міжособну боротьбу, чим жодним чином не сприяли внутрішньополітичній консолідації Королівства. ЮРСД так і не змогла стати стрижнем політичного життя держави, що є ознакою авторитарної, а не тоталітарної форми правління.

Бажання опозиції, у першу чергу просербськи орієнтованої, повернутись до реальної парламентської демократії й угоди про державне регулювання, яке передбачало децентралізацію і автономію окремих частин, суперечило прагненням Александра. 18 січня 1932 р. у тронній промові він зауважив: «Югославська ідея подолала столітні поневіряння нашої нації і після кривавих революцій та світової війни посприяла створенню неподільного королівства зі згуртованим в одне ціле народом. Народна єдність та державна цілісність ніколи не можуть бути предметом жодних дискусій. Вони завжди знаходяться над повсякденним життям й дріб'язковими інтересами» [Цит. за: 10, с. 240].

Монарх гадав, що цього можна досягти поступово, еволюційним шляхом. Проте невдоволення політичною ситуацією в країні постійно зростало, накладаючись на соціальні негаразди, викликані світовою економічною кризою. Доходило до того, що навесні 1932 р. ширились розмови про необхідність переходу до республіканізму [28, с. 80]. Це стало основною причиною зміни в квітні голови уряду П. Живковича (який уособлював шестисічневу диктатуру) В. Маринковичем.

Новий прем'єр одночасно зберіг посаду міністра закордонних справ [25, с. 269]. Александр поставив йому завданням створити перехідний режим, що мав передувати запровадженню справжньої демократії. Для цього необхідно було прийняти низку важливих законів, оновивши недосконалу виборчу систему. Хоча В. Маринкович вважався «головним ідеологом, стовпом диктатури, реакціонером, смертельним ворогом демократії та прогресу» [Цит. за: 29, с. 83], серед населення новий очільник уряду мав репутацію ліберального політика, який постійно вів діалог з позапарламентською опозицією. Користуючись підтримкою союзників за кордоном, після однієї розмови з очільником чехословацького зовнішньополітичного відомства Е. Бенешем він зауважив: у Парижі і Лондоні зацікавлені «в найшвидшому залагодженню наших внутрішніх проблем та готові підтримати нас у будь-якому з варіантів вирішення югославських справ» [6].

Інкони на шляху демократизації В. Маринкович заходив надто далеко, коли на мітингу і Ніші пропонував вирішувати найважливіші державні справи шляхом референдуму, навіть таке нагальне питання, як от: бути Югославії унітарною чи федеративною [39, с. 140]. Всупереч конституції, де були закріплені єдність і недоторканість державного ладу. Зробити таку заяву голова уряду міг тільки з ініціативи короля, з котрим проводив консультації цілими днями. Це була чистої води демагогія, що пролунала після вдалих переговорів з Італією (Муссоліні тримав в напрузі балканську сусідку, постійно загрожуючи військовим вторгненням), й можна було почувати себе вільніше у висловлюваннях перед співвітчизниками. Проте дуче весь час відкладав підписання мирної угоди, і міністри почали звинувачувати прем'єра за передчасне проголошення курсу на радикальні зміни, котрі не сприяли стабілізації становища всередині країни та на світовій арені. Врешті-решт, у липні 1932 р., король змінив В. Маринковича, який втратив авторитет, на Мілана Сршкіча, представника боснійських радикалів, що за часи прем'єрства Н. Пашича видавав себе за великосерба, а тепер став чи не найбільшим прихильником югославізму. Але навряд чи вибір монарха був вдалим. М. Сршкіч ніколи не гребував привілеями й особливо не переймався державними справами.

Новий керівник кабінету міністрів мав репутацію людини «твердої руки» і бажав продовжувати перехід від «автономізму» до демократії еволюційним шляхом. Він підготував проект закону про банське самоврядування, згідно з яким адміністраціям бановин частково делегувались повноваження короля, котрому вони були безпосередньо підзвітні. Відтак, кожна з них «на своїй території була б таким самим носієм влади, як монарх у державі». Інші міністри звинувачували автора проекту у федералізмі й скаржились на нього Александру Карагеоргієвичу. Останній, у свою чергу, жалівся французькому політику Нажієру, що його міністри «люди обмежених поглядів, дбають лише про дрібні інтереси політичних груп, з яких вони вийшли» [Цит. за: 9, с. 207]. Додавши, що вже два роки наполягає на проведенні адміністративної децентралізації, а урядовці, мовляв, перешкоджають цьому. Лідер словенських клерикалів Антон Корошец попереджав Александра: «Сьогодні можна спокійно констатувати, що диктатура зазнає поразки на всіх фронтах... Настав останній момент, щоб запропонувати керівникам старих партій сформувати уряд... Якщо народові й державі не буде повернена свобода, то ми перед історією знімаємо з себе будь-яку відповідальність й перекладаємо її на Вашу Величність» [Цит. за: 39, с. 191].

Але план децентралізації на базі автономії бановин М. Сршкіча став безглуздом, коли опозиція в Хорватії наприкінці 1932 р. відкрито зажадала зміни відносин між всіма національностями й відмовилась визнавати Югославію спільною державою, опублікувавши так звані «Загребські пунктації» [30, с. 327]. Згідно до яких, хорвати передусім бажали «покінчити з сербською гегемонією» в країні [35, с. 208]. До цього моменту ХСП не виявляла жодної активності; В. Мачек не засуджував режим і навіть однопартійців, які увійшли до уряду, завжди йшов на контакт з провладними політиками. Знаючи про сильну підтримку в Хорватії, він прагнув забезпечити тил у Європі, але на свій бік не вдалось схилити навіть Італію, котра завжди прагнула позбутись сильної конкуренції на Балканах через послаблення югослов'янської єдності. Так само відкрито проти режиму вирішив виступити лідер Словенської народної партії А. Корошец. В опублікованих у пресі «Люблянських пунктаціях» вимагалось об'єднати всіх словенців у автономній Словенії [18, с. 523]. Головними вимогами була культурна та фінансово-економічна незалежність регіону, що суперечило офіційній ідеології інтегрального югославізму. Незабаром зажадав автономії для своєї малої батьківщини й лідер боснійських мусульман Мехмед Спахо; він пропонував повернути всім складовим частинам Югославії їхні історичні кордони та реорганізувати королівство в союз югославських держав [18, с. 555].

Головною проблемою Александра I, як першої особи королівства, була відсутність зв'язку з населенням. «Позбувшись посередників», він втратив реальний контроль над ситуацією всередині країни. Все пішло не так, як бажалось: хорватська опозиція зміцнилась, а серби стали заручниками Югославії, в якій їхня національна ідея переливалась в югославізм, котрий тільки слабшав. Король визнавав свою владу авторитарною й скаржився, що населення вважає ніби «монарх править, як забажає» [20, с. 52]. Протягом 1933 і 1934 років Александр часто подорожував сербськими теренами, зрозумівши, що саме там його головна опора. Він спілкувався з пересічними людьми, намагаючись відродити національний дух, нагадуючи в кожному місті про звитяги, що їх здобули серби у війнах 1912-1918 рр. Закликав «берегти своє сербське ім'я і свою сербську землю» [9, с. 218]. Такі промови свідчили про певну втрату віри в югославську ідею її головного апологета. Здійснив король й популістський візит до Загребу у грудні 1933 р.: ходив вулицями, спілкувався з населенням, яке його гречно приймало та виказувало свою повагу і відданість (більшою мірою це було обумовлено примусом міщан з боку жандармерії та чиновників). Але показову гармонію поїздки зруйнувала спроба замаху на Александра, організована устахами [9, с. 224], тому візит було перервано. Ця історія коштувала М. Сршкічу влади, бо під час відвідин Загреба прем'єр мав супроводжувати голову держави, а натомість був зайнятий приватними справами [4].

Наступним очільником уряду було призначено Ніколу Узуновича, що працював над створенням та розвитком провладної політичної сили (назву якої ще 20 червня 1933 р. змінили на Югославську національну партію) [21]. Спочатку Александр добре ставився до нього як до порядної людини, патріота, проте дратувався надмірною відданістю (ця риса була притаманна всім міністрам), що переростала у плазування перед королем. Останній з цього приводу говорив митрополиту Дожичу наступне: «Ці пани міністри після проголошення конституції 1931 р. почали запевняти мене, що наш народ бажає створення єдиної нової партії. Я не міг все особисто перевірити на місцях через зайнятість у вирішенні міжнародних питань... І я виявився головним винуватцем перед народом за всі негаразди. Люди масово йдуть до опозиції, що доводить цілковиту безкорисність сьогоднішньої королівської влади. Вона не дала жодних результатів, чим прирекла себе на провал... Міністри в своїх промовах декларують стан речей, якого не існує» [20, с. 79]. Монарх раптом збагнув всю катастрофічність становища після квітневого, 1933 р., з'їзду новоствореної партії у Ніші, коли той перетворився на антиурядовий мітинг й завдав неабияких збитків бюджету (так як людей держкоштом звозили до міста залізницею). Тоді

він прийняв рішення: «...Змінити ситуацію, що склалась; розпочати все заново й з іншими людьми» [20, с. 81].

Король пішов на переговори з керівниками опозиційних партій в Сербії, намагаючись долучити їх до співпраці. Планував навіть створити уряд на чолі з лідером Союзу хліборобів Йованом Йовановичем Піжоном, до якого увійшли б представники всіх найбільших політичних сил. Базуватись новий кабінет мав на аграрній програмі з метою здобуття підтримки найчисельнішої верстви населення – селян [9, с. 219]. Але рух хліборобів був слабо організованим і не мав необхідної підтримки серед народу. Зрештою, Александр вирішив діяти через більш авторитетних діячів та партії, у першу чергу – НРП.

Протягом 1933 р. Монарх вів діалог з радикалами, прагнучи зблизити та примирити їхні угруповання, одне з яких перебувало в опозиції, а інше – при владі. Для цього він організував зустріч прем'єра Н. Узуновича та голови центрального комітету НРП Аци Станоевича за посередництва Мілана Стоядиновича (наближеного до керівництва радикалів). Останній був запрошений на аудієнцію до короля, який підкреслив своє бажання покінчити з «режимом 6 січня», й попросив посприяти згуртуванню партійних лав [37, с. 273]. Станоевич погодився на спільні дії радикалів з королем та пообіцяв зробити все від нього залежне заради виходу Югославії з кризового стану. Першим кроком у цьому напрямку він вважав зміну кабінету, що не мав народної довіри. Далі слід було сформувати уряд з усіх політичних об'єднань, включно з хорватами, словенцями, мусульманами, відповідно з їх лідерами – В. Мачеком, А. Корошецом і М. Спахо, а також з Л. Давидовичем та Й. Йовановичем [9, с. 222]. А. Станоевич запропонував розпустити парламент і після того, як нова влада ухвалить демократичний закон про вибори, провести нове народне голосування [1].

Наприкінці серпня 1934 р. король надіслав листа Л. Давидовичу з аналогічною пропозицією про співробітництво. На що отримав відповідь: «Я особисто завжди підтримував корону, так само й мої товариші. Демократична партія та я, як її очільник, хочемо допомогти королю у всьому, щоб розігнати сьогоднішніх управлінців як шкідників. Те, що король передає владу людям, котрим вірить народ, є єдиним шляхом для династії та держави налагодити внутрішньополітичне життя й національні відносини» [20, с. 86].

Найважчими видались переговори з головним опозиціонером – В. Мачеком. Він через посередника, лояльного до режиму члена ХСП І. Шубашича, дав згоду на пошук варіантів можливої коаліції. Але категорично відмовився вести переговори, будучи після публікації «пунктацій» ув'язненим. Хорватський лідер, на відміну від свого попередника Степана Радича, бажав уникнути помилки й після

оборудки «співробітництво – звільнення» стати придворним політиком для корони [33, с. 223]. Та король мав надію, що певними поступками й компромісами врешті-решт вдасться схилити на свій бік цю людину крутої вдачі.

Остаточо згубність свого курсу Александр I Карагеоргієвич визнав у розмові з патріархом Гаврилом перед від'їздом до Марселю у жовтні 1934 р.: «З політикою, котра проводилась до сьогодні треба закінчувати, бо вона завела країну в глухий кут... Маю вам зізнатись, що зміни, до яких ми прагнули, починаючи з 6 січня 1929 р., виявились невдалими... Наша держава молода, й упередження в ній занадто живучі. Це завадило тому, щоб поступ настав так швидко, як нам того хотілось» [20, с. 77]. Замість розбудови реальних економічних і політичних передумов зближення югославських народів, влада вдалась до насильницької національної уніфікації, від чого рівень популярності урядів серед населення тільки знижувався.

До причин, через які режим особистої влади зазнав невдачі, слід також віднести небажання чиновників дотримуватись офіційної ідеології. Про це красномовно сказав відомий юрист та історик Слободан Йованович: «Для такого ладу необхідна добра адміністрація та відмінна бюрократія, чого нам бракує» [Цит. за: 22, с. 195].

Здавалось, що прийняття «дарованої» конституції 1931 р. мало вигляд відмови Александра від відкритої диктатури. Насправді ж сутність управління залишалась незмінною. Відновлені та новостворені інституції квазідемократичного характеру були лише лаштунками, адже влада робила все можливе аби не втратити важелі впливу. Про це свідчать, зокрема: відновлення парламентаризму разом з прийняттям закону, який зводив нанівець боротьбу опозиції; розбудова органів самоврядування, але в такому вигляді, що вони повністю контролювались правлячою верхівкою; дозвіл створення політичних об'єднань, але тільки тих, котрі були лояльні до корони. Король прагнув зберегти основні риси режиму особистої влади, так як тільки в ньому вбачав рятівний засіб проти відцентрових тенденцій у Югославії. Йому доводилось йти на компроміси з урядовими політиками, опозиціонерами та країнами-союзницями, вводячи фіктивні зміни до державного устрою. Проте ситуація не поліпшувалась, і Александр Карагеоргієвич продовжував шукати порятунку через різного штибу союзи та домовленості. Змінити докорінно внутрішньополітичне життя так і не вдалося. Розпочавши з кінця 1933 р. реальні дії задля досягнення загального консенсусу та формування уряду, який би отримав підтримку більшості, Александр не встиг їх закінчити – його життя трагічно обірвалось 9 жовтня 1934 р. у французькому Марселі.

Література

1. Архив Југославије (далі – АЈ). – Фонд 74 (Двор Краљевине Југославије). – Фасцикла 11. – 174.
2. АЈ. – Фонд 74. – Фасцикла 273. – 407.
3. АЈ. – Фонд 38 (Централни пресбиро председништва министарског савета Краљевине Југославије). – Фасцикла 12. – 2.
4. АЈ. – Фонд 38. – Фасцикла 88. – 4.
5. Архив Српске академије наука и уметности (далі – АСАНУ), Бр. 13439 / 357.
6. АСАНУ, Маринковићева забелешка. Бр. 14439 / 587.
7. Баран, З. Историја Југославије. 1918-1990 / З. Баран, М. Криљ. – Львів, 1997.
8. Владисављевић, М. Парламентаризам по одредбама устава // Архив за правне и друштвене науке. – 1936. – № 4.
9. Глигоријевић, Б. Краљ Александар Карађорђевић. У европској политици / Б. Глигоријевић. – Београд, 2002.
10. Димитријевић, А. Р. Наш велики краљ. Краљ витез као човек. Краљ јунак као војник. Краљ мирносац као владар и државник / А. Р. Димитријевић. – Београд, 1936.
11. Ђерић, Г. Буна на Градини. Календар споменица Српско село / Г. Ђерић. – Београд, 1941.
12. Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије: 1929-1931 / приредили Љ. Димић, Н. Жутић, Б. Исаиловић. – Београд, 2002.
13. Историја грађанских странака у Југославији. 1918-1945. – Т. 1. – Београд, 2008.
14. Историјат институција Краљевине Југославије. – Београд, 2000.
15. Историја Југославије: в 2 т. / Л. Б. Валев, Г. М. Славин, И. И. Удальцов. – Т. II. – М., 1963.
16. Јовановић, Д. Политичке успомене / Д. Јовановић. – Т. 2. – Београд, 1997.
17. Јовановић, С. Државно и уставно право / С. Јовановић. – Београд, 1937.
18. Казимировић, В. Србија и Југославија, 1914-1945 / В. Казимировић. – Књ. 2. – Крагујевац, 1995.
19. Конституции буржуазных стран: средние и малые европейские страны. – М., 1935.

20. Мемоари патријарха српског Гаврила. – Београд, 1990.
21. Политика. – 1933. – 22 јуни.
22. Поповић, Н. А. Слободан Јовановић и југословенска држава / Н. А. Поповић. – Београд, 2003.
23. Севњан, Д. А. Из историје Союза комуниста Југославије, 1919–1945 / Д. А. Севњан. – М., 1982.
24. Сумарокова, М. М. Демократичке силе Југославије у борби против реакције и угрозе војне, 1929-1939 / М. М. Сумарокова. – М., 1980.
25. Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941). – Београд, 1988.
26. Чиркович С. М. Историја серба / С. М. Чиркович. – М., 2009.
27. Југославија у XX веку. Очерки политичке историје. – М., 2011.
28. Avramovski, Ž. Izveštaji Britanskog poslanstva 1921-1938 / Ž. Avramovski. – Т. II. – Zagreb, 1988.
29. Boban, Lj. Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936) / Lj. Boban. – Zagreb, 1973.
30. Boban, Lj. Zagrebački punktaciji // Istorija XX veka, zbornik radova. – 1962. – № 4.
31. Dobrivojević, I. Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra (1929-1935) / I. Dobrivojević. – Београд, 2006.
32. Kostić, L. M. Ustav iz 1931 / L. M. Kostić. – Београд, 1934.
33. Macek, V. In the struggle for freedom / V. Macek. – New York, 1957.
34. Petranović, B. Agonija dve Jugoslavije / B. Petranović, M. Zečević. – Šabac, 1991.
35. Petranović, B. Istorija Jugoslavije. 1918-1988 / B. Petranović. – Knj. 1. – Београд, 1988.
36. Službene novine Kraljevine Jugoslavija. – 1931. – 28 septembar.
37. Stojadinović, M. M. Ni rat ni pakt / M. M. Stojadinović. – Rijeka, 1970.
38. Stojkov, T. Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8 novembra 1931 godine // Istorija XX veka, zbornik radova. – 1962. – № 4.
39. Stojkov, T. Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935 / T. Stojkov. – Београд, 1969.

УДК 94(477)»186/187:271.2-726.3-45

Родина священника та проблема парафіяльної реформи у суспільстві Російської імперії XIX – початку XX ст.

Захарченко Євген

Захарченко Євген. Родина священника та проблема парафіяльної реформи у суспільстві Російської імперії XIX – початку XX ст. У статті досліджується становище родини парафіяльного священника, а також ставлення духовенства, церковної та світської влади до парафіяльного питання у період реформ 1860-70-х рр. у Російській імперії. На основі широкого кола джерел та історіографії здійснена спроба проаналізувати феномен родини священника та зміни її становища як особливої соціокультурної одиниці імперського суспільства.

Ключові слова: родина, духовенство, парафіяльне питання, соціальна модернізація.

Захарченко Е. Ю. Семья приходского священника на перекрестке модернизационных процессов в Российской империи в середине XIX в. В статье исследуется положение семьи приходского священника, а также отношение духовенства, церковной и светской власти к приходскому вопросу в период Великих реформ Александра II в Российской империи. На основе широкого круга источников и историографии произведена попытка проанализировать феномен семьи священника и изменения ее положения как особой социокультурной единицы имперского общества.

Ключевые слова: семья, духовенство, приходской вопрос, социальная модернизация.

Zacharchenko Yevgen. Family of parish priest at the crossroads of modernization processes in the Russian Empire in the middle of the 19th century. The article examines the situation of the parish priest's family and attitude of the clergy, religious and secular authorities to the parish issue during the Great Reforms of Alexander II in the Russian Empire. Based on a wide range of sources and historiography was made an attempt to analyze the phenomenon of the priest's family and changes of its status as a distinct social and cultural unit of imperial society.

Key words: family, clergy, parish issue, social modernization.

Великі реформи другої половини XIX ст. в Російській імперії справили значний вплив на розвиток суспільства та «модернізаційний стрибок» держави в індустріальну

© Захарченко Є., 2013

еру. Незважаючи на значну за обсягом кількість робіт, присвячених соціальній модернізації Російської імперії у середині XIX ст., деякі аспекти реформаторської діяльності Олександра II та царського уряду у цей період й досі залишаються малодослідженими. Перш за все, це стосується реформування парафіяльного управління Православної церкви у 60-ті рр. XIX ст. Великі реформи Олександра II, які охоплювали майже всі сфери життя суспільства, не могли не залишити поза увагою і духовенство. Священнослужителі, перебуваючи у центрі духовного і суспільного життя общини, особливо у сільській місцевості, не могли оминати найзлободенніші питання реформ у Російській імперії. У центрі даного дослідження знаходиться родина парафіяльного священника, та проблема обговорення парафіяльної реформи суспільстві Російській імперії у 60 – 70-х рр. XIX ст. Актуальним постає дослідження ставлення представників духовного стану, церковної ієрархії та світської влади до парафіяльної реформи та до парафіяльного питання взагалі.

Дореволюційна історіографія представлена низкою робіт, присвячених проблемам існування парафій та парафіяльного життя в цілому, а також обговоренню ролі духовенства у Великих реформах Олександра II. Насамперед, це роботи Є. Голубінського [4], П. Знаменського [6], А. Папкова [15]. Роботи радянського періоду вирізняються своєю заідеологізованістю, пропагандистським характером та відповідними підходами до висвітлення проблем історії Церкви. Серед низки робіт радянського періоду варто виділити роботи, що передусім стосуються зазначеної проблематики, можна назвати В. Сіміну [21].

Новітній період дослідження зазначеної проблематики характеризується виходом за межі марксистських постулатів, однак, відчутний брак узагальнюючих праць з історії духовенства та Православної церкви у XIX ст. [10]. Зазначимо низку робіт, що мають локальний характер по відношенню до досліджуваної теми, це роботи переважно сучасних російських дослідників: Г. Калініч [7], Л. Кучумова [8], Т. Леонтьєва [9], В. Макарова [11], Ю. Освальт [14], А. Прокоф'єв [18], С. Римський [19], В. Скутнев [22]. Окремо слід назвати капітальну працю Б. Миронова [12], присвячену соціальній історії Російської імперії, в якій наводиться розлогий нарис, присвячений духовенству. Американська русистика другої половини XX ст. представила широкий спектр досліджень з дотичних до зазначеної проблематики, однак особливо варто виокремити роботу Грегорі Фріза [24, 27], який аналізує зміни у світоглядних цінностях парафіяльного духовенства протягом усього XIX ст.

Джерельна база представлена актовими матеріалами, джерелами особового походження та періодичним друком. Серед актових

матеріалів за ступенем інформативності особливо слід виділити «Устав духовних консисторій» [23], «Інструкція благочинним парафіяльних церков», «Положення про парафіяльні попечительства». Чимало актових матеріалів знайшли своє відображення у відповідних збірниках церковного права, укладачами яких були провідні дослідники церковного права у Російській імперії у XIX ст., а саме: І. Бердніков [2], А. Нікольський [13] та інші. Джерела особового походження парафіяльного духовенства представляють велику рідкість для зазначеного періоду, серед небагатьох, що дійшли до нашого часу, слід назвати спомини та полемічні праці, чисельні статті парафіяльних священиків та викладачів духовних навчальних закладів. Чимало представників духовного стану опинилися на вістрі дискусії парафіяльного управління 60-70-рр. XIX ст. Особливої уваги заслуговують матеріали церковної періодики, на шпальтах яких і розгорнулася ця дискусія. Варто зауважити, що ці погляди не збігалися з ідеями ініціаторів реформ, що й спричинило розлогу дискусію стосовно парафіяльного питання у Російській імперії в середині XIX ст. Погляди парафіяльного духовенства стосовно проблеми парафіяльного устрою в даному випадку представляють роботи І. Белюстіна [1], І. Добровольського [5], О. Пономарьова [16], А. Предтеченського [17], Д. Ростиславова [20], І. Чижевського [25].

Аналіз вказаних історіографічної та джерельної бази дозволяє реконструювати ідеї представників парафіяльного духовенства, ієрархів та світської влади про парафіяльне питання у Російській імперії і співставити з конкретною реалізацією на законодавчому рівні. Аналізуючи представлені матеріали можна встановити, що у дискусії стосовно парафіяльного управління Церкви родина священика виявилася до певної міри заручником ситуації. Парафія була найнижчою адміністративною ланкою церкви, у центрі парафії знаходився священик зі своєю родиною [18, с. 4]. Зауважимо, що парафія за територіальними межами фактично збігалася з сільською територіальною общиною.

Модернізаційні процеси нівелювали станові привілеї у суспільстві Російської імперії. Аграрна реформа 1861 р., що звільняла від кріпосного права селян але залишала сільську територіальну общину, на перший погляд мала б полегшити їх становище, а разом із цим укріпити відносини з парафіяльним священиком [9, с. 35]. Перш за все, це стосується тієї сторони взаємовідносин родини священика з парафіянами, де селяни-чоловіки мали допомагати священику у обробітку його земельного наділу, а селяни-жінки виступали у ролі помічників матушки у хатньому господарстві [11, с. 73]. Проект парафіяльної реформи 1861-1865 рр. мав би оптимізувати ці відносини, вирішивши питання про джерела доходів родинного бюджету священика. Головне питання, яке виникло на перехресті цих двох реформ, – це має чи не має священик обробляти

земельний наділ і, якщо ні, то яким чином він отримуватиме ресурси для власного існування. Ця проблема спровокувала палку дискусію на сторінках періодичних видань. Зокрема, представники духовенства: І. Чижевський [25], О. Пономарьов [16], І. Добротворський [5], А. Предтеченський [17] та інші виступили з аналітичними статтями у духовних періодичних виданнях з різноманітними ідеями вирішення так званого «питання забезпечення духовенства». Узагальнюючи представлені у дискусії позиції, можна виділити дві основні думки. Перша ідея спиралася на необхідність залишити священику земельний наділ, завдяки обробітку якого духовенство вступало у тісний контакт зі своїми парафіянами, насамперед, селянами, які мали тоді б допомагати своєму священику. У такий спосіб повинно було підтримуватися єднання духовенства з парафіянами не лише через духовні, а й через різноманітні господарчі практики. Друга ідея, навпаки, спростовувала попередню. Вона стверджувала, що священик таким чином нівелює свій духовний сан, замість виконання треб, самоосвіти і духовного подвижництва, змушений обробляти землю, перетворюючись на «селянина у рясі», що негативно впливає на його духовний авторитет серед своєї пастви.

Модель взаємовідносин парафіян і духовенства, що офіційно репрезентувалася церковною владою, в якій представники духовного стану виступали у ролі «солі миру, солі землі» - головного авторитету перед віруючими, у значній мірі похитнули земська реформа 1864 р. Питання про представництво усіх станів на рівних правах у земствах створило необхідність переосмислення ролі священика та його родини у суспільстві. Під час обговорення проекту створення парафіяльних попечительств на тлі парафіяльної реформи зіткнулися дві точки зору світської і церковної влади відповідно, стосовно місця і функцій парафіяльного священика. Ситуація штучно нагніталася через видання книг Д. Ростиславова [20] та І. Белюстіна [1], в яких була представлена жорстка критика церковного управління, церковної бюрократії і процвітаючого хабарництва. Сучасний дослідник історії церкви В. Юдін [26] інтерпретує цей процес як певний «пресвітеріанський бунт», який був вигідний світській владі на шляху до перетворення духовної особи на царського чиновника, спостерігача, «опори» царизму. Юдін зазначає, що за критикою І. Белюстіна та Д. Ростиславова ховалося одвічне протистояння між чорним та білим духовенством [26, с. 34]. Посилаючись на архієпископа Ніканора Херсонського, В. Юдін стверджує, що лише чорне духовенство у XIX ст. було по-справжньому привілейованим прошарком кліру, якому шляхом celibату був відкритий шлях до почестей і слави, і до яких, так само, бажали долучитися представники білого духовенства. У межах обговорення проекту парафіяльної реформи М. Катков подав доповідну записку, в якій зазначав, що

наси́льницька недоступність, в якій знаходяться всі питання церкви є головною причиною безпліддя та ураження думок і освіти у Росії [26, с. 35]. У такий спосіб М. Катков виступав за звільнення священників від тотального контролю єпархіального керівництва, розриваючи бінарні зв'язки на рівні консисторії та священника і перетворюючи їх у триєдині, куди додавалися світські представники, зокрема церковні старости і попечителі. З критикою таких ідей виступив Філарет Митрополит Московський, визначний ритор і авторитетний церковний діяч тих часів, що брав непересічну участь у засіданнях Комісії, яка обговорювала проекти парафіяльної реформи.

Загальна атмосфера реформаторської доби на перший погляд мала яскраво виражений позитивний характер, бажання змінити побут священника та джерела забезпечення його родини на краще: звільнити священника від «земельного» і «консисторського» рабства [14, с. 146]. Реформи Олександра II одна за одною підштовхували світську і церковну владу переглянути парафіяльне питання. Однак, реформаторське завзяття і перших і других дуже швидко переросло у конфлікт поглядів і думок, що вплинуло не просто на половинчастий характер парафіяльної реформи, а й на відверте її нівелювання і спростування. У решті решт, корінним чином статус духовенства і його родин не змінився, а лише ускладнився, шляхом нагромадження бюрократичних практик та механізмів забезпечення родин духовенства і з боку держави – у вигляді жалування, і з боку церкви – у вигляді допомоги консисторії, і з боку парафіян – у вигляді попечительства та внесків до банківських кас під відсотки на забезпечення свого духовенства. Це поставило родину священника у трикутник між церковною владою, державою і парафіянами, інтересам яких родина духовенства мала відповідати одночасно, що призвело до дезорієнтації місцевого парафіяльного духовенства. «Насильницьке» відкриття духовного стану «зверху» каталізувало цей процес, величезна хвиля вихідців із духовного стану почала розпорощуватися і поповнювати ряди різночинців та інтелігенції, що були під впливом різноманітних нігілістичних та революційних ідей, що як обережно зазначають деякі сучасні російські дослідники Б. Миронов [12] та В. Скутнев [22] дуже сильно позначилося на революційних процесах 1905 р. і 1917 р.

Таким чином, у дискусії стосовно проблем реформування парафіяльного управління у 60-х рр. XIX ст. родина священника стала інструментом у боротьбі між церковною та світською владою. З одного боку, світська влада намагалася перетворити священника на «державного службовця», з другого боку, церковна ієрархія та єпархіальне керівництво намагалася збільшити свій вплив та розширити юрисдикцію внутрішнього самоуправління, тим самим знівелювати патерналістський характер відносин між державою та Церквою. Головним аргументом у

боротьбі між обома суб'єктами дискусії було поліпшення становища та матеріального забезпечення парафіяльних священників та їх родин. На перехресті саме такої «модернізації» і опинилася родина священника в середині XIX ст., що значною мірою вплинуло на її повсякденне життя.

Література

1. *Белюстин И. С.* Описание сельского духовенства / И. С. Белюстин // Русский заграничный сборник. – 1859. – № 4. – Берлин-Париж-Лондон. – С. 38 – 58.
2. *Бердников И. С.* Краткий курс церковного права / И. С. Бердников. – Казань: Типография императорского ун-та, 1888. – 294 с.
3. *В чём обвиняют духовенство и справедливы ли эти обвинения? // Православное обозрение.* – 1881. – Июнь-июль. – С. 555 – 560.
4. *Голубинский Е. Е.* О реформе в быте русской церкви / Е. Е. Голубинский. – М., 1913. – 132 с.
5. *Добровольский И. А.* Записки приходского священнослужителя / И. А. Добровольский. – СПб., 1906. – 114 с.
6. *Знаменский П. В.* Богословская полемика 60-х годов: Об отношении православия к современной жизни / П. В. Знаменский. – Казань, 1909. – 251 с.
7. *Калініч Г. Ю.* Образ дореволюційного православного білого духовенства / Г. Ю. Калініч // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2008. – Вип. XV. – С. 53 – 57.
8. *Кучумова Л. И.* Православный приход в концепции Церкви и государства и общественная мысль в России на рубеже 1850—1860 годов / Л. И. Кучумова // Православие и русская народная культура. – М., 1993. - Кн. 2. – С. 158-199.
9. *Леонтьева Т. Г.* Жизнь и переживания сельского священника (1861–1904) / Т. Г. Леонтьева // Социальная история. Ежегодник. – М., 2000. – С. 34—56.
10. *Лиман І.* Сучасний стан і перспективи досліджень з історії Православ'я в Україні / І. Лиман // Історіографічні дослідження в Україні. – 2007. – № 17. – С. 250 – 259.
11. *Макарова В. Ю.* «Он хотя и выпивает, но не упивается»: отношение крестьян к пьянству священников / В. Ю. Макарова // Сны Богородицы. Исследования по антропологии религии / Под ред. Ж. В. Корминой, А. А. Панченко, С. А. Штыркова. – СПб., 2006. – С. 70 – 85.
12. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.

13. *Никольский А. Е.* Новые духовные законы. Полное руководство в 3-х частях / А. Е. Никольский. – М., 1879. – 564 с.
14. *Освальт Ю.* Духовенство и реформа приходской жизни. 1861-1865 / Ю. Освальт // Вопросы истории, 1993, №11-12. С. 140-149.
15. *Папков А.* Упадок православного прихода / А. Папков. – М., 1899. – 160 с.
16. *Пономарев О.* По вопросу о средствах содержания сельского духовенства / О. Пономарев // Руководство для сельских пастырей. – 1861. – № 39. – С. 451 – 466.
17. *Предтеченский А. И.* Русское православное духовенство, обвинения против него и его цивилизаторская деятельность: Современные заметки / А. И. Предтеченский // Христианское чтение. – 1862. – Февраль. – С. 640 – 651.
18. *Прокофьев А. А.* Приходская реформа 1864 года и ее влияние на самосознание приходского духовенства: Автореф. дис. канд. ист. наук / А. А. Прокофьев. – М., 2010. – 27 с.
19. *Римский С. В.* Церковная реформа Александра II – С. В. Римский // Вопросы истории. – 1996. – №4. – С. 32 – 48.
20. *Ростиславов Д. И.* О православном белом и черном духовенстве в России. В 2 т. / Д. И. Ростиславов – Лейпциг, 1866. – Т. 1. – 364 с.; Т. 2. – 673 с.
21. *Симина В. А.* К истории сословной политики самодержавия в 60-е гг. XIX в. (Изменение законодательства о духовном сословии) / В. А. Симина // Вестник ЛГУ. Серия «История, язык, литература», 1982. – Вып. 3. – № 14. – С. 124–127;
22. *Скутнев А. В.* Приходское духовенство в условиях кризиса Русской православной церкви во второй половине XIX в. – 1917 г.: Автореф. дис. канд. ист. наук / А. В. Скутнев. – Киров, 2005. – 271 с.
23. *Устав духовных консисторий.* – СПб., 1841. – 134 с.
24. *Фриз Г.* Менталитет приходского священника: «Мнения» об улучшении быта духовенства 1863 г. (Владимирская епархия) / Г. Фриз // Провинциальное духовенство дореволюционной России. – Вып. 3. – Тверь, 2008. – С. 140-149.
25. *Чижевский И. Л.* Еще несколько мыслей к вопросу об улучшении быта русского православного духовенства / И. Л. Чижевский. – Х.: Типография университета, 1863. – 33 с.
26. *Юдин В.* История Русской церкви в синодальный период / В. Юдин. – Сергиев Посад, 2006. – 113 с.
27. *Freeze G. L.* The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform / G. L. Freeze. – Princeton, 1983. – 412 p.

УДК 94(477.54+470.325) «166/168»

Среднее Поосколье в оборонительной системе Российского государства на южном порубежье в 60-80-е гг. XVII века

Кушнарев Сергей

Кушнарѳов Сергѳй. Середнє Пооскїлля в оборонїй системї Росїйської держави на пївденному порубїжжї в 60-80-ї рр. XVII столїття. В статтї розглядається історїя колонїзацї окремо взятого рєгїону пївденного порубїжжя Росїйської держави в 60-80-ї рр. XVII столїття. Завдяки залученню архївних матерїалїв автор доповнює новими фактами історїю досліджуваного рєгїону і приходить до висновку, що головна роль у заселеннї територїї, контрольованої вїськовими силами Валуйської фортецї, належала валуйським служилим людям і черкасам пївденноруських повїтїв.

Ключовї слова: колонїзацїя, Пооскїлля, слобода, пївденне порубїжжя.

Кушнарєв Сергєй. Среднее Поосколье в оборонительной системе Российского государства на южном порубежье в 60-80-е гг. XVII века. В статье рассматривается история колонизации отдельно взятого региона южного порубежья Российского государства в 60-80-е гг. XVII века. Благодаря привлечению архивных материалов автор дополняет событийную составляющую истории исследуемого региона и приходит к выводу, что основная роль в заселении территории, контролируемой военными силами Валуйской крепости, принадлежала валуйским служилым людям и черкасам южнорусских уездов.

Ключевые слова: колонизация, Поосколье, слобода, южное порубежье.

Kushnarev Sergey. Middle Oskol in defence system of Russian State at south frontier in 1660-1680th. The article reviews the history of colonization of individual region of South Frontier of Russian State in 1660-1680th. Thanks to using the archive materials author supplements event-driven component of the history of researching region and draws conclusion that the principal role of the settling the territory which was controlled by forces of Valuyka fortress belonged to Valuyka «serving people» and Cherkassy of South Russian counties.

Key words: colonization, Oskol, sloboda, southern borders.

Мероприятия по укреплению, заселению и защите границ от внешних врагов являются одной из ключевых функций государства. Именно поэтому изучение истории оборонительной системы Российского государства длительное время

привлекало к себе исследователей. Особенно актуальны данные вопросы касательно изучения истории 60-80-х гг. XVII века, когда московское правительство, создав в середине века Белгородскую черту и, тем самым, обезопасив центральные регионы от постоянных татарских набегов, продолжило активную политику колонизации и обороны южных регионов, приступило к созданию новой оборонительной черты – Изюмской. Конкретное изучение истории заселения и хозяйственного освоения каждой территориальной единицы позволяет всесторонне изучить сложный и многогранный процесс колонизации южного порубежья Российского государства. Территория Среднего Поосколья, имеющая в силу своего географического положения специфические черты процесса заселения, в украинской историографии не становилась объектом специального изучения. Отдельные вопросы неоднократно затрагивались исследователями, однако их освещение не позволяет воссоздать целостную картину заселения и обороны края.

Целью данной статьи является попытка комплексного рассмотрения и обобщения состояния оборонительных сооружений Среднего Поосколья во второй половине XVII века, правительственных мероприятий по заселению южного порубежья, а также уточнение особенностей, времени и обстоятельств строительства и заселения городков и слобод по реке Оскол в обозначенный период.

Основными источниками для написания настоящей работы послужили материалы столбцов и книг Белгородского стола, хранящихся в фонде Разрядного приказа Российского государственного архива древних актов [30]. Наиболее информативные источники – росписные списки и сметные книги городов. Они содержат описание городских и пригородных оборонительных сооружений, время и обстоятельства заселения того или иного населенного пункта, полный перечень служилого населения города и т.д. В целом источниковая база по данной проблеме является достаточно полной, что дает возможность рассмотреть практически весь комплекс вопросов по истории заселения территории Поосколья в границах военного влияния Валуйской крепости во второй половине XVII века, а также состояние оборонительных сооружений по реке Оскол на момент возведения Новой (Изюмской) оборонительной черты.

Особое место в оборонительной системе Российского государства на южном порубежье в обозначенное время занимала Валуйская крепость. Основанная в 1599 году «на реке Осколе усть-реки Валуй», она явила собой пример государственной колонизации и целенаправленной оборонительной политики России на южных рубежах. Однако, несмотря на наличие значительной историографии, посвященной общим проблемам вхождения южных регионов в состав Российского государства, обороне территорий от татарских и черкасских набегов,

хозяйственного развития края [2; 4; 5; 8; 9; 29], следует признать, что процесс становления и функционирования системы обороны на различных стратегических направлениях рассмотрен крайне неравномерно. Это же можно сказать и о роли Валуйской крепости в процессе заселения и обороны Среднего Поосколья. Ключевую роль сыграла крепость в строительстве городков и слобод на территории, которая в XVII веке контролировалась военными силами крепости и позднее частично вошла в состав Валуйского уезда. Также значительный интерес вызывает история возникновения и заселения во второй половине XVII века стоялых острогов и слобод южнее Валук по течению реки Оскола, которые вошли в систему оборонительных сооружений будущей Изюмской засечной черты. В настоящее время нам не известно сколь-нибудь существенного исследования по данной теме, хотя ее отдельные элементы неоднократно затрагивались во многих, в том числе и фундаментальных, работах.

Представление о состоянии валуйских городских и полевых оборонительных сооружений в изучаемый период дает росписной список 1679/1680 г. [11, лл. 310а-370об.] Валуйка, расположенная на горе возле реки Валуй, представляла собой земляной город, «ослоненный по обе стороны дубовым лесом». Поверх стен были устроены обламы, а сверху на них положены катки. В городе было две проездные, восемь «глухих» и наугольная башня с калиткой в сторону Казачьей слободы. Глухие башни – рублены из дубовых бревен в шесть стен и покрыты тесовыми шатрами. Город окружал ров и наставленный частик [57, с. 945]. Различные типы укреплений были построены в соответствии с особенностями ландшафта местности, наличия строительного материала. Деревянные и земляные укрепления города практически ничем не отличались от аналогичных сооружений в других городах того же времени.

Интересным, в данном случае, является изучение системы полевых оборонительных сооружений, так как впоследствии они стали частью Изюмской оборонительной черты [4, с. 188]. Так, на Московской дороге, в 7 верстах от города и дальше ко Второму Березовому Сазону, от Валуйского Большого леса были поставлены деревянные укрепления протяженностью 683 м, в том числе надолбы и одна четырехстенная башня с проездными воротами. Далее надолбы в четыре ряда с наметами тянулись на 3255 м и завершались еще одной проездной башней. От этой башни до Оскольского займища и до Мухина озера укрепления имелись на протяжении более 1260 м. Три ряда надолб с наметами, протяженностью 1982 м, находились за рекой Оскол от Праворотского леса до речки Казинки [11, л. 353].

Отдельный интерес представляет так называемый «Разменный городок», располагавшийся в устье реки Ураевой и предназначавшийся

для проведения посольских размен, проходивших в городе ежегодно. Городок был укреплен земляным валом, рвом и двойными надолбами с наметами, а также имел артиллерию [11, лл. 353-353об.]. Для его охраны в летнее время из других городов присылались стрельцы и казаки, численность которых доходила до 1500 человек. Например, в отписке Федора Шереметьева и Андрея Хилкова на царскую грамоту по поводу проведения очередной посольской размены в 1638 году и назначения на нее служилых людей сказано, что на Валуйку отправлено 390 человек. В том числе из Мценска – 50 детей боярских, из Черни – 40 детей боярских и 30 конных казаков, из Ливен – 40 детей боярских и 50 конных казаков, с Ельца – 50 детей боярских и 50 конных казаков, с Лебедяни – 10 детей боярских, с Епифани – 20 детей боярских, из Оскола – 50 конных казаков [25, л. 107]. В это же время из Валуйки в Разменном городке в это время проживало 120 казаков и стрельцов [25, л. 108].

Росписной список 1680/1681 года отмечает, что с ногайской стороны реки Валуга, возле Черкасской слободы, были построены деревянные укрепления общей длиной 1859 м, а от Царегородской (Панской) слободы до Валуйского леса надолбы в два ряда с поперечными и косыми дубовыми переметами, протяженностью 1050 м [7, с. 950]. В росписном списке 1679/1680 года эти укрепления не описаны. Это позволяет сделать предположение, что упоминаемые укрепления Черкасской и Царегородской слобод либо возведены в 1680-1681 годах, либо основательно отремонтированы в это же время.

Всего полевых крепостей около города насчитывалось около 19 км. В карауле по башням круглый год, переменяясь каждые двое суток, находилось по 10 человек конных стрельцов и полковых казаков. Таким образом, валуйские полевые укрепления вместе с городскими оборонительными сооружениями представляли собой практически непрерывную засечную черту, частично преградившую Калмиусскую и Муравскую сакмы. Однако, несмотря на это, татарские приходы были для жителей города обычным делом.

В течении изучаемого периода оборона южного порубежья практически полностью ложилась на плечи гарнизонов «полевых» городов и на жителей окрестных слобод. О численности всего населения Валуйки в данный период судить трудно. Более точно можно установить численный состав служилых людей и их семей. В 1679 году в Валуйках значится стрелецкий и казачий головы, 181 человек станичных атаманов и ездовых, 77 конных и 47 пеших стрельцов, 176 казаков, 26 пушкарей, 42 затинщика, 1 казенный кузнец, 20 ямщиков и 43 человека черкас [11, л. 353]. Всего служилых и приказных людей в городе вместе с семьями в 1679 году насчитывалось 1370 человек.

Особенностью состава служилых людей Валуйки являлось наличие конных стрельцов, устроенных в 1625 году воеводой Никитою Паниным

на основании государевой грамоты и выписи Василия Сараева [8, с. 87], а также отсутствие детей боярских, занимавших в Российском государстве низшую ступень в лестнице чинов служилых людей «по отечеству». Отсутствие последних было связано с тем, что вокруг города первоначально не сложился уезд. Это было связано с постоянной угрозой татарских набегов. Население крепости обрабатывало в основном ближние земли и селилось в пригородных слободах, в то время как на дальних полях имелись только стоялые острожки для укрытия от татарских отрядов во время полевых работ. Интересно, что в источниках дается следующая формулировка: «а на Волуйке вместо детей боярских станичников 48 человек» [21, л. 8; 12, л. 462]. На особое положение станичников указывает и размер жалованья. Атаманы валуйских станиц, набранные из валуйских стрельцов, казаков и даже гулящих людей, получали деньги на одном уровне с белгородскими и оскольскими детьми боярскими [24, лл. 322-323]. Земельные наделы станичников также были больше чем у остальных категорий служилых людей крепости. Например, станичный атаман имел 43 четверти пашенной земли, в то время как конный казак только 15,7, конный стрелец – 11,5, а пеший стрелец – 8,2 четверти [8, с. 85]. Наделы станичников находились дальше от города, на лучших землях, что подтверждается картой пригородных укреплений и земельных наделов 1687 года [17, лл. 161-163]. Примечательно, что данная карта составлена на основании земельных раздач по валуйской писцовой книге 1626 года Мирона Хлопова и подьячего Леонтия Недовескова с поздними незначительными уточнениями. Это еще раз подтверждает тот факт, что вокруг этого пограничного города не сложилось полноценного уезда вплоть до конца XVII века. Как самостоятельные податные единицы Валуйка, пригородные слободы и существовавшие на то время села на территории Среднего Поосколья в XVII веке не описывались и по переписи 1677/1678 года были отнесены к Новооскольскому уезду [6, с. 28]. Валуйский росписной список 1679/1680 года называет только одно село в уезде – Лубени (вероятнее всего современное село Средние Лубянки Волоконовского района Белгородской области). В нем проживало 20 семей (38 мужчин) [11, л. 360]. Анализ фамилий лубенских жителей позволяет сделать вывод, что в Валуйках они появились не раньше последней трети XVII века. Большинство из них являлись казаками и солдатами полковой службы [19, лл. 313-376; 20, лл. 159-165]. Только один из жителей села Лубени, Антон Осипов Шеховцов, был черкашенином и служил станичную службу в Валуйках в последние десятилетия XVII века [18, л. 199].

В 1687 году на правом берегу реки Оскол, в шести верстах от города, находились две деревни Валуйского Успенского Николопристанского монастыря – Симоновка и Яблонова [17, лл. 161-163]. Эти земли, между

рекой Осолом и речкой Сухой Казинкой, отведены правительством монастырю в 1626 году [8, с. 92-93]. О времени основания деревни Симоновки говорить трудно, в то время как монастырские яблоневские крестьяне упоминались в отписке валуйского воеводы Никиты Александровича Чоглокова в 1631 году [22, л. 107]. В 1635 году во владениях монастыря в пяти верстах от города значится одна деревня, к тому времени разоренная татарами [23, л. 465]. По всей видимости, речь идет о деревне Яблоневой.

Территория Среднего Поосколья, от Валук ниже по течению Оскола, долгое время не заселялась. Постоянные татарские и черкасские набеги являлись одним из основных препятствий на пути колонизационных потоков из России и территории современной Украины. Во второй половине XVII века правительство неоднократно проводило географические описания реки Оскол и его притоков с целью выявления бродов, татарских перелазов и удобных мест для основания городков и стоялых острожков. В «Росписи оскольским перелазам и бродам», составленной валуйским воеводой Елисеем Зиновьевым в 1676 году, южнее Валук на Осколе отмечены Лысые горы, под которыми находился первый татарский перелаз [27, лл. 460-461]. В. П. Загоровский отмечает, что под Лысыми горами острогожские черкасы в 1680 году сделали деревянные укрепления, однако в росписном списке укреплений 1683 года о них ничего не сказано.

Описывая Топольской перелаз, находившийся южнее Лысых гор, Е. Зиновьев отмечал, что в этом месте берега Оскола свободны от леса. С крымской стороны реки – горы, а между ними Вешен лог, выше которого начинался лес и «курдашки по горам» [27, л. 462]. Возле этих «курдашковых» во многих местах пробиты сакмы «в Русь». Ногайская сторона реки представляла собой степь, поросшую березовыми кустами [27, л. 462].

Ниже Топольских перелазов на левом берегу речки Каменки находился Каменский перелаз. С крымской стороны Оскола Е. Зиновьев отметил меловые горы, лога и небольшие лески, а с ногайской – степь и заросли лозняка [27, л. 462]. В «Экстракте о слободских полках» 1734 года датой основания Каменского городка на этом месте назван 1675 год [1, с. 148]. Однако упомянутая роспись Е. Зиновьева никаких укреплений в это время на Каменском перелазе не отмечает. Основание Каменского городка можно отнести к 1679 году [4, с. 186]. В. П. Загоровский осадчим городка называет Ивана Данилова [4, с. 186]. Острог был построен из «разного лесу», имел одни проезжие ворота, калитку к реке и проезжую башню, которая не имела верха [1, с. 126]. Никаких дополнительных оборонительных сооружений в остроге предусмотрено не было: «тарасов и кроватей и обламов и котков и рву нет». Не было в Каменском городке ни колодца, ни тайного выхода к реке на случай

осады [1, с. 126]. В 1683 году в Каменской слободе находилось 32 человека [1, с. 126].

Ниже по течению Оскола в устье речки Двуречной, напротив большого леса, «осажена» Двуречная слобода. Ее основание связано с именем новооскольского [10, л. 50б] «черкашенина старого выезда» Василия Бакаринского, который в 1667 году в своем письме в Белгород к боярину Борису Александровичу Репнину просил разрешения поселиться между реками Осолом и Двуречными с татарской стороны и «построить город и осадить слободы дворов с 1000» [26, л. 661]. На следующий год В. Бакаринский в своей челобитной просил подтвердить разрешение на строительство и назначить его «осадчиком» новопостроенного городка и слобод [26, л. 662]. В связи с этим предложением валуйскому воеводе Ивану Позднякову было поручено осмотреть и описать урочища по реке Осолу ниже Валук, после чего правительство разрешило В. Бакаринскому строительство и заселение нового городка, который должен был стать преградой на пути татарских отрядов при переправе через реку, а также для охраны проезда из «украинных» городов в Царев-Борисов и Тор к соляным варницам [26, л. 664]. Из отписки чугуевского воеводы в Белгород известно, что уже на следующее лето 1668 года под Двуречный городок приходили татары, а осенью – воровские черкасы [3, с. 370]. Сильному разорению подвергся городок во время татарского набега в июле 1678 года, когда были выжжены все пригородные слободы и большинство жителей угнано в плен [228, л. 110]. В 1680 году в Двуречной насчитывалось только 54 семьи русских и черкас [28, л. 110], а через три года росписной список называет только 48 человек жителей [1, с. 126]. Укрепления Двуречного городка представляли собой острог с пятью башнями и одними проезжими воротами со стороны речек Двуречных [1, с. 126]. Вокруг острога выкопан и обставлен дубовыми кольями ров, а со стороны Купянска построена стена «новым всяким лесом». В росписном списке отмечено, что острог и башни «огнили и обвалялись» [1, с. 126]. На вооружении городка имелась одна пушка и две затинные пищали [12, л. 814 об].

Осиновский перелаз, располагавшийся ниже Двуречной по Осолу, обращал на себя внимание досмотрщиков тем обстоятельством, что с крымской стороны реки находилась гора и Осиновый лог. На горе было предложено сделать караульный острожек, а на самом перелазе «пристойно быть городу жилому» [28, л. 96]. Несмотря на то, что по обеим берегам Оскола прилегалась безлесная степь, досмотренное место признано пригодным для поселения ввиду того, что вокруг были «привольные уголья» [28, л. 96].

В том же 1675/1676 году, когда Е. Зиновьев досматривал местность по реке Осол, черкашенин Иван Трофимов получил распоряжение из Курска от боярина Г. Г. Ромодановского на строительство слободы на

Осиновом перелазе и призыв в нее жителей из малороссийских городов [28, л. 96]. Однако указанное место оказалось неудобным для поселения ввиду частых татарских нападений. В следующем, 1677 году, Иван Трофимов в своем письме к Аверкию Апухтину просил разрешить построить слободу выше по течению Оскола возле устья реки Купинки [28, л. 96]. Новопостроенный городок (современный город Купянск в Харьковской области), который в ранних документах именуется то Купецким, то Чудным, располагался на правом берегу Оскола между Осиновым и Калиновым бродом на горе над озером [14, л. 1047]. Укрепления городка в 1683/1684 году состояли из острога с одними проезжими воротами. Протяженность острожных стен достигала приблизительно 175 м. С правой стороны реки Оскола располагался посад и 420 м надолбов. В остроге не было ни тайника, ни колодца, а вокруг острога даже не был выкопан ров [13, л. 973]. В остроге имелось 2 затинных железных пищали, однако ядра к ним отсутствовали [13, лл. 973-973 об]. В 1683/1684 году в Купецком значится 48 черкас городской службы во главе с атаманом Иваном Поповым [13, л. 973 об].

Интересно, что по переписной книге Купецкого харьковского полковника Григория Донца, ставшей основой частью годовой сметной книги городов ведавшихся Белгородским столом 1686/1687 года, протяженность острожных стен городка равнялась 137 м [14, л. 1047]. Ров, глубиной 4 м и шириной 3 м, был выкопан только в 1690-е годы [16, л. 898]. В городке имелись 3 наугольных и одна проезжая башня, а около посада отмечены «заборы в столбы разного лесу», т.е. надолбы, общей протяженностью 1040 м. В полевых крепостях было сооружено двое проезжих ворот шириной по 4,5 м [14, л. 1047]. Существовала в Купецком к этому времени и церковь – во имя Покрова Пресвятой Богородицы [14, л. 1047 об]. В городке проживало около 110 человек [14, л. 1050].

Обращают на себя внимание оттопонимные фамилии некоторых жителей Купецкого, известных по росписи 1683/1684 года – Морховской, Рылской, Белогородец, Лебединец, Балыклейской [13, лл. 973об-975]. Купецкий сотник Андрей Иванов в разных документах назван по-разному. Сам себя он именуется Берестецким [15, лл. 649-650], а переписная книга полковника Григория Донца называет его Ляховенком [14, л. 1047об]. Приведенные фамилии имеют географическое происхождение и среди всех фамилий являются наиболее биографичными. В своем большинстве они позволяют изучить в той или иной мере происхождение их носителей и их перемещение в переселенческих потоках. При более тщательном изучении архивных фондов можно установить места проживания купецких черкас до их поселения на реке Оскол.

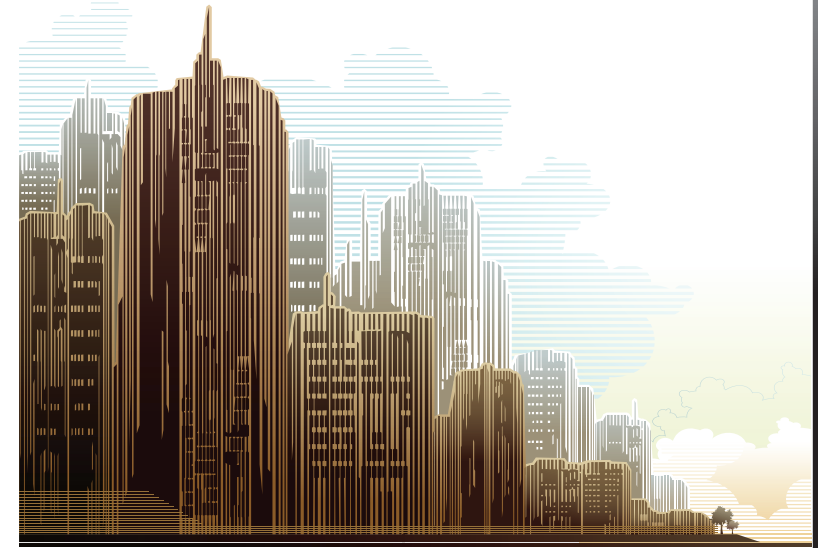
Таким образом, на протяжении всего XVII века Российское

государство уделяло особое внимание южным рубежам страны. Постоянные набеги татар и черкас, а затем войны с Османской империей и Крымским ханством, требовали сочетания мощных крепостей, укрепленных линий большой протяженности и постоянного присутствия воинских контингентов. Среднее Поосколье играло одну из ключевых ролей в системе построения обороны южного порубежья. Однако значительная отдаленность от крупных городов, наличие большого количества татарских перелазов через реку Оскол и малонаселенность делала эти территории уязвимыми для татарских набегов. Наиболее укрепленным пунктом этого участка будущей Изюмской черты была Валуйская крепость со своими городскими и пригородными укреплениями. В конце 70-х годов XVII века Валуйка явилась одним из отправных пунктов строительства Новой засечной черты на участке между Царевом-Борисовым и Полатовым. Большая часть пригородных и полевых валуйских укреплений стали частью новопостроенной черты. Те же укрепления, которые находились к западу от города, в черту не вошли и постепенно утратили свое первоначальное значение. Территория, которая контролировалась военными силами Валуйской крепости в рассматриваемый период начала активно заселяться благодаря правительственным мероприятиям по укреплению южных границ государства. Инициатива строительства новых городков и слобод по реке Оскол исходила, в своем большинстве, от служилых черкас южнорусских городов. Находя поддержку в лице государства, черкасское население порубежья стало основной составляющей колонизационного потока последней четверти XVII века. В начале XVIII века вокруг Валук, благодаря внутренней колонизационной деятельности жителей крепости, начал складываться уезд. По данным переписи Валуйского уезда 1722 года в более чем тридцати селах проживало около 10 тысяч служилых людей.

Литература

1. *Багалей, Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии / Д. И. Багалей. – Х., 1886.
2. *Багалей, Д. И.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багалей. – М., 1887.
3. *Гумилевский, Д. Г.* (Филарет) Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Д. Г. Гумилевский (Филарет). В 3 т. – Х., 2005. – Т. 2.
4. *Загоровский, В. П.* Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж, 1980.

5. *Загоровский, В. П.* История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке / В. П. Загоровский. – Воронеж, 1991.
6. *Зенченко, М. Ю.* Южное российское порубежье в конце XVI – в н. XVII вв.: (опыт государственного строительства) / М. Ю. Зенченко. – М., 2004.
7. Материалы по истории Воронежской и соседних губерний: собранные и изданные секретарем Воронежского губернского статистического комитета Л. Б. Вейнбергом. – Воронеж, 1886. – Вып. 10. Валуйские документы.
8. *Миклашевский, И. Н.* К истории хозяйственного быта Московского государства / И. Н. Миклашевский. – М., 1894. – Ч.1.
9. *Папков, А. И.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI — первая половина XVII века) / А. И. Папков. – Белгород, 2004.
10. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). – 210. Книги Белгородского стола. – Д. 18.
11. РГАДА. – Ф. 210. Книги Белгородского стола. – Д. 94.
12. РГАДА. – Ф. 210. Книги Белгородского стола. – Д. 117.
13. РГАДА. – Ф. 210. Книги Белгородского стола. – Д. 124. – Ч. 3.
14. РГАДА. – Ф. 210. Книги Белгородского стола. – Д. 147.
15. РГАДА. – Ф. 210. Книги Белгородского стола. – Д. 154.
16. РГАДА. – Ф. 210. Книги Белгородского стола. – Д. 168. – Ч. 2.
17. РГАДА. – Ф. 1209. Поместный приказ. Географические чертежи из столбцов Поместного приказа. – Оп. 77. Столбец. 34699.
18. РГАДА. – Ф. 210. Разрядный приказ. Дела разных городов. – Д. 17.
19. РГАДА. – Ф. 210. Разрядный приказ. Дела разных городов. – Д. 22.
20. РГАДА. – Ф. 210. Разрядный приказ. Дела разных городов. – Д. 95.
21. РГАДА. – Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. – Д. 25.
22. РГАДА. – Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. – Д. 53.
23. РГАДА. – Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. – Д. 70.
24. РГАДА. – Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. – Д. 74.
25. РГАДА. – Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. – Д. 114.
26. РГАДА. – Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. – Д. 599.
27. РГАДА. – Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. – Д. 827.
28. РГАДА. – Ф. 210. Столбцы Белгородского стола. – Д. 1530.
29. *Слюсарский, А. Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Х., 1964.
30. Центральный государственный архив древних актов СССР. Путеводитель. В 4 т. – Т. 1. – М., 1991.

Історія міжнародних відносин

УДК 94:[327(47+57:73)+327.5(5-15)]«1967»

Позиция Советского Союза в ближневосточном кризисе 1967 года: взгляд из Вашингтона

Каштанов Кирилл

Каштанов Кирило. Позиція Радянського Союзу в близькосхідній кризі 1967 року: погляд із Вашингтону. З середини 50-х рр. XX ст. до близькосхідного конфлікту були втягнуті дві наддержави – США та СРСР, виступаючи відповідно на стороні Ізраїлю та арабських країн. Це протистояння зберігалось напередодні й під час Шестиденної війни 1967 р. В Білому домі уважно відстежували радянську політику в регіоні, що впливала на поведінку Сполучених Штатів під час кризи. Внаслідок цього актуальним видається розглянути позицію Москви з точки зору Вашингтона, що стало можливим завдяки публікації матеріалів Архіву зовнішньої політики США.

Ключові слова: Близький Схід, Шестиденна війна, СРСР, США.

Каштанов Кирилл. Позиция Советского Союза в ближневосточном кризисе 1967 года: взгляд из Вашингтона. С середины 50-х гг. XX века в ближневосточный конфликт были втянуты две сверхдержавы – США и СССР, выступая соответственно на стороне Израиля и арабских стран. Это противостояние сохранялось накануне и во время Шестидневной войны 1967 г. В Белом доме внимательно отслеживали советскую политику в регионе, влиявшую на поведение Соединенных Штатов во время кризиса. Вследствие этого актуальным представляется рассмотреть позицию Москвы с точки зрения Вашингтона, что стало возможным благодаря публикации материалов архива внешней политики США.

Ключевые слова: Ближний Восток, Шестидневная война, СССР, США.

Kashtanov Kiril. Soviet position in the Middle East crisis 1967: view from Washington. Since the mid 50's of the XX century in the Middle East conflict were drawn two superpowers – the United States and the Soviet Union, acting respectively on the side of Israel and the Arab countries. This opposition was maintained before and during the Six Day War in 1967. The White House closely monitored the Soviet policy in the region, affecting the behavior of the United States during the crisis. As a result, the actual position of Moscow is considered from the point of view of Washington, which was made possible thanks to the publication of material in the archive of U. S. foreign relations.

Key words: the Middle East, the Six Day War, USSR, USA.

© Каштанов К. А., 2013

После постепенного ухудшения обстановки на Ближнем Востоке 5 июня 1967 г. началась третья арабо-израильская война. Инициатива в ней принадлежала Израилю, атаковавшему угрожающих ему Египет, Сирию и Иорданию. В результате широкомасштабного «блицкрига», продолжавшегося до 10 июня включительно, еврейское государство оккупировало значительные территории арабских держав (Синайский полуостров, сектор Газа, Голанские высоты, Восточный Иерусалим, Западный берег р. Иордан). Это привело к дальнейшей эскалации арабо-израильского конфликта и стало причиной следующей ближневосточной войны 1973 г. Вместе с тем, отгремевшая война создала иллюзию возможности скорейшего достижения мирного урегулирования, выразившейся в Резолюции ООН № 242 от 22 ноября 1967 г., которая впоследствии стала основой трехсторонних (при посредничестве США) мирных переговоров.

Шестидневная война считается рубежной в истории Ближнего Востока; ее последствия полностью не ликвидированы до сих пор. Разгром арабов третий раз кряду имел долгосрочные последствия не только для арабо-израильского противостояния, но и для отношений сверхдержав с субъектами региона. Роль Москвы в развязывании (или же сдерживании) кризиса, некоторые отдельные моменты конфликта недостаточно полно и глубоко освещены в историографии.

Труды по этой тематике, содержащие компетентные сведения об американской реакции на действия СССР, начали появляться в начале 2000-х гг. после публикации материалов из архива Госдепартамента США [13]. Все они, в принципе, сводились к оценке позиции Соединенных Штатов по отношению к мероприятиям Советского Союза как сдержанные и реалистичные, хотя на этом аспекте проблемы внимание не актуализировалось. В отличие от Дж. Берта [3], А. Эпштейна [11] и М. Штереншиса [10], израильские авторы И Гинор и Г. Ремез [14; 15; 16] настаивают на спокойном и даже беспечном восприятии Вашингтоном советских действий. Особняком стоит статья Е. Сури из книги «Советский Союз и июньская 1967 г. Шестидневная война» [17], специально посвященная американской интерпретации советской политики. Автор подробно анализирует мотивы американских оценок, а также освещает их последствия для США. Однако единого мнения не существует до сих пор. Поэтому представляется весьма актуальным вернуться к теме оценки американской стороной позиции кремлевского руководства в отношении противостояния Израиля с арабскими державами.

С началом кризиса, эскалация которого последовала 15 мая 1967 г. за вводом египетских войск на Синайский полуостров (по

причине переданной Кремлем президенту ОАР* Гамаль Абдель Насеру ложной информации о концентрации израильских войск на сирийской границе), Соединенные Штаты заняли нейтрально-выжидательную позицию. Администрация Л. Джонсона стремилась избежать конфронтации с СССР, вынужденно соотнося каждый свой шаг с предполагаемой реакцией Москвы [11, с. 82-83; 5, с. 157; 17, р. 126]. Соответствующими были и оценки политики СССР: неоднократно отмечалась ее умеренность (несмотря на официальные заявления советского правительства о всесторонней поддержке арабов), желание не допустить эскалации военных действий [13, р. 26, 37, 65, 79, 82, 88, 105, 149 etc; 17, р. 111]. Среди американского руководства преобладало убеждение, что Советский Союз пребывал в неведении относительно намерения Насера закрыть Тиранский пролив, и, как следствие, занимал нерациональную позицию в этом вопросе, явно недооценивая радикализм египтян [13, р. 98-99, 150-151, 240, 265, 403-405; 17, р. 110; 9]. В меморандуме президенту от 4 июня специальный помощник У. Росту указывал даже на миротворческие усилия Москвы в «духе Ташкента», учитывая продолжающийся кризис [13, р. 276-277]. Зная о степени советского влияния на Египет и Сирию, изначально Белый дом считал необходимым занять жесткую позицию в отношении СССР для достижения ощутимого результата в разрешении конфликта. В телеграмме американского посольства в Тель-Авиве Госдепартаменту от 18 мая говорилось об объяснении Москве американских гарантий целостности Израиля и стабильности на Ближнем Востоке как важнейшем факторе в погашении кризиса [13, р. 21]. Израильский посол в США А. Харман также призывал продолжать давление на Советский Союз, что встретило понимание и сочувствие в Вашингтоне [13, р. 25]. Для сдерживания израильтян 21 мая в американское посольство была послана телеграмма с информацией о заверениях советской стороны в твердости позиции Белого дома и пониманию этого Кремлем [13, р. 46]. Намеки Москве попридержать своих союзников давались и в дальнейшем [13, р. 167].

С другой стороны, Соединенные Штаты не питали иллюзий относительно реальных советских интересов в арабо-израильском противостоянии. Сотрудники посольств и Госдепартамента неоднократно отмечали заинтересованность Москвы в сохранении напряженности из-за возможных пропагандистских дивидендов в арабском мире как средства усиления своего влияния при одновременном уменьшении проамериканских настроений в регионе [13, р. 91, 98-99,

*Объединенная Арабская Республика – официальное название Египта в 1958–1971 гг.

149-151, 185, 189, 215, 224, 228-229 etc; 2, с. 160-161]. Директор ЦРУ Р. Хелмс, да и сам президент Л. Джонсон, осознавали намерение СССР нанести серьезный экономический урон США, втянуть их во второй локальный конфликт по примеру вьетнамского [13, р. 89; 16, р. 96]. Еще более удручающими были перспективы превращения арабского национализма в «суррогатную версию коммунистической экспансии» на Ближнем Востоке в случае победы Насера в противостоянии с Израилем [17, р. 104]. Доходило и до крайне пессимистических оценок. Представитель компании ARAMCO А. Ямани, секретари посольств в Сирии, Египте и Марокко сообщали о «глупости», тупике и неизбежном крахе американской политики на Ближнем Востоке в случае сохранения существующего положения [13, р. 93, 215, 231, 416]. Однако в то время Ближний Восток не являлся для США столь важным регионом, как Европа или Юго-Восточная Азия. Происходящие в нем перемены не могли сразу же затронуть безопасность страны. Собственно, колоссальная занятость администрации Джонсона вьетнамской проблемой, как следствие этого – тенденция к самоустранению от решения майского кризиса красной нитью проходят сквозь всю американскую политику в ближневосточной ситуации 1967 г. К тому же твердая уверенность Пентагона в победе ЦАХАЛа над армиями арабских стран в случае столкновения делала вообще необязательными какие-либо шаги в ухудшающемся кризисе и способствовала дальнейшим ходам СССР, создавая в целом обнадеживающую обстановку с соответствующей оценкой ситуации [17, р. 104-105].

Так, например, отмечалось, что Москва опасалась и всячески стремилась избежать как военного столкновения с Вашингтоном, так и прямого участия в назревающей войне [13, р. 105, 150-151, 273, 427-429; 16, р. 118]. Американское руководство понимало, что при любом возможном раскладе боевых действий Кремль не допустит такого, в который могли бы втянуться Соединенные Штаты [17, р. 104]. Превалировало мнение о сдержанности кремлевского руководства, однако высказывались мысли и о перспективе вооруженного вмешательства Советского Союза в кризис [13, р. 239, 249, 410]. В пользу этого свидетельствовали заявления самих советских лидеров (например, письмо председателя Совета Министров СССР А. Н. Косыгина Л. Джонсону от 27 мая) о поддержке «жертв агрессии», т. е. арабских стран. К подобной точке зрения американцев склоняли и непрекращающиеся поставки советского оружия Египту. Не желая обострять и без того накаленную до предела обстановку, правительство США приостановило поставку Израилю военных материалов [13, р. 31; 17, р. 106-107, 109], надеясь тем самым вызвать подобный шаг со стороны Москвы, чего, разумеется, не последовало [1, с. 555, 558-559, 582-583].

В то же время американцы понимали значение китайского фактора в советской политике – дабы не быть обвиненными в нерешительности и задабривании израильтян в сравнении с Пекином, СССР был вынужден потакать арабским агрессивным заявлениям и действиям, а главное – постоянно наращивать объемы военно-экономической помощи своим клиентам [17, р. 196]. В противном случае Кремль рисковал потерять столь дорогими усилиями приобретенных на Ближнем Востоке союзников, которые выбрали бы более «революционно» настроенных сторонников Мао Цзэдуна. Об этом говорил американским дипломатам тот же А. Ямани [13, р. 93]. Руководство КНР, в отличие от Советского Союза, всячески подталкивало Египет к тотальной войне [17, р. 3]. Уже позже, во время боевых действий, несмотря на полный разгром арабских армий, китайский вождь рекомендовал Насеру перейти ко всеобщей партизанской войне с евреями, а не соглашаться на прекращение огня [10, с. 333].

Общность в интересах двух сверхдержав просматривается и в ядерном вопросе, несмотря на попустительство администрацией Кеннеди и Джонсона разработки Тель-Авивом собственной атомной бомбы [17, р. 108, 119]. Кроме того, Пентагон разрабатывал собственные планы войны с Израилем (а также Египтом и другими арабскими странами) на случай, например, угрозы уничтожения последними своих соседей. США исходили из принципа территориальной целостности и независимости всех стран региона. Среди американских политиков в первые месяцы 1967 г. бытовало мнение о большей угрозе для стабильности Ближнего Востока со стороны Израиля, нежели Советского Союза [17, р. 110]. Обсуждалась даже возможность реализации военных планов в мае-июне 1967 г., отправшая, однако, в связи с блестящей победой ЦАХАЛа и «разумным ограничением» этого успеха в ходе скоротечной Шестидневной войны [8; 12].

Немало беспокойства для администрации Л. Джонсона доставили пролеты «неизвестных» самолетов (новейших советских МиГ-25) 17 и 26 мая над израильской территорией, которые командование ЦАХАЛа было не в состоянии пресечь [16, р. 134; 13, р. 127, 156]. Это привело к соответствующим шагам Белого дома – 27 мая американский президент отправил А. Н. Косыгину письмо с призывом остановить готовящийся египетский удар [16, р. 117; 6]. В результате Насер был вынужден отменить атаку – операция «Фаджр» (араб. «Рассвет») не состоялась.

Двойственная оценка советской позиции сохранилась и с началом боевых действий 5 июня. Госсекретарь Д. Раск утром того же дня немедленно сообщил в Москву, что США не поддержат удар израильтян. Таким образом, американцы понимали, учитывая опыт Кореи 1950 г.,

крайнюю важность сдерживания «ястребов» в советском правительстве из-за потери престижа Москвы в «третьем мире» вследствие поражения ее союзников [17, р. 114]. В официальной переписке по активированной «горячей линии» президент Л. Джонсон и премьер А. Н. Косыгин сходились в необходимости немедленного прекращения боевых действий. На совещаниях во время обсуждений ближневосточной ситуации американское руководство отмечало переоценку Каиром и Дамаском уровня советской поддержки, нежелание Москвы вмешиваться в конфликт напрямую, за исключением непосредственной угрозы арабским режимам [13, р. 337, 340, 346-348, 365; 17, р. 96, 97, 115]. Такую уверенность Вашингтона может продемонстрировать и факт отвода 6-го флота ВМС США к Гибралтару из-за распространившегося слуха об участии американских самолетов в боях на стороне Израиля. Однако в Вашингтоне понимали, что Израиль, по сути, нанес поражение не только арабским странам, но и их патрону – Москве. Поэтому Л. Джонсон осознавал важность сохранения принципа невмешательства сверхдержав в кризис и считал необходимым занять твердую позицию по отношению ко всяким возможным советским действиям [10, с. 318]. Соответствующую линию американские дипломаты избрали в ООН – они настаивали лишь на прекращении огня, но никак не на отводе израильских войск и тем более осуждении еврейского государства как агрессора, считая, что такой расклад в конце концов заставит пойти на попятную советскую сторону. Что и произошло 7 июня, выразившись в принятом Советом Безопасности решении о прекращении огня.

С другой стороны, Пентагон послал к берегам Леванта разведывательное судно «Liberty» с целью прослушивания переговоров враждующих сторон, в том числе и советской. Мощностная аппаратура позволяла охватить не только военных специалистов в Египте и Сирии, но и базы стратегической авиации на Украине, в Средней Азии и Закавказье [16, р. 187-188]. 8 июня это судно по ошибке было атаковано израильскими воздушными и морскими силами. Президенту не сразу доложили, кто подверг нападению корабль, и поначалу Л. Джонсон решил, что это дело рук советской стороны, о чем немедленно запросил по телефону А. Н. Косыгина [10, с. 329; 13, р. 366; 17, р. 115]. Тревогу усиливало и то, что даже во время боевых действий продолжались поставки арабам военной техники – помощник У. Росту сообщал Л. Джонсону об отправке в Египет советских самолетов из Алжира [13, р. 365; 1, с. 583; 17, р. 21]. Взамен потерянной в первый же день боев авиации А. Н. Косыгин просил Югославию о перелете через ее территорию советских машин для скорейшей доставки. Сирийцы, в свою очередь, просили об этом Иран, а Ирак – Турцию [17, р. 20; 3]. В срочно организованных перебросках техники участвовали и страны

ОВД [17, р. 184]. В итоге уже 5-10 июня арабские вооруженные силы пополнились десятками танков и самолетов [17, р. 21], не считая стрелкового оружия и боеприпасов.

Руководство Соединенных Штатов прекрасно осознавало, что СССР не может просто так наблюдать за разгромом арабских клиентов, потерей дорогостоящей техники на поле боя и своего влияния в мире. Вашингтону казалось, что Москвой начались латентные поиски предлога для непосредственного вмешательства в конфликт [17, р. 114]. Опасения возможной советской интервенции стали особенно ощутимыми 10 июня по причине угрозы свержения дамасского режима [13, р. 409, 412-413, 422, 427-429; 16, р. 200; 7; 12]. А. Н. Косыгин направил в Вашингтон несколько угрожающих сообщений о непосредственном вмешательстве СССР в случае продолжения наступления ЦАХАЛа вглубь сирийской территории [13, р. 409, 415, 422-423; 1, с. 585 и т. д.]. Это, в свою очередь, привело к решению вернуть 6-й флот обратно к очагу конфликта и находившейся там эскадре советского ВМФ [13, р. 410; 16, р. 205; 15; 7; 4, с. 146; 3], а главное – оказать давление на израильское правительство с целью скорейшего прекращения огня, последовавшее вечером того же дня, о чем Л. Джонсон немедленно сообщил А. Н. Косыгину, опасаясь обещанных Кремлем акций [12].

Таким образом, в ходе ближневосточного кризиса 15 мая – 10 июня 1967 г. руководство Соединенных Штатов оценивало позицию советской стороны в целом как умеренную, не исключая, однако, возможности радикальных действий со стороны Москвы. Такая неоднозначность с преобладанием интерпретации невмешательства сохранялась на протяжении боевых действий, и лишь 10 июня угроза втягивания в войну СССР (а за ним, разумеется, и США) стала определяющим фактором шагов Белого дома. Впервые со времен Карибского кризиса вновь возникла угроза ядерного столкновения сверхдержав, Третьей мировой войны. Во время эскалации военной фазы конфликта, наблюдая разгром арабских армий, Вашингтон неоднократно отмечал очевидные просчеты советской стороны и общую неудачу московской политики [13, р. 330, 332, 340, 346-348, 353, 384, 390, 403-405; 17, р. 115-116], что определяло известную умеренность американского взгляда. Понимание Белым домом того, что Москва вряд ли пойдет на радикальные меры, позволили ему минимизировать свое участие в кризисе, а в конечной перспективе стать арбитром в урегулировании арабо-израильского конфликта [17, р. 120, 270].

Советская и американская точки зрения по поводу проблемы Ближнего Востока были сопоставлены при встрече А. Н. Косыгина и Л. Джонсона в Гласборо 23-25 июня 1967 г., которая подвела своеобразную временную черту под очередным раундом противостояния

сверхдержав в регионе. И хотя никакой конкретной договоренности достигнуто не было, а главной темой обсуждения являлась вьетнамская проблема [4, с. 148-153; 17, р. 119], после этой встречи стало возможным сотрудничество Соединенных Штатов и Советского Союза в ООН, что выразилось в принятии компромиссной миротворческой резолюции Совета Безопасности № 242 пять месяцев спустя.

Литература

1. *Ближневосточный конфликт: Из документов архива внешней политики РФ. 1947-1967. В 2-х т.: Т. 2 / Отв. ред. В. В. Наумкин. – М., 2003.*
2. *Берт, Дж.* На краю пропасти: Ближний Восток – июнь 1967 года / Дж. Берт. — М., 2004.
3. *Горовиц, Д.* СССР готовился напасть на Израиль [Электронный ресурс] / Д. Горовиц. – Режим доступа: http://israill.boxmail.biz/cgi-bin/guide.pl?action=article&id_razdel=104955&id_article=209226 Доступ – 15.06.2013.
4. *Добрынин, А.* Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962-1986 гг.) / А. Добрынин. – М., 1996.
5. *Звягельская, И.* История Государства Израиль / И. Звягельская. – М., 2012.
6. *Орен, М.* Причины начала Шестидневной войны или сага о том, как рухнули все попытки Израиля добиться международных гарантий своей безопасности в июне 1967 года [Электронный ресурс] / М. Орен. – Режим доступа: http://hedir.openu.ac.il/kurs/politic/six_days.html Доступ – 15.06.2013.
7. *Розин, А.* Советский ВМФ в сдерживании и прекращении «шестидневной войны» в 1967 г. [Электронный ресурс] / А. Розин. – Режим доступа: <http://alerozin.narod.ru/1967.htm> Доступ – 15.06.2013.
8. *Седьмой канал.* США планировали превентивный удар по Израилю в 1967 году [Электронный ресурс] / Седьмой канал. – Режим доступа: <http://www.7kanal.com/news.php3?id=226038> Доступ – 15.06.2013.
9. *Черчилль, Р. С. и У. Шестидневная война* [Электронный ресурс] / Р. С. и У. Черчилль. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/h/churchills/index.html> Доступ – 24.02.2013.
10. *Штереншис, М.* История Государства Израиль / М. Штереншис. – Герцлия, 2005.
11. *Эпштейн, А.* Арабо-израильская война 1967 г. / А. Эпштейн, М. Урицкий // Восток. – 2003. – № 2. – С. 72-84.

12. Яременко, В. Шестидневный разгром [Электронный ресурс] / В. Яременко. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/article/2007/06/05/shestdney> Доступ – 15.06.2013.
13. *Foreign Relations of the United States, 1964-1968, Volume XIX: Arab-Israeli Crisis and War, 1967* / Ed. by H. Schwar, 2000.
14. Ginor, I. Excerpt – How the USSR planned to destroy Israel in 1967 [Электронный ресурс] / I. Ginor. – Режим доступа: <http://imra.org.il/story.php?id=18226> Доступ – 15.06.2013.
15. Ginor, I. How Six Day war almost led to Armageddon [Электронный ресурс] / I. Ginor. – Режим доступа: <http://www.guardian.co.uk/world/2000/jun/10/israel1> Доступ – 15.06.2013.
16. Ginor, I. Foxbats over Dimona. The Soviet Nuclear Gamble in the Six Day War / I. Ginor, G. Remez. – London, 2007.
17. *The Soviet Union and the June 1967 Six Day War* / Ed. by Y. Ro'i, B. Morozov. – California, 2008.

УДК 94:[327(470+571:520):341.8]«1858/1904»

Правова регламентація діяльності російської консульської служби в Японії у 1858 – 1904 рр.

Кириченко Олена

Кириченко Олена. Правова регламентація діяльності російської консульської служби в Японії у 1858–1904 рр. У статті здійснена спроба аналізу консульських статутів царської Росії з точки зору їх відповідності фактичним умовам функціонування російських консульств в Японії. Представлено характеристику російсько-японських договорів, котрими мали керуватись у своїй діяльності російські консули в Японії з моменту відкриття першого консульства до розірвання дипломатичних відносин у зв'язку з початком військових дій.

Ключові слова: російські консули, Японія, консульський статут, трактат.

Кириченко Елена. Правовая регламентация деятельности российской консульской службы в Японии в 1858-1904 гг. В статье осуществлена попытка анализа консульских уставов царской России с точки зрения их соответствия фактическим условиям функционирования российских консульств в Японии. Представлена характеристика российско-японских договоров, которыми должны были руководствоваться в своей деятельности российские консулы в Японии

© Кириченко О. Б., 2013

с момента открытия первого консульства до разрыва дипломатических отношений в связи с началом военных действий.

Ключевые слова: российские консулы, Япония, консульский устав, трактат.

Kyrychenko Olena. Legal Regulation of Russian Consular Service in Japan Activities in 1858-1904. The attempt to analyse consular regulations of tsarist Russia in terms of their correspondence to actual conditions of Russian consulates in Japan functioning is carried out in the article. The description of Russia-Japan treaties that were guidelines for Russian consuls in Japan from the moment of the opening of the first consulate to the severance of diplomatic relations in connection with the outbreak of hostilities is presented.

Key words: Russian consuls, Japan, consular regulations, treaty.

У другій половині XIX – на початку XX ст. консульська служба на Далекому Сході, зокрема в Японії, мала свої особливості, порівняно із діяльністю консульських установ у Європі та Америці. Дослідження законодавчої бази, що регламентувала функціональні обов'язки російських консулів в Японії, дозволяє визначити не лише особливості становлення російської консульської служби у названій державі, але й проаналізувати поступову зміну пріоритетів у зовнішній політиці Російської імперії.

Відомий дослідник російсько-японських відносин Дж. Ленсен в одній із своїх робіт здійснив спробу скласти хронологічну таблицю з інформацією про дати служби консулів, віце-консулів, секретарів та іншого персоналу російських консульств в Японії [22, р. 156-190]. У загальних рисах проблема функціонування російської консульської служби в Японії у 1858–1904 рр. висвітлена у книзі П. Е. Подалка [15]. Нововведення консульських статутів 1820 та 1858 рр. аналізуються у статтях О. В. Сафронової [16; 17; 18], де авторка звертає увагу на специфіку консульської служби у країнах Сходу.

Документи, знайдені нами в Архіві зовнішньої політики Російської імперії, дають можливість ознайомитись із проблемами, з котрими зіштовхувались російські консули в Японії у зв'язку з недосконалістю нормативної бази, де були прописані їхні обов'язки [6].

Метою статті є аналіз офіційних документів, що регламентували функціонування російської консульської служби в Японії у 1858–1904 рр., а саме: консульських статутів 1820, 1858, 1893, 1903 рр. і трактатів, укладених між Російською та Японською імперіями.

Право на відкриття у Японії свого консульства було отримане росіянами в результаті підписання 26 січня 1855 р. Трактату про

торгівлю і кордони [1, л. 2-5]. Шоста стаття цього договору надавала російському уряду право призначити консула в один з двох портів: Сімода чи Хакодате.

Перше російське консульство в Японії було відкрите у Хакодате 24 жовтня (5 листопада) 1858 р. На той час російські консульські установи мали у своїй діяльності керуватись консульським статутом 1820 р. [8, с. 467-479], котрий був створений для консулів, які служили в Європі та Америці. Подібного документу для консулів, які представляли російські інтереси на Сході, не існувало, незважаючи на те, що стабільні консульські відносини із східними країнами стали встановлюватись ще з останньої чверті XVIII ст. [18, с. 149]. Згідно статуту 1820 р., консул у місці свого перебування мав піклуватись про створення найбільш сприятливих умов для російської торгівлі та мореплавства (відділення I §1). У випадках, непередбачених статутом, консул мав звертатись за роз'ясненням до російського посольства у державі свого перебування і діяти відповідно його вказівок (відділення I §15). Але на момент відкриття російського консульства у Хакодате посольства Росії у Японії ще не існувало, тому перший російський консул Й. А. Гошкевич (1814–1875) діяв на власний розсуд, а в особливо важливих випадках звертався за роз'ясненнями до Міністерства іноземних справ. До обов'язків консула входила допомога «порадами і добрими послугами» російським морякам і купцям (відділення II §16). У практиці хакодатського консульства це виразилось у тому, що командири російських суден часто позичали у Й. А. Гошкевича гроші задля поповнення запасів вугілля, води, солі, цукру, сухарів тощо [10, с. 139].

Окрім консульського статуту 1820 р. російське консульство у Хакодате мало керуватись у своїй діяльності законом від 13 листопада 1857 р., згідно якого російські місії та консульства на Сході мали надсилати рахунки надзвичайних витрат на ревізію не до Азійського департаменту, а безпосередньо до Департаменту господарських і рахункових справ, подібно до того, як це робили російські місії і консульства у Європі [14, с. 913].

Одним з основних документів, що регламентував діяльність першого російського консула у Японії, стала інструкція з Азійського департаменту, підписана князем О. М. Горчаковим. Окрім того, Й. А. Гошкевич отримав окрему інструкцію від графа Є. В. Путятіна [3, л. 1], зусиллями якого були підписані Сімодський (1855) та Едоський (1858) трактати. Стаття 2 останнього з названих документів надавала право імператору всеросійському призначити свого дипломатичного агента до двору тайкуна японського. Агент у ранзі посла, посланника, міністра чи повіреного у справах, а також російський генеральний консул отримали право вільно відвідувати всі міста Японії [2, л. 4-6]. Окрім вже відкритих для російської торгівлі портів Хакодате та

Нагасакі японський уряд дав дозвіл на торгівлю у Канагава та Хього. З 1 січня 1860 р. японський уряд зобов'язувався відкрити ще один порт на західному узбережжі о. Ніпон (Хонсю). Порт Сімода мав бути закритий через шість місяців після відкриття Канагава. Російський уряд отримав право заснувати консульства у всіх відкритих портах. Незважаючи на те, що, згідно статті 4 трактату 1858 р., японський уряд зобов'язувався виділити «місця, як для будинків консула та осіб, які перебуватимуть при ньому, так і для шкіл, лікарень тощо» [2, л. 4-6], переговори Й. А. Гошкевича з владою Хакодате щодо виділення ділянки землі для будівництва йшли непросто. В результаті консульству була надана велика земельна ділянка Рамісьомітьо. Вона являла собою круту гору, на якій складно було б спорудити європейський будинок. Губернатор Хакодате зігнав робітників, які за короткий час вирізували з гори величезний шматок, достатній для того, щоб там можна було розмістити консульський будинок з усіма службами. Спорудження будинку російського консульства у Хакодате було завершено лише через два роки після прибуття Й. А. Гошкевича до Японії.

Згідно Едоського трактату, росіяни отримали право тимчасового і постійного проживання у п'яти відкритих портах. Місця для будівництва російськими громадянами житлових приміщень, правила перебування у кожному порту мали визначатись російським консулом спільно з місцевою японською владою. У випадку неможливості досягнення між ними згоди, справа мала розглядатись російським дипломатичним агентом та урядом Японії (ст. 5). Росіяни, які були віддані під суд за здійснення злочину, не мали права відходити від місця їхнього проживання далі, ніж на 1 рі (3,927 км). У випадку вимоги японського уряду вислати порушника з країни російський консул мав право призначити термін (не більше року) для завершення цієї людиною своїх справ у Японії.

Згідно трактату 1858 р., у судовому розгляді справ між росіянами та японцями мали брати участь російський консул разом з японською владою. Визнаний винним ніс покарання за законами своєї держави. У портах, де не було російського консула (тобто усюди, окрім Хакодате), обвинувачуваний росіянин міг бути затриманий представниками японської влади, але про це терміново потрібно було повідомити російського консула найближчого з інших портів (ст. 14).

Прослуживши у Хакодате зовсім нетривалий проміжок часу, першому і єдиному на той момент консулу Росії в Японії довелось скорегувати свою діяльність у відповідності з новим консульським статутом для російських консулів в Європі та Америці, що був затверджений 23 грудня 1858 р. [9]. Загальні положення цього статуту стали поступово розповсюджуватись і на східні країни, з якими Росія встановлювала консульські зв'язки [17, с. 98].

Згідно нового статуту, одним з основних завдань консула залишалось піклування про вигоди російської торгівлі та мореплавства (розд. I §1). Виконуючи цей припис, Й. А. Гошкевич, зокрема, інформував Азійський департамент про зниження мита на ввізні товари [5, л. 2]. Не менш важливим обов'язком консула було надання усілякої допомоги офіцерам імператорського флоту (розд. II §20). Але під час виконання цієї вимоги статуту Й. А. Гошкевич зустрівся із значними складнощами, і пов'язано це було із Цусімським інцидентом 1861 р., коли командир російської ескадри на Тихому океані І. Ф. Ліхачов за наказом генерал-адмірала великого князя Костянтина Миколайовича здійснив спробу спорудити на одному з японських островів військово-морську станцію. За наказом І. Ф. Ліхачова до о. Цусіма був відправлений корвет «Посадник» під командуванням капітан-лейтенанта М. О. Бірільова. Коли матроси корвету розпочали будівництво укріплень на острові, відбувся конфлікт з місцевим населенням, в результаті якого загинув один японець. Японський уряд наказав губернатору Хакодате Мураґакі Авадзі вступити у переговори з російським консулом щодо вжиття заходів для того, щоб екіпаж корвету припинив будівництво і залишив береги Цусіми. Й. А. Гошкевич відіслав І. Ф. Ліхачову листа щодо необхідності відкликання «Посадника» з Цусіми та повідомив про ситуацію, що склалась, до Петербургу, де відбулось засідання Особливого комітету під головуванням Олександра II, який прийняв рішення відкликати російське судно від берегів о. Цусіма, щоб уникнути дипломатичних ускладнень [21, с. 197].

Під час Цусімського інциденту Й. А. Гошкевич опинився у ситуації, коли виконання приписів консульського статуту, а саме надання допомоги офіцерам імператорського флоту, стало б порушенням російсько-японського трактату 1858 р., згідно якого російські кораблі могли заходити лише у п'ять відкритих портів та не мали права зводити будь-які військові укріплення на території Японії.

У статуті були прописані обов'язки консула при корабельних аваріях (гл. V). Наприкінці 50-х років у місцевості Інаса біля Нагасакі протягом восьми місяців (з листопада 1858 до червня 1859 р.) перебував екіпаж російського фрегату «Аскольд» (капітан І. С. Унковський), що постраждав від тайфуну. Ремонт судна вимагав тривалого часу, але складність ситуації полягала у тому, що відстань від місця аварії до консульства у Хакодате становила близько 1385 км. Через те, що зв'язуватись з консулом щодо кожного окремого питання було фактично неможливим, то з багатьох питань (що стосувались більшою мірою дипломатичної сфери, аніж ремонту) капітану доводилось приймати рішення самостійно [15, с. 57].

Всі невідповідності консульського статуту 1858 р. реальним умовам служби російського консула в Японії мали компенсуватись спеціальними інструкціями Міністерства іноземних справ.

Наступником Й. А. Гошкевича на посту консула у Хакодате став Є. К. Бюцов. Характеризуючи консульський статут 1858 р., він писав наступне: «...статут наш, написаний власне для консулів у Європі та Америці, далеко не охоплює всього кола діяльності у Японії, а в деяких випадках постанови його неприйнятні у Японії. Але неповнота статуту значно компенсується тим, що у договорах наших з Японією визначені досить докладно обов'язки консула, особливо у всіх справах, що стосувались торгівлі та купецьких суден...» [6, л. 34].

Коли у 1868 р. нештатним консульським агентом Російської імперії у Нагасакі був призначений О. Ф. Філіппеус, Є. К. Бюцов повідомляв йому, що у випадках, непередбачених статутом і трактатами, слід діяти в залежності від обставин, а в особливо важливих випадках звертатись за роз'ясненнями до хакодатського консульства [6, л. 35], котре фактично виконувало функції дипломатичної місії.

У 1870 р. з'явився проект нового консульського статуту, створений міжвідомчою комісією під головуванням таємного радника Бека. У цьому проекті досить докладно визначався порядок судового розгляду у російських консульських судах. За основу нової системи організації консульських судів у Туреччині, Китаї та Японії бралась система російських консульських судів у Персії. Апеляційними інстанціями на їхні рішення мали стати окружні суди та судові палати імперії.

Під час розгляду проекту у раді Міністерства іноземних справ взимку 1871 р. його положення зустріли багато заперечень через складність проєктованого судочинства. Старшому раднику міністерства А. С. Енгельгарду було доручено виробити новий проект, підготовка якого завершилась лише у 1876 р. Проект А. С. Енгельгарда не мав суттєвих відмінностей від проекту Бека, тому він також не був затверджений [16].

Важливою подією для російських консулів в Японії стало прийняття у 1893 р. нового консульського статуту, де вперше були визначені правила для російських консулів у Китаї та Японії [19], що, на наш погляд, стало свідченням зростання ролі цих держав у зовнішній політиці Російської імперії. Тепер норма про виконання консулами обов'язків, покладених на них російсько-японськими трактатами, була прописана у статуті. Згідно ст. 193, судовий розгляд справ між росіянами та японцями мав здійснюватись російським консулом разом з японською владою. З такою ситуацією зіштовхнувся, зокрема, заступник консула у Нагасакі В. Я. Костилов (1848–1918), призначений на цю посаду у 1885 р. Деякий час у Нагасакі проживала сім'я мічмана П. П. Шмідта (відомого згодом як лейтенант Шмідт). Між дружиною П. П. Шмідта та японцем-

власником квартири, котру вони наймали, відбулась серйозна суперечка. У листопаді 1896 р. вона подала у консульство скаргу на японця Катаокі, звинувачуючи його у зневажливому ставленні до своєї особи. Керуючись вимогами консульського статуту, В. Я. Костилов взяв показання у служанки та передав цю справу до японського суду. Через деякий час візит у консульство наніс сам П. П. Шмідт, який став погрожувати випороти Катаокі або навіть вбити його. Намагаючись уникнути негативних наслідків подібних дій, консул звернувся до командира канонерського човна, на якому Шмідти прибули до Японії, з проханням вжити заходів проти самоуправства російського моряка. Командиру канонерки було відомо, що мічман колись лікувався від неврастенії, тому був зібраний консиліум лікарів, і за його рекомендацією П. П. Шмідт був примусово направлений у нагасакський береговий лазарет.

Договір про торгівлю і мореплавство, укладений між Росією та Японією 27 травня (8 червня) 1895 р. [11], надавав підданам кожної із сторін право на повну свободу приїзду, мандрування чи проживання у будь-якому місці території іншої сторони (ст. I). І, найголовніше, згідно трактату 1895 р., відмінялась юрисдикція російських судів у Японії (ст. XVIII). Трактат вступив в силу 5 (17) липня 1899 р. Аналогічні договори Японія уклала із Сполученим Штатами, Великобританією, Німеччиною, Францією, Австрією та багатьма іншими державами [24].

У 1903 р. був прийнятий черговий консульський статут [20]. На відміну від статуту 1893 р., у новому документі не були окремо прописані правила для російських консулів у Японії, у той час, як настанови для російських консулів у Персії, Туреччині, Китаї та Кореї були виділені в окремі глави. Написання окремих правил для російських консулів у Японії перестало бути актуальним у зв'язку з припиненням дії нерівноправних договорів Ансей та відміною екстериторіальності для європейців і американців.

24 січня (6 лютого) 1904 р. Японія офіційно оголосила про розрив дипломатичних відносин із Росією. На той момент в Японії діяли російські консульства у Нагасакі, Йокогамі, Кобе, Хакодате та імператорська місія в Токіо. Консульський статут 1903 р. вимагав від консула Російської імперії у критичних ситуаціях зберігати власну гідність і не втрачати повагу до уряду держави перебування (ст. 99). Генеральний консул Росії у Йокогамі В. Я. Сіверс, віце-консул у Кобе Ф. І. Васильєв та консул у Нагасакі князь О. О. Гагарін залишили Японію разом із головою дипломатичної місії бароном Р. Р. Розеном [23, р. 234]. На жаль, невідомими залишаються обставини від'їзду російського консула М. М. Геденштрама з Хакодате.

Таким чином, протягом 35 років діяльності в Японії російські консули змушені були керуватись консульськими статутами, котрі не відповідали

у повній мірі особливостям їхньої служби. Отримання необхідних вказівок у випадках, непередбачених статутом і російсько-японськими трактатами, ускладнювалось тим, що досить тривалий період часу російським консулам в Японії доводилось працювати за відсутності керівного центру, тобто російської дипломатичної місії в Японії, що була створена лише у 1871 р. Зв'язок консулів з Міністерством іноземних справ був ускладнений великою відстанню і повільністю доставки поштової кореспонденції. Проте завдяки підбору кваліфікованих кадрів та незначній кількості росіян, які відвідували Японію, недосконалість законодавчої бази не спричинила суттєвих проблем у функціонуванні російських консульств.

Написання консульських статутів 1820 та 1858 рр. для консулів Європи та Америки вказувало на західну орієнтацію російської зовнішньої політики у той історичний період. З 90-х рр. XIX ст. ситуація змінюється: активізуються політичні та економічні контакти Росії з країнами Сходу, що й було відображено у новому консульському статуті 1893 р. На відміну від багатьох інших східних країн, Японії вдалось уникнути долі колонії чи напівколонії, тому відпала необхідність у написанні окремих вказівок для російських консулів, які служили у цій державі. На початку XX ст. умови їхньої діяльності стали наближеними до європейських реалій.

Література

1. *АВПРИ (Архив внешней политики Российской империи)*. – Ф. 150. Японский стол. – Оп. 493. – Д. 1982. Трактаты с Японией.
2. *АВПРИ*. – Ф. 150. Японский стол. – Оп. 493. – Д. 1414. Трактаты, заключённые между Россией и Японией в Иедо 7/19 августа 1858 г.
3. *АВПРИ*. – Ф. 300. Консульство в Хакодате. – Оп. 572/2. – Д. 63. Список входящих бумаг за 1858, 1859, 1860, 1861, 1862, 1863, 1864, 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1970, 1871 и 1872 гг. сданных из Архива Российского императорского консульства в Хакодате российскому генеральному консульству в Эдо.
4. *АВПРИ*. – Ф. СПбГА IV-2. – Оп. 119. – Д. 1.
5. *АВПРИ*. – Ф. СПбГА II-3. – Оп. 34. – Д. 1.
6. *АВПРИ*. – Ф. 268. - Консульство в Нагасаки. – Оп. 559. – Д. 1. Российского Императорского консульства в Нагасаки входящие бумаги за 1868 г.
7. *Бѣломорь, А. Тсу-симскій эпизод / А. Бѣломорь // Русскій вѣстникъ*. – 1897. – Т. 249. – С. 59–86.

8. *Высочайше утвержденный Проект для Консуловъ Его Императорского Величества, пребывающих в Европе и Америке* // Полное собрание законов Российской Империи, с 1649 года. – Т. XXXVII. – СПб., 1830. – С. 467 – 479.
9. *Высочайше утверждённый уставъ для российскихъ консуловъ въ Европѣ и Америкѣ* // Полное собрание законов Российской империи. Царствование Государя Императора Александра Второго. – Т. 33 (1858). – Ч. 2. Законы (33351 - 34004). – С. 531-553.
10. *Гузанов, В.* На благо дела российского (о первом русском консуле в Японии И. А. Гошкевиче / В. Г. Гузанов // *Проблемы Дальнего Востока.* – 1991. - № 1. – С. 136-147.
11. *Договоръ о торговлѣ и мореплаваніи, заключенній между Россіей и Японіей 27 мая (8 іюня) 1895 года* // Сборникъ договоровъ и дипломатическихъ документовъ по дѣламъ Дальняго Востока. 1895–1905 гг. – С.-Петербургъ, 1906.
12. *Конвенція, заключенная въ Едо, 11 декабря 1867 г.* // Договоры Россіи съ Востокомъ / собралъ и издалъ Т. Юзефовичъ. – С. Петербургъ, 1869. – С. 290–294.
13. *Максимов, С. В.* Собрание сочинений. – Т. 12. На востокъ. – Ч. 2. – С.-Петербургъ, 1909.
14. *О порядкѣ представленія на ревизию в Министерство Иностранныхъ Дѣлъ счетовъ чрезвычайныхъ издержекъ Миссій и Консульствъ нашихъ* // Полное собрание законовъ Российской Империи. – Собрание второе. - Т. XXXII. – СПб., 1858. - С. 913.
15. *Подалко, П. Э.* Япония в судьбах России: Очерки истории царской дипломатии и рос. диаспоры в Японии в конце XIX – начале XX века / П. Э. Подалко. – М., 2004.
16. *Сафронова, Е. В.* Историческое развитие консульской юрисдикции и организация консульских судов России на Востоке [Электронный ресурс] / Е. В. Сафронова. – Режим доступа: <http://www.k-press.ru/bh/2002/3/safronova/safronova.asp>. Доступ – 6.03.2013 р.
17. *Сафронова, Е. В.* Нештатные консулы Российской империи / Е. В. Сафронова // *Государство и право.* – 2002. - № 8. – С. 95 - 104.
18. *Сафронова, Е. В.* Эволюция функций консульских учреждений Российской империи в XVIII – начале XX вв. / Е. В. Сафронова // *Научные ведомости Белгородского государственного университета.* Серия: Философия. Социология. Право. – 2007. – Т. 9. - № 2. – С. 148 – 161.
19. *Уставъ консульскій* // Сводъ законовъ Россійской Имперіи : в 16 т. Т. 11. Ч. 2.– С.-Петербургъ, 1900. – С. 745 – 746.

20. *Уставъ консульскій* // Сводъ законовъ Россійской Имперіи: в 16 т. – Т. 11. Ч. 2. – СПб.: Дѣятель, 1913. – С. 1163 – 1190.
21. *Черевко, К. Е.* Зарождение русско-японских отношений. XVII – XIX века / К. Е. Черевко. – М., 1999. – 256 с.
22. *Lensen, G. A.* Russian Diplomatic and Consular Officials in East Asia / G. A. Lensen. – Tokyo, 1968.
23. *Rosen, R. R.* Forty Years of Diplomacy / R. R. Rosen. – London., 1922.
24. *Status of Japan Raised* // *The New York Times.* – 1899. – July 17.

УДК 94:008(477:438)»20»

Засади двостороннього культурного співробітництва України та Польщі на сучасному етапі

Пачос Юлія

Пачос Юрій. Засади двостороннього культурного співробітництва України та Польщі на сучасному етапі. В статті визначені основні засади культурного співробітництва України та Польщі на сучасному етапі на основі аналізу договірно-правової бази двосторонніх відносин.

Ключові слова: Україна, Польща, співробітництво, культура, загальні та правові засади.

Пачос Юрій. Основы двустороннего культурного сотрудничества Украины и Польши на современном этапе. В статье определены основы культурного сотрудничества Украины и Польши на современном этапе на основе анализа договорно-правовой базы двусторонних отношений.

Ключевые слова: Украина, Польша, сотрудничество, культура, правовые и общие основы.

Pachos Yuriy. Bases of bilateral cultural cooperation between Ukraine and Poland at present period. The bases of cultural cooperation between Ukraine and Poland at present are covered in the article by analyzing the legal base of bilateral relations.

Key words: Ukraine, Poland, cooperation, culture, legal and general principles.

В сучасній системі міжнародних відносин все більшої актуальності набувають питання міжкультурної комунікації, діалогу та обміну. Культурна сфера стає важливою частиною дипломатичних відносин, зокрема двосторонніх.

Серед зовнішньополітичних партнерів України особливе місце посідає Польща. З нею Україну поєднує спільність походження, спорідненість мов і релігій, територіальна близькість і тривалий період існування у складі однієї держави – спочатку Речі Посполитої, пізніше – Російської імперії. Завдяки цим факторам між Україною і Польщею віддавна існує розгалужена мережа двосторонніх зв'язків, важливу роль у структурі яких відіграє культурне співробітництво. На сучасному етапі українсько-польських відносин, коли ще залишаються невирішеними питання спільного історичного минулого, актуальності набувають питання співпраці в галузі культури, що є тією нейтральною сферою примирення українців та поляків, пізнання одне одного та встановлення міжлюдських контактів. Тому актуальними стають і питання дослідження загальних та правових засад двостороннього культурного співробітництва України та Польщі на сучасному етапі.

Наукові дослідження співробітництва України та Польщі після здобуття незалежності Україною були присвячені в більшості політичному та економічному партнерству обох держав. Українсько-польські культурні відносини стали темою небагатьох досліджень. Серед них варто виділити дисертаційні роботи А. В. Васюка [1], В. В. Лиско [5] та Ж. М. Тоценко [11], в яких автори проаналізували договірно-правову базу, різні напрямки та форми, а також перспективи двосторонніх зв'язків в сфері культури, освіти та науки в 1991 – 2010 рр. Однак, досі не систематизовані та не проаналізовані загальні та правові засади двостороннього співробітництва України та Польщі в галузі культури.

Джерельну базу нашого дослідження становлять двосторонні документи, договори, спільні заяви Президентів, декларації України та Польщі, що на сучасному етапі визначають принципи та засади культурної співпраці.

Метою статті є виділення загальних і правових засад двостороннього співробітництва України та Польщі в сфері культури на основі аналізу основної договірно-правової бази відносин і міжнародних документів в сфері культури з врахуванням спільного історичного минулого.

З початком 1990-х років у українсько-польському співробітництві окреслюються незалежні від комуністичної ідеології нові тенденції. Засади прямої співпраці були закладені у Декларації про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин від 13 жовтня 1990 р. [3], статті 5 і 9 якої визначають основні напрями і обсяги гуманітарного співробітництва, зміст і кінцевий результат культурного,

наукового, освітнього обміну. Окрім того, в документі наголошувалося на необхідності поліпшення становища відповідних національних меншин в обох країнах. Збереження їх самобутності мало відіграти важливу роль у зближенні українського та польського народів, етнічно і політично споріднених.

Під час офіційного візиту Президента України Л. Кравчука до Республіки Польща 18 травня 1992 р. у Варшаві був підписаний Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між двома державами. Окреслюючи в Договорі загальні засади співробітництва в сфері культури та акцентуючи увагу на його особливому значенні у збереженні і розвитку позитивних традицій спільної спадщини, а також подоланні упереджень і негативних стереотипів у відносинах між двома народами, обидві сторони домовились створювати умови для взаємного вільного поширення об'єктивної інформації про сфери їхнього громадського і культурного життя [4, с. 613]. Крім того, Україна та Польща зобов'язались сприяти становленню і розвитку вільних контактів між громадянами обох держав, співробітництву громадських організацій, політичних партій, наукових установ і творчих спілок.

Варто зазначити, що у Договорі закріплювались двосторонні зобов'язання України і Польщі зберігати і брати під правовий захист, а також утримувати згідно з нормами міжнародного права та національними і релігійними звичаями військові та цивільні місця поховань, що знаходяться нині чи відкриються у майбутньому на їхніх територіях і є об'єктом пам'яті і шани громадян обох держав, а також надавати громадянам обох сторін вільний доступ до місць поховання співвітчизників на території іншої держави.

Закономірно, що 1994 р. Україна та Польщі підписали Угоду про принципи співробітництва по забезпеченню прав національних меншин, серед яких: гарантування національним меншинам права та свободи у відповідності з міжнародними стандартами; зобов'язання обох держав враховувати у своїй політиці законні інтереси меншин, вживати необхідні заходи для зберігання, розвитку їх етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності, недопущення на своїй території будь-якої дискримінації осіб за ознакою їх приналежності до меншини; сприяння співробітництву між відповідними державними органами в цілях задоволення потреб меншин в галузі освіти, культури і т.п.; створення сприятливих умов для здійснення програм співробітництва національно-культурних товариств українців в Республіці Польща та поляків в Україні зі своєю етнічною батьківщиною [12].

У ході державного візиту Президента України Л. Кучми до Польщі 25-26 червня 1996 р. було укладено Спільну декларацію Президентів України і Польщі. В сфері культури сторони зобов'язались послідовно дотримуватись демократичних принципів та цінностей, проголошених

міжнародним співтовариством, всіляко сприяти забезпеченню основних прав і свобод людини, а також задоволенню духовних, освітніх і культурних потреб української національної меншини в Республіці Польща і польської – в Україні, особливе значення сторони надають взаємопізнанню і взаєморозумінню між обома народами [8, с. 875]. Було зазначено, що важливим фактором українсько-польського зближення є розширення міжлюдських контактів, зокрема міжрегіонального та транскордонного співробітництва в культурній сфері.

Одними з найважливіших документів, в яких проголошувались основні принципи і засади двосторонньої співпраці, зокрема, і в культурі, є спільні заяви Президентів України та Польщі. Перша з них «До порозуміння і єднання» була підписана Президентом Л. Кучмою і О. Квасневським у травні 1997 р. [10, с. 2] В самій назві закладено дві основні засади усього подальшого співробітництва – порозуміння між українцями і поляками заради єднання у Європі. У цій заяві Президенти обох держав закликали пригадати приклади широкій дружби, взаємодопомоги і співробітництва між нашими народами, а трагічні та суперечливі сторінки спільної історії залишити на розсуд фахівців.

Чіткі зобов'язання щодо реалізації цих засад в галузі освіти, науки, культури були визначені Польщею та Україною в низці угод та протоколів між урядами й профільними відомствами обох держав. Знаковою подією стало оприлюднення 11 липня 2003 р. Спільної заяви Президентів України і Польщі «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині» [6, с. 3]. В ній президенти від імені українського та польського народів засудили дії та злочини проти обох народів, що призвели до кривавих подій 1943 – 1944 рр. на Волині та висловили рішуче переконання у тому, що конфлікти минулого не можуть перекреслити те, що протягом століть поєднує Україну і Польщу. 27 квітня 2007 р. у Варшаві була підписана третя за часи незалежності України Спільна заява Президента України та Президента Республіки Польща з приводу 60-х роковин акції «Вісла», в якій в черговий раз обидві держави закликали українців і поляків до продовження процесу примирення, встановлення історичної правди та вшанування жертв таких конфліктів [9, с. 6].

На сьогодні розробляється проект нової Спільної заяви Президентів України та Польщі «Спільна історія. Спільні цінності. Спільне майбутнє» [7, с. 22]. Через усі спільні заяви Президентів України та Польщі червоною ниткою проходять дві основні засади співробітництва: примирення та єднання.

Аналіз двосторонніх міжнародних угод України з Польщею у сфері культури, освіти та науки, а також розуміння начал культурної співпраці та принципів міжнародного культурного співробітництва, проголошених в Декларації ЮНЕСКО 4 листопада 1966 року про

цінність кожної культури, котру треба поважати та зберігати і право кожної людини користуватися культурними надбаннями людства [2], дає змогу сформулювати засади такої співпраці:

1. двостороннє культурне співробітництво реалізується на основі принципів рівності, взаємності та найбільшого сприяння;
2. двостороннє культурне співробітництво передбачає співпрацю між державами, органами влади та місцевого самоврядування, установами та організаціями, громадянами;
3. сторони заохочують та сприяють прямим контактам і співпраці між вищими навчальними закладами та науково-дослідними установами;
4. сторони інформують одна одну з питань, що належать до сфери міжнародного культурного співробітництва;
5. сторони на основі взаємності сприяють вивченню мови та літератури, історії та культури одна одної;
6. сторони сприяють участі власних громадян у міжнародних конгресах, симпозіумах, мистецьких заходах тощо, організованих іншою стороною;
7. сторони підтримують культурний розвиток та сприяють збереженню культурної спадщини національних меншин, що проживають на їх території;
8. сторони надають особливого значення безпосереднім творчим контактам та контактам між людьми;
9. сторони докладають усіх зусиль до примирення українського та польського народів за формулою «Прощаємо і просимо вибачення»;
10. сторони сприяють дослідженням в сфері спільної історії, її трагічних сторінок заради з'ясування об'єктивної правди;
11. сторони забезпечують правовий захист, а також утримання військових та цивільних могил, цвинтарів й місць поховань на їхніх територіях, що є об'єктом пам'яті і шани громадян обох держав.

Отож, культура постає формотворчим зовнішньополітичним чинником, що лежить в основі дій держави на міжнародній арені та її співробітництва з окремими країнами. Традиційно саме наукові, освітні, мистецькі зв'язки між державами і народами є найбільш стійкими та масовими, їх становлення часто відбувається як складний і суперечливий процес, хоча переважно в ньому домінують тенденції взаємозближення і порозуміння. Тому у двосторонніх відносинах України та Польщі культура посідає важливе місце, визначає і спрямовує процес примирення та єднання обох народів. Перспективним є подальше дослідження впливу культурного чинника на зовнішню політику України і Польщі стосовно одна одної.

Література

1. *Васюк, А. В.* Українсько-польські відносини у сфері культури (2001 – 2010 рр.): українознавчий аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.12 / А. В. Васюк. – К., 2012. – 16 с.
2. *Декларація* принципів міжнародного культурного співробітництва від 4 листопада 1966 року [Електронний ресурс] // Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_067 / Доступ – 10.05.2013 р.
3. *Декларація* про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин. 13.10.1990 р. // Україна на міжнародній арені. Зб. документів і матеріалів 1986 – 1990 рр. – К.: Україна, 1992. – С. 27 – 30.
4. *Договір* між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво (18.05.1992 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 43.
5. *Лишко, В. В.* Українсько-польські зв'язки в галузі культури 1991 – 1999 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / В. В. Лишко. – К., 2002. – 16 с.
6. *Про примирення* – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині // Урядовий кур'єр. – 2003. – № 128. – 15 липня.
7. *Поточний архів* Міністерства культури України. – Матеріали до ХХІІ засідання Консультативного комітету Президентів України та Польщі. К., 2012. – 26 с.
8. *Спільна декларація* Президента України і Президента Республіки Польща // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – К., 2006. – Т. 6. – Книга 1. – С. 875.
9. *Спільна заява* Президента України та Президента Республіки Польща з приводу 60-х роковин акції «Вісла» // Над Бугом і Нарвою. – 2007. – № 2.
10. *Спільна заява* Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» // Урядовий кур'єр. – 1997. – 24 травня.
11. *Тоценко, Ж. М.* Співпраця в галузі культури як складова українсько-польських гуманітарних відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 26.00.01 / Ж. М. Тоценко. – К., 2012. – 16 с.
12. *Угода* про принципи співробітництва між Україною та Республікою Польща по забезпеченню прав національних меншин від 01.02.94 [Електронний ресурс] // Законодавство України. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_194 / Доступ – 12.05.2013 р.

Історія України

УДК 94:625.1(477.54/.6)+355.48((47+57)+438) «1939»

Діяльність залізниць Донбасу в умовах польської кампанії 1939 р.

Буряк Юрій

Буряк Юрій. «Діяльність залізниць Донбасу в умовах Польської кампанії 1939 р.» Протягом Польської кампанії 1939 р. залізничний транспорт відіграв провідну роль у забезпеченні Червоної Армії необхідним озброєнням та особовим складом. В ході дослідження цієї теми було встановлено, що залізниці Донбасу, незважаючи на їхню віддаленість від фронту, мали стратегічне значення для забезпечення потреб радянської армії в умовах війни з Польщею.

Ключові слова: залізниці Донбасу, військові перевезення, вантажні перевезення, пасажирські перевезення.

Буряк Юрий. «Деятельность железных дорог Донбасса в условиях Польской кампании 1939 г.». Железнодорожный транспорт играл ведущую роль в обеспечении Красной Армии необходимым вооружением и личным составом в период Польской кампании осени 1939 г. В ходе исследования данной темы было установлено, что железные дороги Донбасса, несмотря на их отдаленность от фронта, имели стратегическое значение в обеспечении потребностей советской армии в условиях войны с Польшей.

Ключевые слова: железные дороги Донбасса, воинские перевозки, грузовые перевозки, пассажирские перевозки.

Yurii Buryak. «Railways of Donbass in the Polish campaign in 1939». Railway transport played a leading role in the provision of the Red Army with necessary arms and personal staff during the Polish campaign in fall 1939. During research on this topic was found that railways of Donbass, despite their distance from the front, had a strategic importance for the needs of the Soviet Army in the war with Poland.

Key words: Railways of Donbass, military transportation, cargo transportation, passenger transportation.

Військові історики зазначають, що протягом Другої світової війни залізничний транспорт СРСР мав таке ж провідне значення в забезпеченні обороноспроможності країни, як і військово-морські сили для Великої Британії. Військова кампанія РСЧА проти Польщі у вересні - жовтні 1939 р. не була виключенням. Проте

до сьогодні ніким не було зроблено комплексного аналізу з визначення впливу тилових залізниць УРСР, як одного з ключових факторів, в організації наступу РСЧА проти Польщі. Дослідження роботи Північно-Донецької та Південно-Донецької залізниць в умовах Польської кампанії 1939 р. дає можливість зробити загальну оцінку рівня готовності залізничного транспорту СРСР забезпечувати потреби армії напередодні Великої Вітчизняної війни, адже ці магістралі займали наприкінці 1930-х рр. перші місця серед всіх магістралей Радянського Союзу за рівнем технічного та інфраструктурного розвитку. Вищезазначені залізниці відігравали стратегічне значення для забезпечення навантажування військових вантажів та контингентів на території Ворошиловградської (нині Луганської), Сталінської (нині Донецької) і частково Харківської областей, а також у просуванні транзитних ешелонів з Північного Кавказу до радянсько-польського кордону. Все це визначає актуальність цієї теми та змальовує перед істориками проблему у загальному вигляді.

У радянській і сучасній українській та російській історіографії підготовка транспорту СРСР до «визвольного походу» Червоної Армії майже не розглядалася. Але слід зазначити, що військова кампанія проти Польщі показала необхідність завчасної підготовки залізничного транспорту в умовах військового часу [1, с. 313]. Генерал А. Хрульов, який брав участь у цій кампанії, свідчив, що організаційне забезпечення військ справило гнітюче враження. А український дослідник М. В. Коваль зазначає, що боєздатність армії СРСР знаходилася на низькому рівні [2, с. 21]. Частково питання військових перевезень в умовах війни проти Польщі висвітлено у роботі «Уходили на фронт эшелоны» [3]. Проте роботу тилу під час підготовки та проведення цієї кампанії ще ніким не було вивчено. Тому в ході дослідження автор покладався на матеріали ДАДО, САДЗ, а також радянські галузеві періодичні видання того часу. Слід зазначити, що газети того часу були перенасичені пропагандистськими статтями, однобічно висвітлювали ситуацію на донецьких залізницях протягом радянсько-польської війни. Більш об'єктивну інформацію містять статистичні матеріали ДАДО з роботи магістралей регіону у вищезазначений період.

Основною метою дослідження є визначення впливу Польської кампанії осені 1939 р. на роботу залізниць Донбасу. Основні завдання – проаналізувати організацію військових перевезень, дослідити вплив Польської кампанії на вантажні та пасажирські перевезення магістралей регіону. Під час роботи над статтею використовувалися загальнонаукові методи – описовий, аналіз та синтез; спеціально історичні – хронологічний та порівняльний, а також між предметний статистичний метод.

Автор статті відзначає, що для залізниць Донбасу Польська кампанія РСЧА вересня – жовтня 1939 р. проявилася у двох сферах: засекреченій військово-транспортній, а саме в активізації масових військових перевезень на магістралях регіону протягом 8 - 24 вересня, та у соціально-економічній, що відобразилася в розгортанні з 18-19 вересня, у відповідь на заклик голови радянського уряду В. М. Молотова, соціалістичного змагання серед місцевих залізничників, щоб трудовими досягненнями допомогти РСЧА у «визвольному поході» проти Польщі, а також мала прояв у масовому призові молодих залізничників регіону до лав Червоної Армії, більшість з яких бажала скоріше потрапити на радянсько-польський фронт. Отже, у статті окремо висвітлено кожен з двох сфер в роботі залізниць Донбасу протягом вересня – жовтня 1939 р.

У наш час дедалі очевидним стає той факт, що війна СРСР проти Польщі у 1939 р. була однією з генеральних репетицій перед «великою війною» з Німеччиною. Під час цієї кампанії вперше перевірявся та уточнювався новостворений метод планування спеціальних перевезень – графічний план масових військових перевезень [3, с. 28]. Але, не дивлячись на те, що у зв'язку зі збільшенням обсягів перевезень у вересні 1939 р. в УПВІСП Генерального штабу було створено відділ управління військовими перевезеннями, на залізницях Донбасу спостерігався певний безлад у просуванні транзитних ешелонів у напрямку фронту [3, с. 90]. Всупереч тому, що у керівництва військових сполучень були книги обліку ешелонів, де вказувалися дні навантаження, розвантаження, маршрут прямування, номери поїздів, місцезнаходження цих потягів на залізничній мережі у конкретний час не фіксувалося. Тому розроблена документація по управлінню перевезеннями під час Польської кампанії виявилася недостатньою.

Вже під час проведення військової операції проти Польщі воєначальники нанесли на схему залізниць СРСР приблизно від Волги та Ростова-на-Дону до державного кордону Радянського Союзу з Польщею всі ешелони. Щоб знати їхнє знаходження у найближчі дні, накреслили на карті так звані добові лінії від західного кордону СРСР в тил країни із розрахунків 500 км середньодобового пробігу військового поїзда. Така система обліку ешелонів під час їхнього руху дозволяла також передбачувати можливу завантаженість залізниць у наступні дні [3, с. 89-90].

Радянсько-польська війна 1939 р. виявила децентралізованість системи перевезень на залізницях країни. Служба військових сполучень залізниць регіону та місцеві райвійськкомати (РВК) підпорядковувалися НКО, а пасажирськими та вантажними перевезеннями керувало НКПС. Через сувору засекреченість інформації зі спеціальних перевезень, навантаження і пропуск

транзитних фронтових ешелонів на донецьких магістралях було порушено у період масових військових перевезень. Таким чином, дії залізничників та військових були неузгодженими, що у свою чергу негативно впливало на організацію пасажирських та вантажних перевезень протягом другої декади вересня.

На залізницях Донбасу військові перевезення почалися 8 вересня 1939 р. і тривали до 24 вересня. Протягом цього періоду залізничники не мали загального плану перевезень. Слід зазначити, що основна маса ешелонів була зосереджена на Південно-Донецькій залізниці. Увесь час залізничники працювали за окремими щодобовими планами начальника служби військових перевезень, але заявки від вище вказаної служби отримувалися з великим запізненням та мали неточності у формулюванні конкретних завдань. Крім надходження в управління магістралі заявок від начальника з пересування військ на Південно-Донецькій залізниці, наряди на навантаження ешелонів потрапляли безпосередньо на станції вантаження від військових комендантів залізничних дільниць та РВК без відома начальника з пересування військ Південно-Донецької магістралі та управління самої залізниці. Наприклад, 9 вересня Макіївський РВК вимагав надати під навантаження на станцію Макіївка 70 вагонів, а Петропавлівський РВК – 43 вагони на залізничний вузол Слов'янськ [4]. Але залізничники не могли точно оперувати порожняком. Часто, щоб не зірвати навантаження військових ешелонів, вони зосереджували порожні вагони на припустимих станціях навантаження. Цей порожняк простоював у той час, коли його можливо було використати для перевезення донецького вугілля, металів тощо.

Відсоток відправлення військових поїздів, що формувалися на Південно-Донецькій залізниці, за розкладом до 14 вересня був незначним – 13 %. Пояснюється це тим, що їхнє навантаження виконувалося із запізненням на добу і більше всупереч плану. Наприклад, з 16 ешелонів, що мали бути сформовані 8 вересня 1939 р., фактично було навантажено та відправлено 2. У наступні дні військові ешелони відправлялися не за розкладом, а по мірі готовності [5]. Формування військових поїздів виконувалося на станціях Маріуполь, Сартана, Сталіне, Красноармійське, Слов'янськ. По станціях Маріуполь та Слов'янськ було зосереджено значне навантаження – до 10 - 12 ешелонів на добу. Тому довелося частково перенести формування військових поїздів зі станції Маріуполь на станцію Волноваха, а зі станції Слов'янськ – на станцію Краматорська. Часто заявки від начальника з пересування військ на Південно-Донецькій залізниці оперативно змінювалися. Це створювало необхідність переформовувати вже навантажені ешелони [6]. Слід зазначити, що окремі залізничники у перші дні військових перевезень не знали правил навантаження

деяких видів зброї у вагони. Лише починаючи з 13 вересня ешелони навантажувалися вже більш організовано. І взагалі протягом перших днів мобілізації підготовка рухомого складу, що мав забезпечувати військові перевезення, мала низький рівень організації [7].

На низькому рівні було організоване просування через Південно-Донецьку залізницю транзитних військових ешелонів з Ворошиловської (нині Північно-Кавказської) магістралі у напрямку радянсько-польського кордону. Працівники цих залізниць не мали інформації щодо подальшого призначення прямування. Весь час, доки керівництво ХВО надавало інформацію про пункт призначення ешелонів, вони простоювали на станціях і навіть були випадки, коли військові поїзди відправлялися у неправильному напрямку. Все це негативно позначилося на основній роботі Південно-Донецької залізниці з транспортування вантажів. Так було спричинено запізнення поїздів з наливними вантажами (нафта, бензин тощо) на ділянці Марцеве - Іловайське. З 8 вересня 1939 р. жодний поїзд вагою 1600 тон не пройшов за розкладом. Крім всього, додатково ускладнювало роботу Південно-Донецької магістралі те, що станція Лозова Південної залізниці 11 та 12 вересня 1939 р. не приймала потяги у той час, коли на всіх коліях від Іловайського до Лозової поїзди стояли один за одним. Протягом 8 - 13 вересня поїзди відправлялися неповно ваговими - по 20 - 30 вагонів. Середня вага військового ешелону дорівнювала 500 тон при нормі 900 [8]. З 14 вересня і до самого завершення цих спеціальних перевезень для найбільш раціонального використання паровозного парку, залізниці почали об'єднувати ешелони. Це відбувалося у тих випадках, коли час на об'єднання двох військових поїздів не перевищував 4 - 5 годин, що в умовах підготовки СРСР до війни було неприпустимо [6].

Але в цілому слід зазначити, що Південно-Донецька залізниця внаслідок розвиненої інфраструктури впоралася з поставленими завданнями з організації військових перевезень. Додатково у дні, коли спостерігалася найбільша кількість ешелонів на магістралі, згідно з розпорядженням НКШС, з Північно-Донецької залізниці на Південно-Донецьку було направлено 15 потужних паровозів серії «ФД» у депо Іловайське та Красноармійське. У свою чергу, Південно-Донецька магістраль за розпорядженням НКШС направила на Західну, Південно-Західну, Московсько-Київську та Октябрську залізниці 33 паровози серії «Э» та 12 паровози серії «Щ», хоча у мобілізаційному плані 1939 р. такого завдання не було [9]. Все це підтверджує оперативний характер системи військових перевезень на залізницях Донбасу, що негативно позначилося на плануванні всієї роботи магістралей регіону протягом Польської кампанії.

З початком масових військових перевезень у вересні 1939 р. Північно-

Донецька залізниця зіткнулася з таким же комплексом труднощів, що і Південно-Донецька магістраль, проте тут були й певні особливості. Так, з перших днів масових військових перевезень на Північно-Донецькій залізниці було введено військовий графік літери «А», хоча за обсягом ешелонів, що формувалися або йшли транзитом через цю магістраль, вона значно поступалася Південно-Донецькій. Діяльність залізничників з відбору та підготовки необхідного рухомого складу для цих перевезень була дезорганізована через виконання навантажування військових ешелонів лише за добовими заявками начальника з пересування військ по залізниці та через відсутність перспективи на обсяг перевезень у подальші дні. Нечітке командування військовими перевезеннями збоку ЦВМУ викликало простоювання ешелонів на залізничних вузлах та несвоєчасну подачу паровозів для воєнних поїздів. Запізнювалася подача інформації про маршрут подальшого прямування ешелонів [10].

Переходячи до висвітлення впливу Польської кампанії на соціально-економічну сферу, слід зазначити, що розміри пасажирського та приміського руху, передбачені військовим графіком літери «А» не забезпечували потреб у перевезенні пасажирів до місць їхньої роботи. Це викликало ряд труднощів на заводах та підприємствах Донбасу, тому залізниця повинна була призначити додаткові приміські поїзди. Але в цілому пасажирська служба Північно-Донецької магістралі виявилася невідповідною для введення додаткових приміських поїздів через те, що не було враховано економічний розвиток районів, які обслуговувала ця залізниця і пов'язане з цим зростання потреб у приміському сполученні [10]. В цілому ж обсяг пасажирських перевезень у вересні 1939 р. був на рівні довоєнного часу і склав на цій залізниці приблизно 3370 тисяч осіб, з яких 2562 тисячі було перевезено у приміському сполученні [11]. На Південно-Донецькій залізниці спостерігалася аналогічна ситуація – протягом вересня 1939 р. було перевезено приблизно 2877 тисяч пасажирів, з яких 1923 тисячі – у приміському сполученні [12].

У перші ж дні після офіційного звернення голови радянського уряду В. М. Молотова на залізницях Донбасу розгорнулося соціалістичне змагання серед залізничників місцевих магістралей, аби самовідданою працею допомогти РСЧА у «визвольному поході» проти Польщі. У друкованому органі Північно-Донецької залізниці зазначалося: «Залізничники – рідні брати Червоної Армії, і це багато до чого нас зобов'язує. Вище революційну пильність на кожній ділянці! Самовідданою працею перекриємо лазівки на підступах ворогів та перетворимо вирішальну магістраль на залізничній мережі СРСР у фортецю оборони. Задача партійних, профспілкових та комсомольських організацій міститься зараз у тому, щоб щоденно, щогодини виховувати

у кожного залізничника та домогосподарки почуття високого благородного патріотизму...» [13].

Протягом другої декади вересня, коли спостерігався найбільший обсяг військових перевезень, на Північно-Донецькій залізниці навантаження вугілля склало 173573 тонни, а металів – 2423 тонни, що відповідно на 2,5 % та 23 % менше, ніж за першу декаду вересня 1939 р. Аналогічне скорочення спостерігалось і на Південно-Донецькій залізниці [14].

У другій половині вересня 1939 р. соціалістичне змагання на залізницях Донбасу розгорталось на різних рівнях – між Південно-Донецькою та Північно-Донецькою магістралями, а також серед окремих працівників або бригад підприємств цих залізниць. Так, у паровозному депо Красний Лиман-Південь було організоване змагання на одну зміну серед комплексних бригад з ремонту паровозів, внаслідок чого планові показники були перевищені у 2-3 рази протягом третьої декади вересня 1939 р. Партійна організація депо результатами змагання надавала широкого розголосу. Для допомоги бригадам, що відставали за підсумками соціалістичного змагання, була організована стаханівська школа. Протягом вище зазначеного періоду серед працівників депо спостерігалось трудове піднесення. Така ситуація складалась всюди на залізницях Донбасу. Колектив станції Горлівка достроково виконав місячний план навантажування 25 вересня – понад норму було навантажено 67 вагонів. Також відзначилися трудовими досягненнями працівники вагоноремонтного пункту Дронове, виконавши місячну норму на 9 днів раніше строку. На станціях Родакове та Куп'янськ-сортувальна почали активно впроваджувати стаханівські методи роботи серед місцевих залізничників.

Внаслідок призову залізничників чоловічої статі до лав РСЧА, залучалися працювати у системі зв'язку їхні дружини, для яких у Красному Лимані були організовані курси телефоністок [13]. Допмагаючи Червоній Армії у справі «скорішого визволення з панської кабали кровних братів – трудящих Західної України та Західної Білорусії», працівники станції Куп'янськ-сортувальна 18 вересня за зміну сформували понад норму 12 поїздів, машиністи депо Красний Лиман-Північ протягом 19 вересня доправляли вантажні поїзди до пунктів призначення, випереджаючи встановлений графік [15].

Окрему увагу привертає рівень патріотичного піднесення та завчасну готовність боротися проти ворогів СРСР серед молодих призовників-залізничників Східної України у зв'язку з початком «визвольного походу» РСЧА. У газеті «Залізничник Донбасу» яскраво було описано день призову молодих залізничників до лав Червоної Армії у вересні 1939 р.: «Призовний пункт Ізюмського району святково прикрашений.

Всюди портрети керівників партії та уряду, гасла та плакати. На подвір'ї багато призовників – працівників паровозного заводу. Кожен з них має по 3-4 оборонних значка. Обличчя їхні радісні... Кожний призовник з нетерпінням чекає моменту, коли голова призовної комісії скаже довгоочікуване слово – придатний!». Взагалі, у вересні 1939 р. до лав РСЧА масово приймали і відправляли на радянсько-польський фронт молодих залізничників з різних міст Донбасу, зокрема, Дебальцеве, Артемівська [13].

Таким чином, «визвольний похід» Червоної Армії став додатковим стимулюючим фактором у боротьбі за перевиконання планових показників на залізницях Донбасу, що обслуговували потужний промисловий центр Союзу РСР. Це проявилось в активізації соціалістичних змагань і загальному патріотичному піднесенню серед працівників магістралей регіону протягом третьої декади вересня – жовтня 1939 р. Проте організація військових перевезень знаходилась на низькому рівні і не в повній мірі задовольняла потреби РСЧА під час всієї Польської кампанії. Були виявлені недоліки у сфері військових сполучень, проявилась ізольованість між залізничним та військовим керівництвом регіону у питаннях навантажування та просування ешелонів у напрямку радянсько-польського кордону. Проте досвід роботи залізничного транспорту СРСР і зокрема магістралей Донбасу протягом радянсько-польської війни вересня – жовтня 1939 р. було враховано під час розробки нових документів з організації, планування та виконання спеціальних перевезень під час Великої Вітчизняної війни.

У подальшому автор статті планує висвітлити роботу магістралей Донбасу в умовах «Зимової війни» 1939-1940 рр., яка стала останньою генеральною репетицією для армії та транспорту СРСР перед війною з Німеччиною.

Література

1. *История железнодорожного транспорта России и Советского Союза. Т.2: 1917-1945 гг.* / [Аксененко Н. Е., Бурносков Н. М., Зайцев А. А. и др.]; под ред. Н. Е. Аксененко. – СПб., 1997.
2. *Коваль, М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / М. Коваль. – К., 1999.
3. *Хвощев, С. В.* Уходили на фронт эшелоны / С. Хвощев, А. Добряков. – М., 1974.
4. *САДЗ.* – Пф. 32. – Оп. 384. – Спр. 234. – Арк. 333.
5. *Там само.* – Арк. 334.
6. *Там само.* – Арк. 336.

7. Там само. – Арк. 338.
8. Там само. – Арк. 335.
9. Там само. – Арк. 337.
10. САДЗ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 248.
11. Там само. – Арк. 57.
12. САДЗ. – Ф. 32. – Оп. 384. – Спр. 234. – Арк. 56.
13. Железнодорожник Донбасса. – 1939. – 29 сентября.
14. ДАДО. – Ф. Р-3938. – Оп. 26-д. – Спр. 25. – Арк. 18.
15. Железнодорожник Донбасса. – 1939. – 21 сентября.

УДК: 94(47+57):398.23(=161.2)

**«Радянські українці» чи локальний варіант
«радянського народу»: засоби маркування
громадян УРСР в офіційному та неофіційному
гумористичному дискурсі**

Єремеева Катерина

Єремеева Катерина. «Радянські українці» чи локальний варіант «радянського народу»: засоби маркування громадян УРСР в офіційному та неофіційному гумористичних дискурсах. Стаття присвячена аналізу засобам маркування жителів УРСР в журналі «Перець». На основі цього аналізу дається характеристика відмінності ідентичності радянських громадян, створеної за допомогою цих маркерів, від просто радянської ідентичності. Дається характеристика ступеню впливу створеної ідентичності в офіційному дискурсі на етнічне самоусвідомлення громадян Радянської України.

Ключові слова: етнічні маркери, контент-аналіз, радянська ідентичність, тексти журналу «Перець», образ українців.

Єремеева Екатерина. «Советские украинцы» или локальный вариант «советского народа»: способы маркирования граждан УССР в официальном и неофициальном юмористических дискурсах. Статья посвящена анализу средствам маркировки жителей УССР в журнале «Перець». На основе этого анализа даётся характеристика различия идентичности советских граждан, созданной с помощью этих

маркеров, от просто советской идентичности. Дается характеристика степени влияния созданной идентичности в официальном дискурсе на этническое самосознание граждан Советской Украины.

Ключевые слова: этнические маркеры, контент-анализ, советская идентичность, тексты журнала «Перець», образ украинцев.

Yeremieieva Catherine. "Soviet Ukrainian" or a local version of the "Soviet people": the means of marking of citizens of the USSR in the official and unofficial humorous discourses. The means of marking of the inhabitants of the USSR in the journal "Pepper" are analyzed. Based on this analysis the difference in the identity of Soviet citizens, created with the help of these markers, from a Soviet identity is described. The degree of influence identity created in the official discourse on ethnic self-awareness of the inhabitants of the Soviet Ukraine is described.

Key words: ethnic markers, content-analyse, Soviet identity, texts of the journal "Pepper", image of Ukrainian.

Дослідження специфіки радянського соціокультурного простору неможливе без аналізу співіснування офіційної та неофіційної сторін суспільного життя [14, с. 40]. Обидві ці сторони створювали свої дискурси, в тому числі й гумористичні, тому їх співставлення може допомогти вирішити питання співіснування офіційної та неофіційної сторін суспільного життя.

Однією з функцій гумористичних текстів є конструювання чи вираження своєї національної та іншої ідентичності, в тому числі створення національного самообразу [4, с. 112]. Метою даного дослідження є аналіз впливу образу громадян УРСР, сконструйованого в офіційному гумористичному дискурсі (на прикладі журналу «Перець»), на конструювання аналогічного образу в неофіційному гумористичному дискурсі (на прикладі радянських політичних анекдотів, які розповсюджувались на території УРСР). Враховуючи багатогранність будь-якого образу, в цьому дослідженні будуть розглянуті можливі засоби етнічного маркування громадян УРСР в обох джерелах: яким чином в офіційному гумористичному дискурсі позначали «українскість» мешканців УРСР, як це впливало на маркування персонажів анекдотів, розповсюджуваних на території УРСР, та на етнічну самоідентифікацію їх розповсюджувачів.

Порівняльний дискурс-аналіз офіційного та неофіційного гумористичних дискурсів СРСР та УРСР зокрема, ще ніколи не ставав предметом спеціального історичного дослідження. На сьогодні немає

спеціального дослідження, присвяченого порівняльному дискурс-аналізу текстів журналу «Перець» та радянських політичних анекдотів. Можна відмітити кілька робіт (здебільшого філологів), присвячених окремо журналу «Перець» (напр.: О. Кузьмич [10], О. Заплотинська [6]), аналізу українських самообразів та українським етнічним анекдотам (напр., праці Е. Грицай, М. Ніколко [4], Л. Корневої [7] та ін.). Достатньо велика зацікавленість закордонних дослідників до радянського політичного анекдоту як до історичного джерела та соціокультурного феномену (напр., праці Е. Драйцера [16], С. Б. Грахама [17], тощо). Втім, інколи помітною є тенденція зображення радянського фольклору як самобутнього прояву народної творчості без розгляду впливу на нього офіційних медій.

Дослідження таких масових джерел як радянські політичні анекдоти та тексти журналу «Перець» вимагає систематизацію великої кількості інформації, яка міститься в гумористичних текстах. Систематизація була реалізована за допомогою створення реляційних джерелоорієнтованих баз даних (БД) «Радянські політичні анекдоти» (2114 текстових одиниць) та «тексти журналу «Перець» (537 текстових одиниць) та СУБД Ms Access™. Враховуючи основну мету дослідження – порівняльний дискурс-аналіз, будівництво інфологічних моделей та формалізація текстів відбувались за аналогічними принципами.

Національна тематика в «Перці» дуже рідко загострювалась й доволі часто зводилась до відтворення колориту певних етносів. Те саме стосується й специфічно української тематики, відносин українців із іншими народами, тим більше конфліктів із народами СРСР. Але творці «Перцю» апріорно мали використовувати певну «українскість» для обґрунтування його існування саме як окремого українського журналу сатири та гумору. Отже, автори гумористичних текстів та карикатур зіштовхувались із необхідністю конструювання певних образів українців або використання українських маркерів задля локалізації персонажів та проблематик. Навіть у зверненні до читачів в першому номері «Перцю» автори журналу вдалися до конструювання ідентичностей, сортуючи своїх читачів та історичних постатей згідно свого місця в діалозі із ними: «свої», «інші», «погані свої» тощо. Етнічне маркування відбулось за рахунок історичного екскурсу, який стосувався також й читачів. Згідно з ним, здебільшого читачі мали спільність із історичними посталями, які традиційно вважались частиною української історії (запоріжці, Б. Хмельницький) та радянської (М. Щорс). Конструювання ідентичності також відбувалось за рахунок залучення читачів до конфронтації із антигероями, в тому числі й С. Петлюрою [11, с. 2].

В «Перці» персонажі ділились на «своїх» та «чужих» за їх лояльністю до радянської влади. Так, персонаж значився «своїм», навіть якщо він носив негативні конотації, але його дії не були направлені

проти радянської влади, проти існуючого режиму чи ідеології. Тому алкогольки, бракороби, хами та ін. однозначно визнавались негативними, але членами радянського суспільства. Тому їх образи, з точки зору суспільного діалогу, можна назвати, скоріш, як «поганих своїх». «Чужими», «антагоністами» визначались персонажі по відношенню до Радянської держави, радянського суспільства та тих, хто сповідує комуністичні ідеали чи є союзниками СРСР.

Контент-аналіз всіх текстів журналу з вибірки показав, що образи українців й надалі розділялись на «своїх» із різними конотаціями та «чужих». При чому, більшість текстів (92 % з вибірки) присвячено «своїм» українцям, і лишень 8 % – «чужим». До останніх відносились різні представники українського націоналізму (П. Скоропадський, С. Петлюра, С. Бандера тощо) та колабораціоністи в контексті окупації України.

Для визначення засобу маркування образів громадян УРСР в таблиці БД «Персонаж» були введені два поля: «Маркер» (в яку заносилась інформація який саме маркер використовувався при створенні образу героя: український, російський тощо) та «Засіб маркування» (в яку заносилась інформація стосовно того, що автори позначали як українське: ім'я персонажу, його локалізацію, одяг, характер, національних діячів, державні символи тощо). Контент-аналіз текстів журналу «Перець» показав, що можна виділити дві групи маркерів. До першої можна віднести специфічне для певного народу ім'я чи прізвище, а також локалізація в населеному пункті, в якому компактно проживає певний етнос. Ці маркери можна назвати формальними, адже їх наявність не вказує на політичні погляди, етнічну самосвідомість персонажу. Інша група маркерів також не вказує на етнічну самоідентифікацію персонажу, втім, є більш конкретними: це етнонім, національні чи культурні символи, тощо.

Контент-аналіз БД показав, що можна виділити два різновиди українських персонажів в «Перці»: «радянський українець» та «українець-націоналіст». Перший вказував на «своїх» українців, другий – на «чужих». Засоби маркування цих двох образів українців дуже різнились.

Для «радянських українців» можна виділити лише два основних засоби позначання українськості персонажів: через їх локалізацію (50 %) та українське прізвище (48 %) (див. додаток 1). В більшості випадків (85 % текстів з вибірки) ці два маркери поєднувались й більше нічим не доповнювались для віднесення персонажу до того чи іншого народу. Можна відмітити окремі випадки, коли передавався місцевий колорит окремих регіонів України за допомогою передачі діалекту української мови, яким розмовляє персонаж, згадування специфічних ландшафтів (напр., полонини), предметів побуту. Все це стосується здебільшого

текстів, присвячених Карпатському регіону, яких налічується дуже небагато [12]. До таких бліких етнічних маркерів додаються також професійні, соціальні або гендерні маркери. Можна зробити висновок, що «радянський українець» в «Перці» майже позбавлений етнічного маркування. Те саме стосується й радянських політичних анекдотів, в яких «свій» українець є адресантом й вся увага звернута на «Іншого», що виражається в ретельному його описі задля швидкого розпізнавання й будування своєї стратегії поведінки з ним. Слід зазначити, що в журналі «Перець» персонажі із маркерами «радянського українця» присутні майже в 53 % текстів. Натомість в анекдотах, які розповсюджувались на території УРСР персонажів із будь-якими українськими маркерами лише 4 % (див. додаток 2).

Якщо прослідкувати контекстне існування цих образів в журналі «Перець», то слід відмітити, що в текстах «Перця», в яких присутні «радянські українці», практично не підіймалися специфічно українські теми. В більшості тексти «Перцю» по своїй суті відрізнялись від текстів «Крокодилу» саме цими двома радянсько-українськими маркерами: локалізацією та українськими прізвищами. Взагалі основний масив текстів «Перця» торкався загально радянських тематик: бракоробство, алкоголізм, проблеми благоустрою тощо. В радянських політичних анекдотах, які розповсюджувались на території України, в усякому разі на території Наддніпрянщини, специфічно українські теми, як і побачили результатів контент-аналізу, також були маргінальними. Тож можна припустити, що створюючи чи розповсюджуючи анекдоти на загальнорадянські тематики, жителів УРСР в своїй більшості просто не вважали за потрібне маркувати свої тексти українськими етнічними маркерами. Можна припустити, що розповідаючи анекдотів із загально радянською проблематикою, українець міг лише в уяві локалізувати сюжет тексту у своєму місті, привласнюючи загальнорадянський сюжет, але не вербалізувати цього й не виражати своєї етнічної ідентичності бодай за допомогою «радянсько-українських» маркерів як у «Перці». Маркування загально радянських проблематик за допомогою українських імен та локалізації в «Перці» було направлено в тому числі на створення ідентичності «радянські українці» [5, с. 35; 18, с. 206]. Можливо, подібні результати контент-аналізу свідчать на користь дієвості подібної конструкції й на ділі транслятори фольклорних текстів, окрім, можливо, західних областей України, замінювали радянсько-українську ідентичність на радянську, відкидаючи все «зайве». Отже, ці два маркера не створювали щось сутнісно відмінне від «радянської» ідентичності, а скоріш – її локальний варіант.

З'ясовуючи взаємовплив офіційного та неофіційного дискурсів,

можна зіткнутись із проблемою: який дискурс був донором певних тематик, образів, ідентичностей. У вищерозглянутому випадку також неможна стверджувати, що виключно офіційний дискурс нав'язував ідентичність «радянського українця», а неофіційний разом зі своєю аудиторією був сліпим реципієнтом. Втім, в цьому випадку напевно можна констатувати відсутність конфлікту та помітної відмінності між двома дискурсами.

Слід зупинитись на ще на кількох засобах маркування «своїх» українців. Перш за все, це – діячі із позитивними конотаціями, які вписувались до радянської парадигми: Т. Шевченко, М. Гоголь, І. Котляревський, Б. Хмельницький тощо. Як і в інших офіційних дискурсивних подіях УРСР [5, с. 130-136] відбувалось нібито привласнення цих історичних постатей.

Один із найрозповсюдженіших маркерів в радянських політичних анекдотах – етнонім – майже відсутній в журналі «Перець» як засіб етнічного маркування персонажів. В цьому можна побачити намагання сконструювати ідентичність єдиного радянського народу що цілком вписується в загальне русло конструювання створення такої спільності, концепція якої офіційно була сформульована тільки в період «Застою». Випадки маркування «своїх» українців за допомогою етноніму відбувалось за часів Великої Вітчизняної війни. В цей час найбільш було актуальним конструювання образу ворога: фашистів, їх союзників (в тому числі й ОУН). Саме тоді потрібним стало конструювання колективної ідентичності для мобілізації громадян проти ворога й недопущення співробітництва із ним. В цей час зустрічаються такі етноніми (як маркери колективної ідентичності): «українці», «український народ», тощо. Фашисти, їх союзники маркувались як «вороги українського народу». Саме ця «справжня» українськість вказувалась як єдино правильний контраргумент українському націоналізму, який був зображений як антагоніст українського народу, його зрадник [3]. Тобто створювалась дихотомія «правильні українці» й «неправильні» українці, за допомогою якої ці два типи українців мали б не змішуватись. Саме тому колективна ідентичність в «Перці» часів Великої Вітчизняної війни позначалась етнонімом «українці», а не «радянський народ». Згодом етнонім як етнічний маркер практично не застосовувався для позначання «радянських українців» й виникав лише за умов актуалізації теми Великої Вітчизняної війни чи українського націоналізму, знову ж таки для створення уже згадуваної дихотомії [1].

Для всебічного аналізу засобів маркування українців в журналі «Перець» необхідно розглянути їх трансформацію протягом радянського періоду. Частотний підрахунок персонажів із формальними

«радянсько-українськими» маркерами показав, що в роки Великої Вітчизняної війни персонажів найменше позначали формальними українськими маркерами (ім'я та локалізація). Натомість, як ми вже зазначали, частіше став використовуватись неформальний маркер – етнізм. Це може бути пояснено тим, що в ці роки найбільше була актуалізована проблематика зовнішньої політики, що поєднувалось із постійним конструюванням образу ворога «чужого» чи «чужого-антагоніста». Постійне маркування «чужого» зменшувала частку формальних «радянсько-українських» маркерів. Ситуація змінюється в період «Відлиги», коли зовнішня тематика починає згадуватись вже в спеціальних рубриках («Вісті з того світу», «Нотатки про їхні порядки», тощо), а основна частина журналу присвячувалась внутрішнім проблемам. Саме в період «Відлиги» спостерігається найбільша частка «радянсько-українських» персонажів. Потім йде повільний спад, який припадає в основному на період «Застою» й в 1990-ті роки формально маркованих українських персонажів стає ще менше (див. додаток 3). Порівнюючи подібні тенденції із коливанням кількості по-іншому маркованих персонажів, в тому числі й росіян, персонажів без етнічних маркерів, можна зробити висновок, що протягом існування журналу в радянський період, тенденція маркувати персонажі за локалізацією та прізвиськом стає все менш помітною. На нашу думку, це не пов'язано зі зміною відношення авторів журналу «Перець» до необхідності етнічного маркування персонажів, бо прізвисько та локалізація, як ми вже казали були формальними маркерами й вказували більше не на етнічність персонажу, а на його уособлення. Тобто вказівка ім'я, локалізації персонажу, із яким пов'язана певна проблема (наприклад, спекулянтство), встановлювали певні уявні кордони розповсюдження суспільного пороку, створюючи образ «перегинів на місцях» й не були представлені у всеохоплюючому, глобальному масштабі. Але до початку 1990-х ці кордони все частіше прибираються, набуває сили тенденція зображати певні проблеми не як «перегини на місцях», а як специфічні для всього суспільства, яке тепер все частіше стає об'єктом в офіційному дискурсі на відміну від окремих громадян. Так, в 1940-х рр. кількість немаркованих персонажів складала 38 %, а 1990-х – 67 %. Таким чином, в офіційному гуморі неопосередковано починають з'являтися сигнали про системну кризу радянського суспільства.

Із зменшенням формальних етнічних маркерів, на початку 1990-х рр., можна помітити інший засіб передачі ідентичності, новий для офіційного дискурсу. Це переосмислення своєї ідентичності через діалог із «Іншим», при чому в нього присутні російські маркери. Вони виражені тим, що в україномовних текстах «Перця» російська

позначається мовою офіційного дискурсу, офіційних лозунгів тощо [8, 12]. До того ж простежується відраза до цього дискурсу. Тобто виникають паралелі із анекдотами на українську тематику, коли в образах Інших поєднувались радянські та російські маркери. Такі тенденції можуть вказувати на більше зближення офіційного та неофіційного дискурсів. Це стало проявом поступового прибирання чіткої межі між офіційною та неофіційною стороною суспільного життя, яке було характерним для цього періоду.

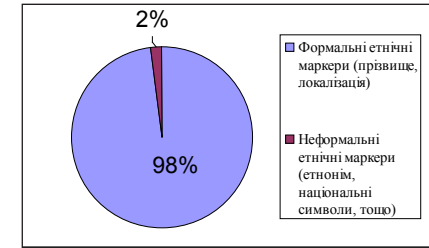
Таким чином, проведений контент-аналіз показав, що офіційному гумористичному дискурсі для позначання жителів УРСР використовувались здебільшого формальні етнічні маркери, які не створювали ідентичності, сутнісно відмінної від просто радянської, а її локальний варіант. Порівняння із радянськими політичними анекдотами, які розповсюджувались на території УРСР свідчить на користь того, що ця ідентичність переважно сприймалась громадянами Радянської України. Неформальні маркери використовувались лише у випадку дихотомії «радянських українців» із «українськими націоналістами», коли перші грали роль єдиної правильної альтернативи українському націоналізму. Формальні українські маркери в «Перці» грали роль не етнічного забарвлення, а уявних кордонів розповсюдження проблеми, пов'язаної з персонажем.

Література

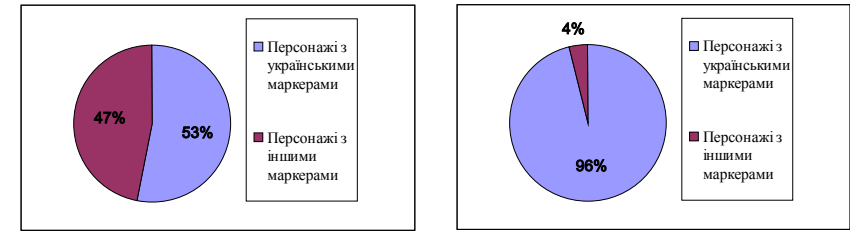
1. Білкун, М. Націоналістичні імпрези на історичні терези / М. Білкун // Перець. – № 8.
2. Богданов, К. Vox populi: Фольклорные жанры советской культуры [Текст] / К. Богданов. – М., 2009.
3. Галан, Я. Сорокати Івась / Я. Галан // Перець – № 1-4. – 1944.
4. Грицай, Е. Украина: национальная идентичность в зеркале Другого / Е. Грицай, М. Николко. – Вильнюс: ЕГУ, 2009.
5. Єсельчик, С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єсельчик. – К., 2008.
6. Заплотинська, О. «Формалізм чи новаторство?»: інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х рр. в Україні [Текст] / О. Заплотинська // Український історичний журнал. – Київ, 2006. – №1.
7. Корнева, Л. Про деякі типологічні риси українського анекдоту / Л. Корнева // Філологічні науки: Зб. наук. праць / Полтавський державний університет ім. В. Г. Короленка. – Полтава. – 2009. – Вип. 1.

8. *Котлевець, І.* Щастя під... трафарет / І. Котлевець // Перець. – № 9. – 1990.
9. *Стороженко, П.* І не пускати! / П. Стороженко // Перець. – № 9. – 1990.
10. *Кузьмич, О.* Лексичні засоби комічного в мові українського журналу «Перець» (омоніми, антоніми, синоніми) / О. Кузьмич // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т. 24 (63). – 2011. – №2. – Ч. 2.
11. *Моїм читателям, сміхопочитателям* // Перець. – № 1. – 1941.
12. *Пальцун, В.* Облога людожера / В. Пальцун // Перець. – № 4. – 1982.
13. *Социвець, І.* Ветерани, струнко! / І. Социвець // Перець. – № 9. – 1990.
14. *Фирсов, Б.* Разномыслие в СССР. 1940–1960-е годы: История, теория и практики / Б. Фирсов – СПб, 2008.
15. *Шмелева, Е.* «Мы» или «Другие»: имитация украинской речи в русском анекдоте [Электронный ресурс] / Е. Шмелева, А. Шмелев. – Режим доступа: <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2008/materials/html/89.htm/>. Доступ – 14.02.2012 г.
16. *Draitser, E.* Taking penguins to the movies: ethic humor in Russia / E. Draitser.– Detroit, 1999.
17. *Graham, S. B.* A cultural analysis of the Russo-soviet anecdote / S. B Graham. – Pittsburgh, 2003.
18. *Hirsh, F.* Toward an Empire of Nations: Border-Making and the Formation of Soviet National Identities / F. Hirsh // Russian Review. – Apr. 2000. – Vol. 59. – № 2. – P. 201-226.

Додаток 1. Співвідношення формальних та неформальних етнічних маркерів в образах жителів УРСР в текстах журналу «Перець»

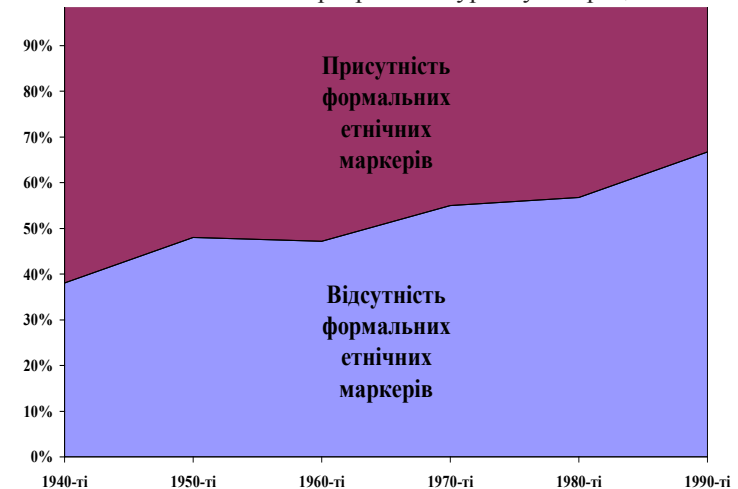
Додаток 2. Наявність персонажів з українськими маркерами

Тексти журналу «Перець»

Радянські політичні анекдоти, які розповсюджувались на території УРСР

Додаток 3. Коливання чисельності персонажів із формальними етнічними маркерами в журналу «Перець»

УДК 94(477)«1918/1922»:351.746.1.075.1

Метаморфози структури губернської надзвичайної комісії на Україні: причини та наслідки (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919-1922 рр.)

Труш Світлана

Труш Світлана. Метаморфози структури губернської надзвичайної комісії на Україні: причини та наслідки (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919-1922 рр.). У статті досліджується проблема ефективності діяльності Надзвичайної комісії в контексті успішного утвердження при владі більшовиків. Розглянуто зміни в структурі губернської надзвичайної комісії як реакцію керівництва на актуалізацію певного типу загроз для влади більшовиків. Виявлено, що організаційна гнучкість ЧК стала однією з передумов перемоги більшовиків на Україні.

Ключові слова: Надзвичайна комісія, структура, губернска НК, повітова НК, метаморфози.

Труш Светлана. Метаморфозы структуры губернской Чрезвычайной комиссии на Украине: причины и последствия (на материалах Харьковской губернской чрезвычайной комиссии, 1919-1922 гг.). В статье исследуется проблема эффективности деятельности Чрезвычайной комиссии в контексте успешного утверждения у власти большевиков. Рассмотрены изменения в структуре губернской чрезвычайной комиссии как реакция руководства органа на актуализацию определенного типа угроз для власти большевиков. Установлено, что организационная гибкость ЧК стала одним из условий победы большевиков на Украине.

Ключевые слова: Чрезвычайная комиссия, структура, губернская ЧК, уездная ЧК, метаморфозы.

Trush Svitlana. Metamorphosis of the structure of the provincial Extraordinary Commission in Ukraine: causes and consequences (on the materials of the Kharkiv Provincial Extraordinary Commission, 1919-1922.). The paper is devoted to the problem of effectiveness of activity of the Extraordinary Commission in the context of the successful approval of the Bolsheviks in power. The author considered changes in the structure of the Extraordinary Commission as a management response of its guide. The author found that organizational flexibility Cheka became one of the conditions for victory of the Bolsheviks in Ukraine.

Keywords: the Extraordinary Commission, structure, provincial Cheka, district Cheka, metamorphosis.

© Труш С. М., 2013

Період Української національно-демократичної революції 1917-1922 рр. увійшов у вітчизняну історію як час численних соціально-політичних експериментів, динамічних змін та постійної боротьби. Зіткнення ідеологій у царині духа супроводжувалося кривавими сутичками в реальному житті. Кожен новий режим намагався втриматися при владі, використовуючи при цьому різноманітну тактику.

Одним з перших завдань, з яким стикалася та чи інша політична сила, було будівництво державного апарату, що мав забезпечити стабільність, ефективне управління та, зрештою, перемогу над політичними супротивниками. Ця стаття покликана проаналізувати формування та становлення одного з ключових інститутів у структурі державного управління більшовицького режиму на периферії – органів державної безпеки, які представляла мережа губернських надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами. Завдання було доповнене намаганням автора відстежити метаморфози в структурі Надзвичайної комісії на місцевому губерньському рівні, бо саме ця ланка у вертикалі Всеукраїнської Надзвичайної Комісії була основною. Крім того, в ході дослідження заплановано встановлення причин, що спонукали більшовицьке керівництво до трансформації структури Надзвичайної комісії, та які наслідки мали ці систематичні зміни.

На губерньську НК покладалося фундаментальне завдання – стабілізація радянського режиму на периферії, бо, як виявилось, в центрі зробити це виявилось простіше [19, с. 233]. Виконання цього завдання на українських землях було ускладнене сукупністю чинників – наявність політичної опозиції, за більшовицьким лексиконом, контрреволюції, відсутність соціальної бази, агресивно налаштоване селянство, економічний колапс та ряд інших причин. Тому процес утвердження комуністичної диктатури суттєво затягнувся – до 1922 р., якщо мати на увазі закінчення українських національно-визвольних змагань.

Хронологічні рамки дослідження – 1919–1922 рр., що обумовлено часом існування мережі надзвичайних комісій на українських землях, і власне, цей період став установчим для радянської влади на території України [13, с. 23].

Весь цей час більшовикам доводилося вирішувати багато проблем, переслідуючи при цьому єдину мету, – монополізацію радянської влади на українських теренах. Для цього була обрана силова тактика – зміни в житті впроваджувалися насильницьким шляхом, і одним з інструментів такої політики стала Надзвичайна комісія.

Дослідження змін, яких зазнавала Надзвичайна комісія в період революції у провінції, є актуальним завданням з кількох причин. По-

перше, це дозволить говорити про особливості радянського державного будівництва, про політичну життєздатність більшовиків та про причини їх успіху в ході національно-визвольних змагань. Ці наукові завдання корелюються і з суспільними, оскільки торкаються теми історичної долі української нації в трагічному ХХ столітті.

Історіографія питання є недостатньо розробленою. У радянський період наукова література, присвячена Надзвичайній комісії, її діяльності та ролі в приході більшовиків до влади в Україні, була поодиноким явищем та мала заангажований характер. У роботах В. Портнова [18], Г. Маймескулова [13], подавався ідеалізований образ НК, борця за справедливість, при цьому численні зловживання та злочини, вчинені «надзвичайками», замовчувалися. На противагу радянській традиції виступили дослідження білоемігрантів, зокрема, С. Мельгунова [14], в яких, навпаки, НК зображувалася як катівня, інструмент насилля, при цьому не проаналізовано об'єктивну сторону існування НК.

Сучасна українська історіографія представлена іменами В. Золотарьова [13], В. Ченцова [20], Р. Подкура [16; 17], які, спираючись на нові документи, намагаються підійти до феномену НК як до історично вмотивованого. Діяльність Надзвичайної комісії, на їхню думку, це ілюстрація боротьби за владу, в якій НК стала інструментом утвердження більшовиків. Проблема структури Надзвичайної комісії, її ефективності не отримала достатнього висвітлення у літературі, а тому потребує особливої уваги.

Джерельна база дослідження складається переважно з архівних матеріалів, проте були використані і опубліковані матеріали: збірники документів ВЧК [2; 9] і ВУНК [15], річні звіти ВУНК [1; 10], звіт голови ВУНК М. Я. Лациса [12]. Ці документи представляють правову основу функціонування Надзвичайної комісії, етапи її розвитку та головні здобутки. До архівних матеріалів належать справи з Державного архіву Харківської обл. (далі – ДАХО) [3-7] і Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) [21-22], де, зокрема, була виявлена службова і звітна документація Харківської губернської надзвичайної комісії.

На українських землях мережа надзвичайних комісій почала функціонувати з 1919 р. [23, с. 15]. Надзвичайні комісії створювалися в губернських та повітових містах, а за необхідності – і в волосних центрах [7, арк. 1-2]. Структура комісії була підпорядкована її завданням, тобто, за більшовицькою термінологією, боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, посадовими злочинами, бандитизмом, повстанським та кримінальним, саботажем тощо. У першій половині 1919 р. губернська надзвичайна комісія була не єдиним органом в губернії, що мав вести

боротьбу зі згаданими явищами. Подібними повноваженнями були наділені Особливі відділи при військових установах та армійських частинах, районно-транспортні надзвичайні комісії на залізниці, повітові та волосні «надзвичайки» [8, с. 23]. Структура губернської НК протягом цього періоду характеризується своєю схематичністю. Так, згідно з Положенням ВЧК губернські надзвичайні комісії склалися з чотирьох головних відділів: 1) по боротьбі з контрреволюцією; 2) зі спекуляцією; 3) по боротьбі з посадовими злочинами; 4) іногородній відділ [9, с. 193]. Перший відділ мав вести боротьбу з контрреволюцією у будь-яких її проявах та бути цілісним. Відділ по боротьбі зі спекуляцією мав поєднувати роботу по боротьбі зі спекуляцією та слідкувати за проведенням в життя постанов центральної та місцевої влади по організації торгівлі та промисловості. Відділ по боротьбі з посадовими злочинами мав слідувати за добросовісністю в роботі та чесністю радянських службовців. Іногородній відділ виконував розпорядчо-контрольні функції стосовно роботи надзвичайних комісій на місцях [9, с. 194].

У повітових надзвичайних комісіях була подібна структура, але тут обов'язково відділи по боротьбі з контрреволюцією та посадовими злочинами об'єднувалися, а іногородній відділ, відповідно, не існував.

У якості допоміжних відділів при губернських надзвичайних комісіях по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами створювалися господарський відділ та комендатура. Господарський відділ займався веденням господарства комісії, зберіганням та розподілом товарів, конфіскованих та реквізованих, видачою зарплатні тощо [9, с. 193].

Комендатура займалася реєстрацією та утриманням заарештованих, видачою перепусток на побачення, довідковим столом.

У повітових надзвичайних комісіях комендатура та господарський відділ мали бути сполучені.

При надзвичайній комісії мала бути одна загальна канцелярія і невелике діловодство при відділах. Для виконання бойових завдань створювався спеціальний батальйон.

Фактично, в цей період діяльність губернських надзвичайних комісій вилилася в реалізацію політики «червоного терору», введеної спеціальним декретом ще 5 вересня 1918 р., суть якої полягала у фізичному знищенні представників «ворожого класу» – буржуазії, дворянства, духовенства [14, с. 81]. Губернську НК у цей період характеризує не розробленість апарату, методики роботи, нестача кадрів.

Наступний період роботи НК розпочався з 1920 р. (друга половина 1919 р. – це період, коли при владі перебували у різних місцевостях денікінці та національні сили). Перед НК були поставлені нові завдання

і, відповідно, модернізована структура губернської надзвичайної комісії. Губернська НК складалася з чотирьох відділів – загального, секретно-оперативного, юридичного і інструкторського.

Загальний відділ включав в себе комендатуру, загальну канцелярію, господарську та фінансову частини [5, арк. 5].

Оперативний (секретно-оперативний) відділ безпосередньо вів боротьбу проти контрреволюційних організацій (виявлення, збір матеріалів для слідства, знешкодження), боротьбу зі спекуляцією та мародерством, контроль за роботою всіх радянських органів, збір інформації щодо політичного стану в губернії, слідкував за появою антирадянських настроїв у суспільстві [22, арк. 115-116].

У структурі секретно-оперативного відділу в залежності від фронту конкретної роботи вирізняли: інформаційно-статистичну частину, політичне відділення, економічне відділення, відділення по боротьбі з бандитизмом, секретний відділ, оперативну частину, бюро зовнішньої розвідки, загальну групу і канцелярію [16, с. 350-351].

Інструкторський відділ слідкував за політичними настроями населення, виконував функції внутрішнього контролю. До його компетенції належало право видачі паспортів та дозволів на виїзд з міста [4, арк. 37, 128]. Інструкторський відділ мав у своєму складі активно-агентурну частину та інформаційну.

Юридичний відділ виконував слідчу роботу. Згідно з інструкцією юридичному відділу, « головне завдання слідчої комісії полягало у швидкому розкритті злочинів у формі дізнання, до встановлення факту провини, на основі якого можна було винести той чи інший вирок чи висновок про передачу в одну з судових інстанцій. В задачі комісії не входить суд над злочинцями, наше завдання морально діяти і цим самим попередити повторення злочинів. Нам не потрібно доказів провини проти експлуататора чужої праці чи контрреволюціонера, а достатньо в'янути його соціальне забезпечення чи політичну фізіономію, щоб застосувати до нього адміністративні заходи як до класового ворога пролетаріату та комунізму» [2, с. 77-78].

У 1920 р. нарешті було вирішено питання з організацією роботи губернських надзвичайних комісій в повітах. Повітові надзвичайні комісії були ліквідовані ще в травні 1919 р. через їх низьку ефективність, неможливість налагодження роботи і, зрештою, псування іміджу Надзвичайної комісії [21, с. 94, 107]. Після їх знищення справи, що були в розробці, були передані в губернські надзвичайні комісії, а функції повітових комісій з наданням відповідних прав були покладені на відділи управління повітових виконкомів – тут були створені так звані «секретні відділи» [15, с. 84]. У своїй діяльності ці відділи спиралися

на повітову міліцію, але у випадку серйозної загрози зверталася до керівництва губернської надзвичайної комісії.

Саме на основі «секретних відділів» були створені повітові політичні бюро. Головне завдання цього органу, підконтрольного безпосередньо губернській надзвичайній комісії, полягало в організації ефективного збору інформації. Повітове політичне бюро складалося з завідувача (призначався керівництвом губернської НК), секретаря (від місцевого партійного комітету) та уповноваженого з інформації (надсилався з губернської НК). Крім того, при кожному повітовому політбюро діяв арештний дім (в'язниця) [5, арк. 13].

Перше політбюро в Харківській губернії було створено 26 квітня 1920 р. в Чугуївському повіті. Згодом почала функціонувати мережа подібних закладів – в Зміївському, Валківському, Вовчанському, Куп'янському, Богодухівському, Ізюмському, Охтирському і Сумському повітах (з 12 січня 1921 р. Сумське повітове політбюро було перетворено на повітову НК) [5, арк. 13].

У структурі губернської НК було призначено відповідальну особу – завідувача губернським політичним бюро, який координував та контролював роботу повітових політбюро [5, арк. 14].

З приходом нового, 1921, року настала чергова метаморфоза структури губернської НК. Цього разу зміни диктувалися більш вагомими причинами, аніж просте вдосконалення роботи органів державної безпеки. У 1921 р. на X з'їзді РКП (б) було прийнято рішення про перехід до нової економічної політики, що передбачало часткову реанімацію торгово-грошових відносин, повернення приватного сектора в економіку, відмову від продрозкладки та трудової повинності тощо. Відповідно, соціально-економічне життя зазнало значних змін, було переглянуте ставлення до такого явища як спекуляція, оскільки раніше під цю категорію потрапляла будь-яка торгівля. Діяльність НК у цей період була орієнтована саме на контроль над господарсько-економічним життям та, як зазначено було у звіті голови Харківської губернської надзвичайної комісії за першу третину 1921 р. Танцюри, «ХГНК з ліквідацією зовнішніх фронтів і переходом на боротьбу з економічною розрухою головним чином звернула свою увагу на зміцнення свого апарату як в центрі, так і на місцях» [5, арк. 15], тобто на нову структурну модернізацію.

Крім того, до складу ХГНК були включені місцеві дорожньо-транспортна НК та особливі відділи, що завершило процес концентрації органів державної безпеки в губернії в рамках єдиної установи. До цього спонукала наявність паралелізму та неузгодженості в діяльності органів одного спрямування на території губернії, а також у цьому

реалізувала себе характерна для радянських органів влади тенденція до централізації [1, с. 73].

У Харківській губНК було чотири відділи та секретаріат. Кожна зі складових, в свою чергу, включала кілька підвідділів. Так, секретно-оперативний відділ, що займався безпосередньою боротьбою з контрреволюцією, спекуляцією, зловживаннями, кримінальними злочинами, мав такі частини: 1) відділ інформації; реєстраційно-статистична частина; 2) відділ по боротьбі з бандитизмом; відділ політичної контрреволюції; економічний підвідділ; кооперативно-продовольча група, адміністративно-судова; виробничо-промислова; загальна група; 3) робоча група; 4) оперативна частина; 5) В. Ц. О. [6, арк. 20]. Появу нових підвідділів можна пояснити переходом більшовиків до НЕПу, метою якої було налагодження господарського життя. Економіка постійно стикалася з проблемою корупції, і саме її і мала подолати Надзвичайна комісія. Одразу три спеціалізовані групи мали забезпечити вирішення цієї проблеми, крім того, слідкувати за втіленням в життя постанов центральної та місцевої влади, що стосувалися виробництва та торгівлі, сприяти захисту ринку від спекуляції. Залишалися актуальними і такі напрями боротьби як бандитизм, що досяг апогею свого розвитку в 1921-1922 рр., та контрреволюція.

Загальний відділ включав: комендатуру; тюремний підвідділ; господарську частину; слідчу в'язницю; гараж; майстерні; клуб; зв'язок; конюшні. Адміністративно-організаційний відділ – інструкторський підвідділ з кодифікаційним столом та столом особового складу. Особливий відділ складався з інформаційної, секретно-оперативної та слідчої частин, а також секретаріату та мав виконувати нагляд за роботою армійських частин та військових установ. Безпосередньо секретаріат комісії складався з президіуму, шифтвідділу та загальної канцелярії [6, арк. 21].

Остання метаморфоза засвідчила значне поглиблення спеціалізації всередині надзвичайної комісії за весь період її існування – у кожному відділі діяло кілька підвідділів, що в свою чергу складалися з груп, орієнтованих на боротьбу з тим чи іншим явищем. Звісно, це викликало розширення штату, збільшення витрат, але це виправдовувалося ефективнішою роботою надзвичайних комісій. На периферії саме органи державної безпеки, губернські надзвичайні комісії, забезпечили стабілізацію радянського ладу, виконання внутрішньої політики більшовиків.

Крім того, на момент 1922 р. губернська надзвичайна комісія залишилася єдиним органом державної безпеки на місцевому рівні, поглинувши повітові, дорожно-транспортні надзвичайні комісії та армійські особливі відділи.

Постійні структурні трансформації, що були характерні для губернської НК, можна розглядати як запозвяте намагання більшовиків максимально адаптуватися під обставини за рахунок свого державного апарату. Радянське керівництво, незважаючи на складність процесу розбудови органів влади та управління на місцях, вдало використало наявні ресурси, використавши НК як інструмент силового утвердження на українських (і не лише) землях.

Метаморфози губернської комісії можна розглядати і в більш ширшому контексті – масштабному політично-економічному і соціально-культурному експерименті, який був розпочатий РКП(б) з моменту Жовтневого перевороту. Більшовицька модель державного управління не орієнтувалася на теоретичні розрахунки, вона одразу втілювалася на практику, і цей експериментаторський шлях став причиною численних трагедій, якими так рясніє вітчизняна історія ХХ століття.

Література

1. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК. Отчет о деятельности ВУЧК в 1921 году // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 69-85.
2. ВЧК-ГПУ: Документы и материалы. / Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинский. – М., 1995.
3. ДАХО, Ф. Р – 202, оп. 2 спр. 5, арк. 26.
4. ДАХО, Ф. Р – 202, оп. 2 спр. 10, арк. 37, 128.
5. ДАХО, Ф. Р – 203, оп. 1 спр. 91, арк. 5, 6, 13, 20, 21.
6. ДАХО, Ф. Р – 203, оп. 1 спр. 290, арк. 2, 15, 20, 21.
7. ДАХО, Ф. Р – 4872, оп. 1 спр. 1, арк. 1-2.
8. *Дукельский, С.* ЧК на Украине / С. Дукельский. – Эдмонтон, 1989.
9. Из истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии 1917–1921 гг.: Сб. документов. – М., 1958.
10. Из отчета Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду Советов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 5-11.
11. *Золотарьов, В.* ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) / В. Золотарьов. – Харків, 2003.
12. *Лацис, М. Я.* Два года борьбы на внутреннем фронте: популярный обзор двухгодичной деятельности Чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями / М. Я. Лацис. – М., 1920.

13. *Маймескулов, Л. Н.* Всеукраїнська чрезвычайная комісія (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Харків, 1990.
14. *Мельгунов, С. П.* Красний терор в Росії: 1918–1923 / С. П. Мельгунов. – М., 1990.
15. На захисті революції. Из історії Всеукраїнської Чрезвычайної комісії 1917 – 1922 гг. Сб. документів і матеріалів. – К., 1971.
16. *Подкур, Р.* Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20-30-х роках / Р. Подкур // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 3-4. – С. 342-356.
17. *Подкур, Р. Ю.* За повідомленням радянських спецслужб / Р. Ю. Подкур. – К., 2000.
18. *Портнов, В. П.* ВЧК (1917–1922 гг.) / В. П. Портнов. – М., 1987.
19. *Семененко, В. І.* Історія Східної України: поновлення кайданів (1917-1922 рр.) / В. І. Семененко. – Харків, 1995.
20. *Ченцов, В.* Табу – на думку, заборона – на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК-ДПУ у 20-ті роки / В. Ченцов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 134-156.
21. ЦДАГО України, Ф. – 1, оп. 20 ч. 1. спр. 166, 94, 107 арк.
22. ЦДАГО України, Ф. – 1, оп. 20 ч. 1. спр. 192, 106, 115-116 арк.
23. *Шаповал, Ю.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К.: Абрис, 1997.

Краєзнавчі студії

УДК 378.4.091.113(477.54):7.041

Засновник Харківського університету В. Н. Каразін в іконографії (до 240-річчя з дня народження)

Вовк Ольга

Вовк Ольга. Засновник Харківського університету В. Н. Каразін в іконографії (до 240-річчя з дня народження). У статті висвітлено трансформацію образів громадського діяча, винахідника, науковця, засновника Харківського університету В. Н. Каразіна (1773–1842), зафіксованих в його іконографії.

Ключові слова: історія університету, В. Н. Каразін, іконографія, біографістика.

Вовк Ольга. Основатель Харьковского университета В. Н. Каразин в иконографии (к 240-летию со дня рождения). В статье освещается трансформация образов общественного деятеля, изобретателя, ученого, основателя Харьковского университета В. Н. Каразина (1773–1842), зафиксированных в его иконографии.

Ключевые слова: история университета, В. Н. Каразин, иконография, биографистика.

Vovk Olga. The founder of Kharkiv University Vasyl' Karazin in the iconography (to the 240-th anniversary). The present paper deals with the transformation of images the public figure, inventor, scientist and founder of Kharkiv University Vasyl' Karazin (1773–1842), which were fixed in his iconography.

Key words: history of the university, Vasyl' Karazin, iconography, biography studies.

Початок XXI ст. цілком можна визначити як «час біографічного буму». Проблематика, пов'язана із феноменом життєпису, останнім часом набуває все більшої ваги в сучасній гуманітаристиці в цілому та історичній науці зокрема. На сьогоднішній день у вітчизняній історіографії накопичено чималу кількість розвідок, присвячених як прикладним дослідженням, так і теоретико-методологічним засадам біографістики (І. Голубович, В. Менжулін,

© Вовк О. І., 2013

Т. Павлова та ін.). Разом із тим, окремі напрямки біографічного пошуку залишаються майже поза увагою дослідників. До таких проблем ми можемо віднести взаємодію біографістики з іншими спеціальними історичними дисциплінами, зокрема, іконографією.

Термін «іконографія» є багатозначним. Його можна тлумачити як: усталену систему зображення будь-яких персонажів або сюжетних сцен (у сакральному мистецтві); опис і систематизацію типологічних ознак та схем для зображення персонажів чи сюжетних сцен (у мистецтвознавстві); систему засобів і методику визначення достовірного зображення певної історичної особи чи події, їх розпізнавання та датування (в історичній науці); сукупність зображень окремої особи – політика, науковця, митця абощо [20, с. 404]. Предметну область іконографії як спеціальної історичної дисципліни складає відстеження розвитку духовної культури, світогляду, обрядів, смаків людини через будь-який вид зображень у певний хронологічний період розвитку цивілізації, встановлення адекватності взаємозв'язків образотворчого мистецтва із загальним цивілізаційним поступом [6, с. 439].

Для іконографічного дослідження в біографічному полі велику цінність мають як прижиттєві портрети, котрі можуть надати розгорнуту інформацію про конкретну людину та її епоху, побут та звичаї, моду тощо, так і посмертні зображення. Відстеження кількісної та якісної динаміки змін в іконографії історичного діяча може пролити світло на те, яким чином його образ трансформувався в суспільній свідомості із плином часу. На нашу думку, подібний підхід може уточнити та доповнити результати, отримані в ході «класичного» історіографічного аналізу життєписів того чи іншого історичного актора. Спробуємо продемонструвати висловлене припущення на прикладі аналізу іконографії «українського Ломоносова» – громадського діяча, винахідника, науковця, засновника Харківського університету В. Н. Каразіна (1773–1842).

До вивчення іконографії В. Н. Каразіна науковці звернулися ще наприкінці XIX – на початку XX ст. Дослідження Д. І. Багалія [5] та М. Й. Тихого [18] розкривають історію створення, атрибуції, публікації низки живописних та графічних портретів Василя Назаровича протягом XIX ст. У подальшому більшу увагу дослідників привертала тримірні зображення. Історія створення пам'ятника В. Н. Каразіну в Харкові, дискусії, що точилися навколо цієї події, функціонування об'єкту в міському середовищі відбилися в роботах дореволюційних (Д. Багалій, М. Сумцов, М. Тихий та ін.), радянських (А. Слюсарський та ін.) та сучасних українських дослідників (С. Авербух, В. Романовський та ін.). Останнім часом поле досліджуваної проблематики розширюється, що безпосередньо пов'язано зі збільшенням іконографії В. Н. Каразіна.

Наприклад, науково-популярна розвідка Л. Дешко [4] сфокусувалася навколо скульптурних зображень В. Н. Каразіна на Харківщині (пам'ятників та меморіальних дошок), переважна більшість яких з'явилася на зламі ХХ та ХХІ століть. Таким чином, навіть стислий огляд літератури демонструє відсутність у вітчизняній історіографії спеціалізованої публікації, присвяченої вивченню іконографії В. Н. Каразіна у всій її повноті. Необхідність проведення дослідження, що ставить за мету вивчення трансформації образів В. Н. Каразіна, зафіксованих в його іконографії, обумовлює наукову новизну запропонованої розвідки.

Основою джерельної бази дослідження виступили джерела зображального типу (живописного, графічного та скульптурного видів). Специфікою образотворчої іконографії є домінування суб'єктивного над об'єктивним, у чому полягає і перевага, і недолік вказаних видів джерел. З одного боку, гарний портретист може глибоко й багатогранно розкрити внутрішній світ портретованої особистості; з іншого – художник як творець образу не може бути до кінця об'єктивним і вносить у зображення іншої людини частку самого себе [20, с. 407]. Слід одразу зазначити, що до нашого поля зору могли потрапити не всі існуючі на сьогодні зображення В. Н. Каразіна, проте в цілому наявна вибірка є репрезентативною. Окрім зображальних, у ході дослідження залучалися також писемні джерела, зокрема матеріали харківської періодичної преси кінця ХІХ – початку ХХІ ст. Її найбільшою джерельною цінністю вважаємо оперативність подання інформації про події недалекого минулого та безпосередність відображення останніх.

До нашого часу дійшло лише два прижиттєвих зображення В. Н. Каразіна. Перший з них був виконаний французьким портретистом-мініатюристом Ц. де Шатобуром (1758–1837). Цей художник був досить знаним у колах російської знаті, неодноразово працював над приватними заявками [19]. Тож не дивно, що, будучи в 1803 р. проїздом у Харкові, він дістав замовлення від братів Василя Назаровича та Івана Назаровича Каразіних [18, с. 296]. На портреті зображений молоджавий тридцятирічний чоловік у темному сюртуку та із зав'язаною на шії хусткою, що задумливо схилив голову на ліву руку й упівоберта дивиться на глядача. Портрет зберігався у спеціальному футлярі, на кришці якого самим Василем Назаровичем було витіснено золотими літерами: «Для моих друзей» та «В 1803 г. на тридцатом году жизни» [18, с. 296]. Оригінал портрету належав сину фундатора Харківського університету – Філадельфу Васильовичу; сліди його до початку ХХ ст. загубилися. З оригіналу було зроблено дві збільшені живописні копії. Перша з них, написана Б. І. Каразіним, зберігалася у с. Основинці в родині Каразіних [5, с. 5]; інша, що вийшла з-під пензля академіка

Р. К. Шведе (1808–1870) в 1847 р., до 1880 р. висіла в бібліотеці, а потім перебувала в музеї Харківського університету [18, с. 297]. У 1875 р. на основі портрета Л. А. Серяков (1824–1881) виготовив гравюру за малюнком по дереву К. О. Брожа, котра була вперше оприлюднена в часописі «Русская старина» [5, с. 5].

У 1842 р., незадовго до смерті, в Одесі було зроблено дагеротип В. Н. Каразіна – його друге відоме нам прижиттєве зображення. З портрета анфас на глядача дивиться літня сива людина з високим чолом та бакенбардами, одягнена в темний сюртук та світлу сорочку, на шії має краватку. Дагеротип також зберігався у Ф. В. Каразіна, а потім був переданий професору М. О. Лавровському (1825–1899.). У 1890 р. це зображення було відтворене В. В. Мате (1856–1917) за допомогою техніки ксилографії та опубліковане на шпальтах «Исторического вестника» [5, с. 5].

Незабаром після смерті В. Н. Каразіна з'явився ще один його оригінальний портрет, виконаний С. І. Колтуновським за начерками, що, вірогідно, відносилися до 1842 р. [5, с. 5]. На портреті В. Н. Каразін зображений у профіль. Це літня сива людина в темному одязі, що сидить, склавши руки на грудях, з тихою напівпосмішкою на устах. Оригінал портрета перебував у власності проф. М. Ф. Сумцова. Перша його копія була оприлюднена в газеті «Южный край» в 1892 р. [18, с. 298].

Ще одне зображення В. Н. Каразіна з'явилося в 1891 р., коли побачила світ монографія В. Я. Абрамова [1], що стала частиною відомої біографічної бібліотеки Ф. Ф. Павленкова. Спеціально для цього видання лейпцизьким гравером Г. Геданом було виготовлено портрет В. Н. Каразіна в молодому віці. Цей майстер зазвичай виконував роботу заочно – з надісланого малюнку або фотографічного зображення [2, с. 97]. Можна припустити, що для реалізації цього замовлення художнику було надіслано копію з портрета, виготовленого Ц. де Шатобуром. На користь такого припущення говорить той факт, що вік, зачіска, одяг, поворот голови, вираз обличчя портретованого на обох зображеннях практично ідентичні (на це ще в 1905 р. звернув увагу М. Тихий [18, с. 296]). Різниця полягає лише в тому, що, на відміну від портрета роботи де Шатобура, на гравюрі, виконаній Г. Геданом, тіло моделі відтворено у фронтальному положенні.

На початку ХХ ст. в Харкові було встановлено пам'ятник В. Н. Каразину (процес його установа ретельно відслідковувався у періодиці [див., наприклад, 7; 11; 12; 14; 17 та ін.]). Це стало непересічною подією в історії міста та посприяло розширенню іконографії просвітителя. Вперше ідея його встановлення була артикульована в 1860-х рр., і відтоді в харківському суспільстві точилися палкі дискусії з цього приводу. В 1892 р. (у п'ятдесятю річницю смерті просвітителя) було

оголошено конкурс проектів пам'ятника, на який свої роботи подали О. М. Бекетов (1862–1941), М. І. Мікешин (1835–1896), М. М. Каразін (1842–1908), І. І. Андреолетті (1869–після 1912). За основу митцям було запропоновано взяти вищезгаданий портрет В. Н. Каразіна, виконаний Л. А. Серяковим [15, с. 27]. Зрештою в 1903 р. комітет для спорудження пам'ятника В. Н. Каразіну схвалив проект І. І. Андреолетті. Виготовлення статуї доручалося авторові моделі. П'єдестал мав бути зведений під наглядом архітектора О. М. Бекетова [15, с. 28].

Урочисте відкриття пам'ятника відбулося 20 червня 1907 р. В. Н. Каразін зображений у момент виступу перед громадськістю міста з промовою про необхідність заснування університету. Його фігура, виконана з бронзи, представлена у повний зріст. Тулуб злегка поданий уперед, жестом правої руки просвітитель звертається до слухачів, а лівою рукою спирається на тумбу у вигляді фрагменту колони. П'єдестал виконаний з сірого граніту. На трьох його гранях розміщені написи: на фронтальній – короткі відомості про В. Н. Каразіна, на бічних – фрагменти висловлення вченого про розвиток освіти в Україні. На тильній грані закріпленій рельєф у вигляді картуша, відлитий із бронзи, із зображенням панорами села Кручик – батьківщини Каразіна. Установлення пам'ятника В. Н. Каразіну (хронологічно другого в місті після пам'ятника О. С. Пушкіну) свідчило як про визнання владою заслуг Каразіна перед вітчизною, так і про поважливе ставлення з боку харківської громади.

З розвалом Російської імперії та встановленням на українських теренах радянської влади ставлення до В. Н. Каразіна зазнало певних змін. Монархічні переконання зробили постать В. Н. Каразіна незручною для пануючої ідеологічної системи. До середини ХХ ст. його прізвище практично не згадувалося ані в навчальній літературі, ані в узагальнюючих наукових працях. Відповідно, не поповнювалася і його іконографія. Навіть більше: за одним із університетських переказів, у середині 1930-х рр. пам'ятник «дворянину» збирались відправити на переплавку, і Я. С. Блудову (ректору Харківського університету в 1933–1934 рр.) коштувало великих зусиль врятувати його від безславної загибелі [9].

З середини 1940-х рр. ситуація дещо змінюється. В історіографії посилилася увага до природничих дослідів Каразіна, все частіше почала лунати думка про наукову та практичну далекоглядність Василя Назаровича. Проте для широкої громадськості він залишався маловідомою особистістю, що відбилося й на формуванні його іконографії. За весь період з 1917 р. до 1991 р. нами зафіксовано лише два нових оригінальних зображення Каразіна. Першим є кольоровий офорт В. Ф. Мироненко (1910–1964) «Вулиця Вільної Академії» (1952 р.), де

образ В. Н. Каразіна представлений у вигляді пам'ятника. Другий – конвєрт, випущений у 1976 р. (художник Л. Надточій), на якому також зображено пам'ятник В. Н. Каразіну в Харкові. Тобто до поля зору митців потрапила не особистість самого В. Н. Каразіна, а його застиглий скульптурний образ як пам'ятка історії та культури, одна з окрас міста.

Після 1991 р., коли у країні відбулися докорінні політичні перетворення, постать В. Н. Каразіна була знов переосмислена нащадками. Заслуги цієї людини були офіційно визнані на державному рівні, свідченням чого стало присвоєння його імені Харківському університетові в 1999 р. за проханням університетської громадськості. Значно розширилася й іконографія В. Н. Каразіна (на сучасному етапі зафіксовано тринадцять нових його зображень проти восьми в дореволюційний час та двох – у радянський).

У 1997 р., напередодні 225-річного ювілею від дня народження просвітителя, на стіні школі с. Кручик Богодухівського р-ну Харківської обл. (на батьківщині В. Н. Каразіна) було встановлено меморіальну дошку, подаровану Харківським університетом [4, с. 224]. На прямокутній дошці чорного граніту зліва розміщується копія портрету В. Н. Каразіна, виконаного Ц. де Шатобуром, а справа – напис: «Василь Назарович Каразін / 1773–1842 / Засновник Харківського університету».

На приміщенні Головного корпусу Харківського університету кам'яна меморіальна дошка, що увічнювала пам'ять про засновника вищого навчального закладу, з'явилася ще раніше – у 1995 р. [13]. Проте вже в 2002 р., напередодні 230-річчя від дня народження Каразіна і 200-річчя заснування університету, вона була демонтована і замінена новою – бронзовою [3; 10]. З лівої сторони дошки ми бачимо рельєфне відтворення портрету, виконаного Г. Геданом. У правому нижньому куті відкривається панорама старого університетського комплексу, у верхньому ж правому куті розміщено присвятний напис: «Василь Каразін – засновник Харківського університету».

Того ж таки 2002 року було відкрито і меморіальну дошку у вести-бюлі Богодухівського навчально-виховного комплексу [8]. На дошці чорного габро зліва відтворено портрет В. Н. Каразіна роботи Ц. де Шатобура, а справа розміщується присвятний напис.

Зрештою, у 2003 році на майданчику біля Кручанської загальноосвітньої школи було встановлено пам'ятник В. Н. Каразіну, авторами якого виступили скульптор Г. В. Іванова й архітектори А. Г. Гурьев та В. В. Тищенко [4, с. 227]. Він являє собою гранітне погруддя просвітителя, який тримає в руках сувій із записами. П'єдестал квадратний у перерізі, облицьований гранітною плиткою, на його фронтальному боці розміщено присвятний напис.

Крім того, у 2010 р. було засновано головну нагороду університету – медаль імені В. Н. Каразіна, яка на аверсі містить обрамлену дубовим листям копію портрета, виконаного Г. Геданом.

Нарубежі ХХ–ХХІ ст. іконографічна база поповнювалася і двовірними зображеннями В. Н. Каразіна. У 1998 р., до 225-річчя від дня народження просвітителя, Укрпошта випустила конверт, присвячений цьому ювілею (автор – художник О. В. Штанко) із портретом просвітителя роботи Г. Гедана [16]. Більшість нових джерел була безпосередньо пов'язана з Харківським університетом. З 2001 до 2013 рр. було видано кілька зразків університетської сувенірної продукції (кишенькові календарики, конверти, сувенірні банкноти тощо), у дизайні яких було використано зображення В. Н. Каразіна (відтворення його портрета роботи Г. Гедана або ж пам'ятника в Харкові).

У 2004 р., до 200-річчя від заснування Харківського університету, творчою групою українських художників (В. І. Ковтун, В. В. Погорелов, Ю. М. Вінтаєв, В. М. Чаус) було написано триптих, присвячений цьому навчальному закладу. На одному з цих полотен зафіксований момент виступу В. Н. Каразіна перед слобідсько-українським дворянством із закликком про необхідність відкриття університету в Харкові.

Таким чином, на рубежі ХХ–ХХІ ст. іконографія В. Н. Каразіна значно розширилася (насамперед за рахунок скульптури та ужиткової графіки), що обумовлене не лише удосконаленням технології виготовлення й полегшенням процедури проходження культурного і художнього контролю, а, насамперед, політико-ідеологічними трансформаціями у державі та зміною свідомості самої університетської корпорації. Створення нових джерел у більшості випадків було приурочене до ювілеїв або самого В. Н. Каразіна, або до визначних дат в історії Харківського університету. Основою для сучасних іконографічних джерел виступили переважно портрети Василя Назаровича в молодому віці (роботи Ц. де Шатобура та Г. Гедана), а також харківський пам'ятник.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо сказати, що на кожному з досліджуваних етапів для іконографії В. Н. Каразіна були характерні свої специфічні риси. У дореволюційний час (1803 р. – 1917 р.) відбулося формування своєрідного «ядра» каразінської іконографії, яке в наступні роки стало основою всіх подальших трансформацій його образу. Прикметою радянського часу (1917 р. – 1991 р.) є домінування в нечисленній іконографії В. Н. Каразіна зображень не його самого, а пов'язаних із ним пам'яток історії та культури. Після здобуття Україною незалежності (1991 р.) відбулася тісна «прив'язка» постаті В. Н. Каразіна до Харківського університету, що зрештою дозволяє говорити про перетворення його портрету на один із університетських символів.

Література

1. *Абрамов, В. Я.* В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность / В. Я. Абрамов. – СПб. : Типография Товарищ. «Общественная польза», 1891. – 96 с.
2. *Бахтиаров, А. А.* Иоганн Гутенберг. Его жизнь и деятельность в связи с историей книгопечатания / А. А. Бахтиаров // Гутенберг и Уатт. Стефенсон и Фулгон. Дагер и Ньепс. Эдисон и Морзе : Биографические повествования / Под ред. Н. Ф. Болдырева. — Челябинск : Урал, 1996. – С. 11–99.
3. *Васильєва, Р.* Вшанування пам'яті земляка : [Меморіальна дошка В. Н. Каразіну на приміщенні ХНУ] / Р. Васильєва // Панорама. – 2002. – 29 березня (№13).
4. *Дешко, Л.* Я памятник себе воздвиг нерукотворный... / Л. Дешко // Василий Каразин. Живот и дейност (По случай 200 години от основатено на Харьковский национален университет «В. Н. Каразин») / М. Г. Станчев [и др.]. – София : Академично издателство «Марин Дринов», 2005. – С. 219–228.
5. *Иваницкий, А. М.* Альбом фотографий А. М. Иваницкого. К столетнему юбилею Харьковского университета / предисл. Д. И. Багалея. – Х., 1905. – 40 с.
6. *Ищенко, Я. О.* Иконография как специальная исторична дисциплина / Я. О. Ищенко, Л. П. Маркітан // Энциклопедия истории Украины : в 5 т. / редкол. : В. А. Смолій [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3. – С. 439–440.
7. *К открытию памятника Каразину* / [б.а.] // Харьковские губернские ведомости. – 1903. – 26 сентября.
8. *Нерух, О.* Свято нащадків духу : [Урочистості у Богодухові, присвячені 160-річчю від дня смерті засновника Харківського університету В. Н. Каразіна] / О. Нерух // Харківський університет. – 2002. – 19 лютого.
9. *Новикова, О.* Здравствуй, Каразин! : [До 97-річчя пам'ятника В. Н. Каразіну] / О. Новикова // Харківський університет. – 2002. – 17 вересня.
10. *Нові пам'ятники культури Харківської області* : Оглядова довідка. — Випуск №3 (За матеріалами періодичних видань за 1990—1998 рр.) [Електронний ресурс] // Харківська обласна універсальна наукова бібліотека : [сайт]. — Режим доступу : http://library.kharkov.ua/lib_druk.php?type=3&id=125. — Доступ : 15.01.2013 р.
11. *О положении дела по сооружению памятника В. Н. Каразину* / [б.а.] // Харьковские губернские ведомости. – 1895. – 8 декабря.

12. *Открытие* памятника В. Н. Каразину / [б.а.] // Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 21 июня.
13. *Памяти* В. Н. Каразина: [Мемориальная доска на здании ХГУ] / [б.а.] // Вечерний Харьков. – 1995. – 23 мая.
14. [Памятник В. Н. Каразину] / [б.а.] // Южный край. – 1892. – 17 января.
15. *Романовський, В.* Пам'ятник в Харкові та дискусії довкола нього / В. Романовський // Харьковський історический альманах. — Х. : Райдер, 2004. – Осень—зима. – С. 20–31.
16. *Столбецов, О.* На конверте – Каразин : [Конверт к 225-летию В. Н. Каразина выпустило Украинское объединение почтовой связи] / О. Столбецов // Вечерний Харьков. – 1998. – 5 марта.
17. *Сумцов, Н. Ф.* О памятнике В. Н. Каразину / Н. Ф. Сумцов // Харьковские губернские ведомости. – 1880. – 19 июня.
18. *Тихий, Н. В.* Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность. / Н. Тихий. – К. : Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1905 – 302, 28, IV с.
19. *Целле Шарль Жозеф де ла, Шевалье де Шатобур* / Celle Charles-Joseph de la, Chevalier de Chateauborg [Электронный ресурс] // Гравюра в России XVIII–первой половины XIX века ; Государственный музей изобразительных искусств имени А. С. Пушкина : [сайт]. — Режим доступа : http://www.russianprints.ru/printmakers/c/celle_charles_joseph/index.shtml. – Доступ : 20.04.2013 р.
20. *Цинковська, І. І.* Проблеми іконографічного забезпечення української біографістики / І. І. Цинковська, Г. М. Юхимець // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація : Наукові праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського / Редкол. : О. С. Онищенко [та ін.]. – 1998. – Вип. 1. – С. 403–408.

УДК 94(477.54):379.828:32.019.51»192/193»

Агітувати чи розважати? «Радянїзація» дозвілля робітників Харкова у 1920-1930-ті рр.

Любавський Роман

Любавський Роман. Агітувати чи розважати? «Радянїзація» дозвілля робітників Харкова у 1920-1930-ті рр. Стаття присвячена дослідженню радянської пропаганди соціалістичних ідей в сфері дозвілля на прикладі харківських робітників. В статті аналізуються методика та практика проведення розважально-агітаційних ігор радянськими пропагандистами. Робиться висновок про те, що

© Любавський Р. Г., 2013

більшовики намагалися віднайти баланс між агітацією та необхідністю задовольнити тяжіння публіки до розваг.

Ключові слова: радянська пропаганда, робітнича історія, Харків.

Любавський Роман. Агітувати или развлекать? «Советизация» досуга рабочих Харькова в 1920-1930-е гг. Стаття посвящена и исследованию советской пропаганды социалистических идей в сфере досуга на примере харьковских рабочих. В статье анализируется методика и практика проведения развлекательно-агитационных игр советскими пропагандистами. Делается вывод о том, что большевики пытались найти некий баланс между агитацией и необходимостью удовлетворить тягу публики к развлечениям.

Ключевые слова: советская пропаганда, рабочая история, Харьков.

Lyubavskyy Roman. Agitate or entertain? "Sovietization" of leisure of the workers in Kharkiv in the 1920-1930-ies. The article investigates Soviet propaganda of socialist ideas in the field of leisure of Kharkov workers. This paper analyzes the methods and practice of entertaining by Soviet propagandists. The conclusion is that the Bolsheviks tried to find a balance between agitation and the need to satisfy public attraction to entertainment.

Key words: soviet propaganda, labour history, Kharkov

Протягом 1920-1930-х рр. зміна традиційних та впровадження нових форм дозвілля була одним із пріоритетних напрямків соціальної політики радянської влади. На думку Н. Лебіної, дії більшовиків у цій сфері можна схарактеризувати як спробу непрямого нормування повсякденності [14, с. 229]. Для дослідження пошуків, які здійснювала радянська влада в цьому напрямку, можна поставити ряд питань: які форми пропаганди для перевиховання пролетаріату використовували культробітники в сфері дозвілних практик протягом 1920-1930-х рр.; які з них згодом були марковані як «ухилення» та «перегіби»? Відповіді на ці запитання можна отримати, при реконструкції різноманітних ігор, які організували пропагандисти в клубах для робітників. З огляду на їх специфіку, назвемо їх «радянськими» іграми.

У радянську добу історики були одноставними у висновках, що радянській владі вдалося організувати дозвілля працівників за соціалістичним зразком. На думку вчених важливу роль в цьому відігравали ігри, які організували пропагандисти в робочих клубах [8, с. 333, 337; 10, с. 105]. За оцінками сучасних науковців ініціативи більшовиків у сфері регламентації та соціалістичної стилізації вільного часу радянського соціуму були не лише агітаційними кампаніями, а і характерними рисами режиму «інсценуючої» диктатури [25, с. 7].

В сучасній радянології тема дозвільних практик в СРСР стає дедалі популярнішою [13; 15, с. 136-173], з'являються спеціальні розвідки про «радянські» ігри, автори яких приходять до висновків, що радянська влада за допомогою ігрових практик конструювала нову соціальну реальність, створювала ідеологічно вивірені образи колективної пам'яті [18, с. 279-281].

Дане дослідження «радянських» ігор, як засобу політизації дозвільля працівників Харкова у 1920-1930-ті рр. спиралося передусім на справочинну документацію харківських клубів для робітників (протоколи засідань, звіти, доповіді), а також на матеріали центральних та регіональних газет та спеціалізованих журналів, присвячених організації клубної роботи.

Для розкриття поняття «гра» використаємо визначення Й. Хейзінги. На його думку, грою слід вважати добровільну поведінку людини або заняття, що відбувається у середині певних встановлених меж місця й часу згідно добровільно узятим на себе, втім, безперечно, обов'язковим правилам [28, с. 58-59]. Сфокусуємо увагу на дослідженні ігор змагальних, заснованих на імітації, а також азартних із імовірним результатом. Варто відзначити, що об'єктом вивчення були лише ті ігри, які сприяли політизації дозвільля робітників Харкова в 1920-1930-ті рр. (спортивні та дитячі ігри лишилися поза увагою).

У 20-30-ті рр. ХХ ст. характерною рисою лідерів більшовиків, як й інших прибічників ідеї «високого модернізму», була віра в безмежні можливості проектування людської діяльності в межах певних параметрів оптимізації [26, с. 149-153, 169]. Як відмічає С. Ловелл, «не радянська» людина, для того щоб стати «радянською», мала навчитися раціонально використовувати свій час [15, с. 146-147]. Радянська влада ініціювала різні проекти маніпуляцій з соціальним часом, особливо її цікавила ідея «раціоналізації» дозвільля [див. про це: 4, с. 46-51]. З цією метою видавалась велика кількість методичної літератури для «вихователів» суспільства – культпрацівників, пропагандистів. Так, у 1924 р. автори збірника рекомендацій для організації в клубах першотравневих свят у розділі «Розумні розваги» акцентували особливу увагу на необхідності проведення ігор, на їх значенні для спрямування енергії мас в річище раціональності [11, с. 162]. Улюбленим прийомом технологів радянської культури було наповнення традиційних ігор новим змістом. Унаслідок подібних маніпуляцій з'явилися так звані «політ-ігри». Наведемо найбільш показові приклади. У 1920-ті рр. серед агітаторів і пропагандистів була популярна гра під назвою «Народ хвилюється», що являла собою радянізований варіант відомої гри «Море хвилюється». Грали в неї так: учасники сідали на стільці, поставлені у два ряди спинкою один до одного. За правилами, кожен із гравців мав

обрати собі «ім'я» зі списку, складеного культпрацівниками. «Ім'ям» могла бути назва політичної партії, прізвище профспілкового діяча, історичний факт тощо. Ведучий ходив довкола стільців і розповідав присутнім про свята «червоного» календаря, при цьому використовував слова, які були «іменами» учасників гри. Той гравець, чиє «ім'я» було назване, мав залишити своє місце та йти за ведучим. Коли в такий спосіб свої місця залишали всі гравці, помічник прибирав один стілець. Ведучий завершував розповідь словами «народ хвилюється», після чого гравці мали повернутися на свої місця. Той, хто не встигав, ставав ведучим [11, с. 163]. Автори збірника, в якому була опублікована гра, попереджали організаторів про можливі проблеми, що могли виникнути під час її проведення. За їх словами, складність полягала в тому, щоб змусити «грайливо налаштованих» учасників вислухати доволі довгу розповідь (по суті, міні-лекцію) на актуальну політичну тему. Ця проста гра мала виконувати важливу функцію встановлення балансу між перевихованням й прагненням пересічних громадян до розваг.

Не менш показовою була практика проведення гри «політ-вудочки». Її доволі часто й з успіхом проводили радянські пропагандисти протягом 1920-х – середини 1930-х рр. Організаційна форма гри залежала від фантазії людей, які її проводили. Наприклад, в 1933 р. співробітники Володимирського клубу імені В. Молотова пропонували своїм відвідувачам спіймати на гачок порожню пляшку, на дні якої знаходилась записочка із запитанням про значення трудової дисципліни на виробництві, комуністичного виховання тощо [20, с. 18]. Харківські пропагандисти проводили цю гру по-іншому. Так, у травні 1930 р. вони організували «політ-вудочку» під час книжкової ярмарки з метою поширення науково-популярної літератури про гігієну та санітарію. Цей базар було влаштовано на території «Нового Харкова» – соціалістичного містечка, збудованого для робітників Харківського тракторного заводу. На вулиці було встановлено двометровий кіоск без вікон та даху, в якому знаходився бібліотекар. Ведучий задавав гравцям питання на санітарно-гігієнічну тему. Після того, як людина відповідала, їй давали вудочку, яку вона закидала до кіоску. Якщо відповідь була правильною, бібліотекар прив'язував до мотузки брошуру, яка стосувалася теми заданого питання, а при неправильній відповіді «рибалка» залишався ні з чим [29, с. 169]. «Політ-вудочка» входила до стандартного «репертуару» радянського пропагандиста-агітатора до першої половини 1930-х рр. Ситуація істотно змінилась після 1934 р., коли в газеті «Комсомольська правда» вийшла стаття, яка закликала культпрацівників не підміняти більшовицьку агітацію святковим «галасом» [21, с. 1]. Журналісти центральних і регіональних видань передрукували матеріали цієї статті, після чого «політ-вудочка»

стала маргінальної грою [19, с. 2; 24, с. 1-2]. Так, у листопаді 1935 р. на сторінках газети «Харківський пролетар» з'явилася стаття, автор якої піддав нищівній критиці ініціаторів проведення «політ-вудочки» в одному з клубів під час святкування річниці Жовтневої революції. Якщо раніше кореспонденти ставилися до цієї гри позитивно, то тепер вона була маркована як «антирадянська постановка» [3, с. 2]. Причину появи негативної конотації варто шукати у зміні загального культурного фону в Радянській державі, внаслідок чого влада відкинула культурні орієнтири пореволюційної епохи [див. про це: 2, с. 203-221; 22, с. 41-60; 27]. Відзначимо, що, дослідження діловодної документації клубів виявило, що культпрацівники проводили розважальні заходи лише після «серйозних» форм роботи (доповіді або лекції) [7, арк. 2]. Отже, на одну чашу терезів ставилися агітаційні заходи, що мали статус основного «товару», який пропонувався увазі населення, а на другу – розважальні заходи, ігри, які влада використовувала як противагу.

Ще однією цікавою формою політизації дозволя були ігри, засновані на імітації. Особливо варто відмітити практики проведення політичних, технічних судів та «боїв». На думку Ю. Лотмана, гра є засобом не тільки відпочинку, а й пізнання, навчання певного типу поведінки, оскільки дозволяє моделювати ситуації, виховувати необхідну для практичної діяльності структуру емоцій [див. про це: 16, с. 274-293]. Враховуючи цю властивість ігор, ідеальною дослідницькою моделлю вивчення становлення балансу між радянською політичною агітацією та розважанням публіки є політичні суди. Наведемо найбільш показові приклади. Так, у грудні 1924 р. співробітники клубу імені Третього інтернаціоналу провели декілька показових судів. На «лаві підсудних» опинилися недисциплінований член клубу та робітник, який своєю працею погіршував показники виробництва на підприємстві. Їх ролі грали актори клубного гуртка самодіяльності. Суддів також зображали молоді люди, члени активу клубу [5, арк. 1]. Судовий процес складався із слухання матеріалів справи, виступу обвинувачів та дискусії, після чого оголошувався вирок. Моделювання подібних ситуацій демонструвало відвідувачам клубів зразки поведінки, які не входили до радянської системи цінностей і тому мали бути об'єктом громадського осуду. Пропагандисти використовували політичні суди для підкорення дійсності, моделювання ситуацій, при відтворенні яких у реальному житті виникло б чимало перешкод та обмежень. Так, культпрацівники клубу латиських працівників Харкова «Дарбс» влітку 1924 р. провели показовий політичний суд над винуватцями розв'язання Першої світової війни. Джерела не дають відповіді на питання, хто саме був осуджений. Утім, відомо що, «найбільш драматичні» ролі були віддані

членам театрального гуртка [6, арк. 11]. Той факт, що головні ролі у грі виконували люди, які мали високий рівень акторської майстерності, свідчить про те, що культпрацівники прагнули посилити емоційний вплив на глядачів.

У 1930-ті рр. у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості у СРСР уряд розгорнув масову кампанію боротьби за якість продукції. У цих умовах виникли нові види ігор – так звані «технічні суди». Вони не мали нічого спільного з театралізованими виставами, які проводили культробітники в клубах у першій половині 1920-х рр. Політичні судові процеси, що відбулися в Радянському союзі на межі 1920-х – 1930-х рр. («Шахтинська справа», «справа Промпартії» та ін.), продемонстрували партійним функціонерам нові зразки для організації показових судів. Агітатори проводили «технічні суди» для пропагування технічних знань серед працівників на матеріалах «конкретної справи». Так, у 1933 р. «технічний суд» був проведений на Харківському пивному заводі. На відміну від показових судів 1920-х рр. судили не образ, а реальних людей, які були визнані винуватцями випуску неякісної продукції на виробництві. Для деяких засуджених цей процес завершився не тільки громадським осудом, а й втратою звання ударника [17, с. 25-26]. Таким чином, ігрова компонента при збереженні ролей суддів, захисників та свідків була мінімізована. У цьому випадку спостерігаємо явне зміщення балансу вбік не лише демонстрації практик, що вибивалися із радянської системи цінностей (недбале ставлення до роботи), а й вживання жорстких дисциплінарних заходів.

Отже, радянські культробітники використовували показові суди для агітації робітників у години дозвілля, для демонстрації суспільству ідеологічно вивірених зразків, гідних наслідування. Водночас практика проведення «технічних судів» демонструє, що влада прагнула не тільки навчати та наглядати, а й карати та дисциплінувати.

Розглянемо практики проведення азартних ігор із імовірним результатом. Сконцентруємо увагу на дослідженні форм організації «політ-лотереї», а також проаналізуємо окремі проекти агітації робітників на повсякденному рівні. «Політ-лотерея» в одних клубах проводилась як плановий захід, інші організовували її напередодні свят «червоного» календаря. Гра відбувалась наступним чином: культробітники клали у спеціальну скриню записки з питаннями на певну тему, складені членами клубного активу. Гравці по черзі діставали питання зі скрині та відповідали на них. Якщо комісія вирішувала, що відповідь правильна, то гравець отримував невеличкий приз (відповідно до фінансових можливостей клубу). Автори методичного посібника для працівників клубів наводили приклади, коли люди отримували як приз харчі: яблуко (за відповідь на легке питання) або хліб (за відповідь на

більш складне питання) [11, с. 167-168]. Журналістське розслідування показало, що проведення «політ-лотереї» дійсно сприяло поживленню культурно-масової роботи. Журналісти писали, що робітників у цій грі приваблювала можливість отримати подарунки [23, с. 3]. Відзначимо, що культробітники використовували ігри як інструмент антирелігійної пропаганди. Так, залежно від цілей, які ставили перед собою агітатори, політична лотерея могла стати антирелігійною [9, с. 19-20]. Більш азартною модифікацією «політ-лотереї» був «політ-аукціон». Різниця між ними полягала в тому, що відповідь одного гравця могла бути доповнена іншим учасником гри. Переможцем вважався той, хто останнім давав змістовний коментар на запитання [11, с. 169]. Прагнення пропагандистів зробити акцент на азартності ігор свідчить про їх бажання використати людські емоції для збільшення «сили проникаючої дії» політичних гасел у повсякденний світ людини.

Необхідно відзначити, що з проектами нових радянських ігор виступали не тільки культробітники, агітатори та пропагандисти, але й окремі громадяни. Так, у 1925 р. до редакції журналу «Робочий клуб» надійшов лист від деякого Вітельса, в якому він виклав свою ідею створення антирелігійних гральних карт [1, с. 64-66]. Ця ідея заслуговує на увагу, оскільки є вельми показовою. Автор намагався використати азартність гри в карти та її візуально-емоційний вплив на психіку для агітації населення. Вітельс пропонував, щоб гра велася 36 картами, колода складалася із карт чорної («попівські») та червоної («радянські») мастей. При цьому всі червоні карти вважалися козирними. Сенс гри полягав в тому, що кожній карті чорної масті (із зображенням хрестин, вінчання у церкві, лікування іконами тощо) відповідала карта червоної масті (на якій були зображені октябрини, реєстрація у ЗАГСі, надання допомоги хворим у лікарні). «Радянська» карта із зображенням, наприклад, «громадського похорону» могла перебити тільки карту із зображенням «попівської панахиди» [1, с. 64]. Утворення чітких дихотомічних пар мало зміцнити у свідомості гравця уявлення про сутність різниці між «старими» та «новими» елементами побутової обрядовості. За словами автора, сутність ідеї полягала в тому, що карти чорної масті гравцю було мати не вигідно, тому він би сердився тоді, коли вони в нього були. Розрахунок був такий, що злість при отриманні чорної карти несвідомо перенеслася б на те, що на ній зображено. Гарний настрій гравця, який мав карту із зображення октябрин, міг трансформуватися в позитивне ставлення до них. Вітельс розумів, що за допомогою цієї гри було неможливо перевиховати людину, проте вважав її краплиною, що точить камінь [1, с. 65]. Якщо врахувати популярність карт серед пролетарського населення та існування різних «сурогатних» свят (комсомольське Різдво [див. 12] тощо), зрозуміло, що ця ідея

з'явилась не випадково, а була віддзеркаленням суспільного життя країни. Питання про те, чи грали в цю антирелігійну гру працівники в реальному житті потребує спеціального дослідження. Втім, подібні проекти демонструють варіанти адаптації ігрової культури до партійних доктрин.

Отже, радянська влада в своїх прагненнях змінити соціальну тканину суспільства відповідно до соціалістичних принципів шукала нові пластичні форми агітації. Можемо констатувати, що в 1920-1930-ті рр. культробітники використовували ігрові форми пропаганди для політизації дозвілля населення, інкорпорації нових суспільно-політичних ідеалів в повсякденне життя соціуму. Для цього були радянзовані існуючі ігри та вигадані нові. В середині 1930-х рр. у зв'язку зі зміною державної концепції «культурності» деякі «радянські» ігри, що були популярні на початку 1920-х років були вилучені з арсеналу пропагандистів та марковані як «ухили». Радянська влада робила все можливе, щоб ігри стали не тільки і не стільки розвагою, а були засобом, завдяки якому соціальні ініціативи проникали в повсякденне життя соціуму, ставали частиною його життя.

Література

1. *Вительс*. Поповские слезы (карты безбожника) / Вительс // Рабочий клуб. – 1925. – № 8–9.
2. *Волков, В. В.* Концепция культурности 1935-38. Советская цивилизация и повседневность сталинского времени / В. В. Волков // Социологический журнал. – 1996. – № – 1-2.
3. «Гвоздь программы» // Харьковский рабочий. – 1935. – 14 нояб.
4. *Гумерова, М.* Национализация свободного времени (СССР 1920-1930-е гг.) / М. Гумерова // Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности: материалы научной конференции студентов и аспирантов (20-21 апреля 2012 года, Санкт-Петербург). – СПб., 2011.
5. *ДАХО*. – Ф. 820. – Оп. 1. – Спр. 1080.
6. *ДАХО*. – Ф. 820. – Оп. 1. – Спр. 1079.
7. *ДАХО*. – Ф. 820. – Оп. 1. – Спр. 1078.
8. *Диденко, Г. Д.* Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / Г. Д. Диденко. – К., 1962.
9. *Елизаров, И. Я.* Нужен ли рабочим праздник рождества. Материалы к антирождественской компании / И. Я. Елизаров. – Л., 1930.
10. *История советского рабочего класса: в 6 т. Т. 2: Рабочий класс - ведущая сила в строительстве социалистического общества: 1921-1937 гг.* – М., 1984.

11. Клуб в день 1 Мая. – М., 1924.
12. Комсомольское рождество в клубах. Сб. материалов / Ред. М. Лисовский. – Л., 1925.
13. Кухер, К. Парк Горького. Культура досуга в сталинскую эпоху. 1928-1941. – М., 2012.
14. Лебина, Н. Б. Повседневная жизнь советского города / Н. Б. Лебина. – СПб., 1999.
15. Ловелл, С. Досуг в России: «свободное» время и его использование / С. Ловелл // Антропологический форум. – 2005. – № 2.
16. Лотман, Ю. М. Тезисы к проблеме “Искусство в ряду моделирующих систем” / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Статьи о семиотике культуры и искусства. – СПб, 2002.
17. Малкин, Л. Техсуды как метод массовой техпропаганды / Л. Малкин // Клуб. – 1933. – № 13.
18. Малышева, С. Ю. Казанские «игры» 1924 года / С. Ю. Малышева // Эхо веков. – 2001. – № 3-4.
19. Не подменять большевистскую пропаганду шумихой // Харьковский рабочий. – 1934. – 26 апр.
20. Организуем отдых рабочих ночных смен // Клуб. – 1933. – № 2.
21. О неправильных формах комсомольской работы // Комсомольская Правда. – 1934. – 27 мая.
22. Паперный, В. Культура два / В. Паперный. – М., 1996.
23. Политлотерея // Харьковский пролетарий. – 1928. – 15 фев.
24. Против показной шумихи // Клуб. – 1934. – № 9. С.
25. Рольф, М. Массовые советские праздники / М. Рольф. – М., 2009
26. Скотт, Д. Благими намерениями государства. Почему и как провалились проекты улучшения человеческой жизни / Д. Скотт. – М., 2011.
27. Тимашев, Н. «Великое отступление» (Глава из книги) / Н. Тимашев // Новый журнал. – 2007. – № 248 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nj/2007/248/ti21.html>. Доступ – 13.06.2013 р.
28. Хейзинга, Й. Homo ludens. Человек играющий / Й. Хейзинга. – СПб., 2011.
29. Чацький, Л. Саносвіткнигу в маси робітників Харківського Тракторного Заводу / Л. Чацький // Профілактична медицина. – 1930. – № 9-10.

УДК 94(477.54)«1921/1928»: 334.713

Розвиток кустарно-ремісничої кооперації міста Харкова в роки непу (1921–1928 рр.)

Махоніна Онисія

Махоніна Онисія. Розвиток кустарно-ремісничої кооперації м. Харкова в роки непу (1921–1928 рр.). Стаття присвячена дослідженню розвитку кооперованого сектора кустарної промисловості м. Харкова в період непу. Досліджено економічні позиції, кількісний, професійний і національний склад кооперованих кустарів. Виявлено негативні фактори, що призвели до фактичної ліквідації кустарно-ремісничої кооперації м. Харкова.

Ключові слова: неп, кооперація, кустар, кустарно-ремісничка промисловість.

Махонина Анисья. Развитие кустарно-ремесленной кооперации г. Харькова в годы нэпа (1921–1928 гг.). Статья посвящена развитию кооперированного сектора кустарной промышленности г. Харькова в период нэпа. Исследованы экономические позиции, количественный, профессиональный и национальный состав кооперированных кустарей. Обнаружены негативные факторы, которые привели к фактической ликвидации кустарно-ремесленной кооперации г. Харькова.

Ключевые слова: нэп, кооперация, кустарь, кустарно-ремесленная промышленность.

Makhonina Anisiya. (1921–1928 years). The development of handicraft and artisan cooperatives in Kharkiv during the NEP. The article is devoted to the development of handicraft and artisan cooperatives in Kharkiv during the NEP. Studied economic positions, quantitative, professional and national structure of cooperative artisans. Found negative factors that have led to the virtual elimination of handicraft cooperatives in Kharkov.

Key words: NEP, cooperation, handicraft, handicraft industry.

Здійснення економічного реформування в сучасній Українській державі не можливе без урахування історичного досвіду. Тому дослідження економічного розвитку України у період непу має важливе наукове і практичне значення. Існує низка питань, які ще не отримали достатнього висвітлення. Зокрема це стосується регіональних особливостей здійснення політики непу, а саме дослідження розвитку

кустарно-ремісничої кооперації Харкова – тодішньої столиці УСРР. Без цього загальна картина функціонування кооперативного сектора виробництва 1920-х років буде неповною.

Питання розвитку кооперативного сектора кустарної промисловості України привертало увагу дослідників 1920–1930-х років, і вивчалось у роботах О. Балинського [1], С. Зарудного [10], Д. Каплана [11], К. Василевського [3]. У сучасній історіографії кустарно-ремісничу кооперацію України досліджували Л. Нізова [14], В. Бутенко [2], В. Олянич [15].

Але, у той же час, питання розвитку кустарно-ремісничої кооперації м. Харкова 1920-х років належить до числа маловивчених і є актуальним, оскільки в історіографії відсутні спеціальні праці, присвячені вивченню кустарно-ремісничої кооперації в Харкові, який був найбільшим торгово-промисловим центром республіки. Новизна авторського підходу полягає у постановці та розробленні актуальної проблеми, яка на сьогоднішній день недостатньо досліджена в сучасній історіографії.

Джерельну базу дослідження складають нормативно-правові документи, які відображають зміст, характер та еволюцію політики радянської влади стосовно кустарно-ремісничого сектора, вони представлені декретами і постановами ВУЦВК, спільними постановами і розпорядженнями ВУЦВК і РНК, партійними документами, постановами з'їздів рад, збірниками нормативно-правових документів. Дослідження ґрунтується також на статистичних матеріалах, довідниках, статутах кооперативів, інструкціях податкових органів, періодичних виданнях. Пильної уваги заслуговують газети «Экономическая жизнь» і журнали «Большовик України», «Хозяйство Украины», «Плановое хозяйство». Неопубліковані джерела представлені матеріалами фондів Державного архіву Харківської області, зокрема фондом Р – 845 (Харківський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів), фондом Р – 869 (Відділ місцевої промисловості Харківського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів) та ін.

Під час вивчення зазначеного питання використовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи дослідження.

Метою даної роботи є вивчення кооперованого сектора кустарно-ремісничої промисловості м. Харкова в умовах нової економічної політики. Для розкриття зазначеної мети було поставлено наступні завдання: дослідити законодавчу політику радянського керівництва стосовно дрібних виробників; проаналізувати економічні позиції кустарів – організаційну будову та форми виробничих відносин;

висвітлити кількісний, професійний та національний склад кооперованих кустарів; виявити причини що призвели до ліквідації кустарно-ремісничої кооперації та з'ясувати її внесок у розвиток промислового виробництва міста.

Дозволивши розвиток кустарно-ремісничих підприємств на території республіки в липні 1921 р., партійно-господарське керівництво сподівалося розв'язати низку соціально-економічних проблем. Зокрема органи радянської влади ставили завдання кооперувати дрібних виробників з метою поступового втягування в планову економіку країни. В умовах кризового становища націоналізованої промисловості, кооперація розглядалась як важливий інструмент відбудови виробництва і насичення ринку. Широка пропаганда партійно-господарських органів ставила перед кооперативними об'єднаннями завдання очолити кооперативний рух, покращити умови праці дрібних виробників, організувати колективні виробництва з широким використанням техніки й нового устаткування.

Починаючи з 1921 р., радянським керівництвом була прийнята низка законодавчих актів, що регулювали становлення промислово-кооперативної системи. Місцеві органи влади сприяли розвитку кустарної кооперації, зокрема кустарна кооперативна система мала низку пільг в отриманні кредитів і сплаті податків, значно меншими були податки порівняно з кустарями, які працювали одноосібно. Для розвитку кооперативного виробництва 7 грудня 1923 р. РНК УСРР видав декрет «Про податкові пільги для промкооперативних організацій» [17, ст. 15]. Згідно з ним промислові кооперативні організації з річним обігом до 20 тис. крб. звільнялися від промислового податку, а також знижувалися ставки податку, якщо вони реалізовували продукцію [17, ст. 15].

Відзеркалюючи директиви партії та уряду, Народний комісаріат фінансів СРСР встановив низку податкових пільг для промкооперативних об'єднань. Постановами ЦВК та РНК СРСР «Про податкові пільги для сільських кустарів і ремісників» (10 квітня 1925 р.) [18, с.193–194], та «Про податкові пільги для міських кустарів і ремісників» (10 квітня 1925 р.) певні категорії дрібних виробників звільнялися від промподатку [18, с. 194–195]. Кустарі отримали широкі права вільно займатися дрібним виробництвом.

Сприятлива законодавча політика, пільги в отриманні кредитів та сплаті податків, забезпечення сировиною та збутом готової продукції призвели до поживлення дрібного виробництва і швидкого зростання кількості кооперативних об'єднань. Чисельність кустарів республіки зросла з 80 тис. до 263 тис. протягом 1921–1922 рр. [9, с. 146].

Організаційна будова кустарно-ремісничої кооперації складалася з трьох ступенів: первинні кооперативи і товариства, районні спілки та всеукраїнські об'єднання.

Осередками кустарної кооперації Харкова були Харківська спілка кустарно-промислової кооперації «Кустар-Спілка» (далі ХКС) і Харківський союз кустарів-одинаків. 1925 р. «Кустар-Спілкою» було кооперовано 5 498 кустарів міста, тобто більшість. Союз кустарів-одинаків налічував 1 915 членів [6, арк. 8.].

ХКС об'єднувала виробників таких галузей: кравецька (швацька), хімічна та кравецько-шапкарна. Варто зазначити що найбільшим попитом у споживача користувалися вироби шкіряної, металообробної та лозової галузей виробництва [5, арк. 63]. Найбільшими виробничими артілями, що об'єднували дрібних виробників у 1925 р. м. Харкова у шкіряній галузі, були Товариство «Маяк Праці» (92 кустарі), Товариство «Червона Зірка» (82), Товариство «Самоход» (81), у деревообробній галузі – Товариство «Деревообробник» (179) [5, 61 зв.]. Кооперативні організації здебільшого були невеликими за кількістю членів. Так, 1926 р. кооперативні організації, що об'єднували від 5-10 чоловік становили 37,4% осіб загальної кількості дрібних кооперованих виробників, від 20-35 осіб – 28,4% [5, арк. 132].

Харківський союз кустарів-одинаків був заснований 1924 р. і ставив за мету організувати масу розпорощених кустарів [5, арк. 34]. Харківський союз кустарів-одинаків об'єднував виробників кравецької, шкіряної, перукарської, металообробної, текстильної, ремонту годинників, хімічної, харчової галузей [5, арк. 2, 60].

Харківські кустарі надавали перевагу невиробничим формам кооперації, які давали можливість розпоряджатися своїми засобами виробництва та уникати посередників. У невиробничих формах кооперації дрібних виробників було в 3–4,5 рази більше, ніж у виробничих. Зокрема 1925 р. серед кустарів ХКС невиробничими кооперативами було охоплено 69% кустарів, тоді як виробничі об'єднували лише 31% дрібних виробників [7, арк. 126]. Причому найбільшу популярність серед кооперованих кустарів мали кредитові товариства. Зокрема у 1924–1925 господарському році кредитовими товариствами було охоплено до 2 752 осіб. 1926 р. найбільшими кредитовими товариствами були Харківське ощадно-позичкове товариство, Ощадно-позичкове кооперативне товариство «Допомога» і Ощадно-позичкове кооперативне товариство «Робітничий кредит» [5, арк. 47-51].

Серед форм об'єднань промислової кооперації переважали позиково-збережні товариства та складсько-сировинні товариства. Меншу популярність серед харківських кустарів мали трудові артілі [7, арк. 126]. Це було обумовлено недостатньою економічною зацікавленістю дрібних виробників. Кооперовані кустарі залишалися приватними виробниками, виробнича діяльність яких була спрямована на отримання прибутку.

Тільки з 1927 р. почалося поступове зростання кількості виробничих форм артілей, що було пов'язано із податковим тиском на кустарів.

Національність кооперованих кустарів Харкова була строкатою і віддзеркалювала загальну тенденцію в приватній промисловості. Серед членів Харківського союзу кустарів-одинаків та ХКС у 1926 р. були представники 22 національностей. Причому найбільш численну групу становили євреї [12, с. 192]. Євреї також переважали і серед членів правління Харківського союзу кустарів-одинаків.

В господарській діяльності через брак коштів кооперований сектор кустарного виробництва зазнавав певних труднощів. Це стосувалося проблеми планового постачання кустарів сировиною і знаряддями виробництва, збуту виробленої продукції, недостатнього навантаження замовленнями з боку різних державних підприємств.

Непростими були житлові умови кустарів. Так, у доповідній записці голови правління ХСК Грина до Харківського виконкому відзначалося, що найбідніша частина членів ХСК знаходилася винятково у важких квартирних умовах. Лише з 1926 р. кустарів почали прирівнювати до робітничої верстви населення [5, арк. 34]. До 1924 р. кустарі не приймалися до членів житлової кооперації, а відповідно не могли отримати за чергою житлову площу, що звільнялася. Наслідком такої політики було те, що вони могли отримати лише ті приміщення, на які ніхто не претендував, здебільшого напівзруйновані підвали [5, арк. 38].

Незважаючи на видання Наркомфіном низки циркулярів про податкові пільги для кустарів і кооперованих артілей, на місцях кустарі зазнавали обмежень. Часто співробітники фінорганів виявляли упереджене ставлення до кустарів і по-своєму тлумачили основний закон та циркуляри Наркомфіна. Зустрічалися випадки, коли різні податкові дільниці підходили до цього питання на власний розсуд. А складність у визначенні прибутковості та оподаткування кустарів призводила до частих непорозумінь та конфліктів між кустарями та фінробітниками [5, арк. 6].

Недосконалість радянської податкової системи, надання пільг кооперованим кустарям сприяли формуванню тіньового сектора. Починаючи з 1921–1922 рр. у великій кількості почали з'являтися «псевдокооперативи», «псевдотовариства», «псевдоартілі», які, широко застосовуючи найману працю, намагалися це приховати від державних органів, щоб уникнути сплати коштів на соціальні відрахування. Мали місце такі форми прихованого виробництва як «надомництво» або «квартирництво» – система роботи на дому. Така форма зайнятості давала можливість підприємцям уникати трудове законодавство, не враховувати вимоги профспілок та зменшувати накладні витрати. Через високий рівень безробіття ці форми прихованого виробництва

охоплювали значну кількість кустарів. Особливого поширення тіньове виробництво набуло в швейній, шкіряно-хутровій, гончарній та інших галузях промисловості.

Широкі масштаби тіньового виробництва в кустарно-ремісничій промисловості вимусили державне і партійне керівництво республіки поставити завдання обстеження і ліквідації «псевдокооперації». Виконання цього завдання було покладено на місцеві владні органи, фінспекцію праці та робітничо-селянську інспекцію. Масова перевірка діяльності існуючих кооперативних об'єднань кустарної промисловості виявила значний розвиток тіньового сектора виробництва. Зарезультатами ревізійних обстежень на 1926 р. до найчастіших випадків зловживань належали спекуляція (здебільшого перепродаж сировини), застосування приватного капіталу на лихварських умовах тощо [4, арк. 1]. Під час перевірок увага ревізійних органів зосереджувалася не стільки на фінансовій діяльності, скільки на соціальному складі їх членів.

Проголошення курсу індустріалізації та прийняття першого п'ятирічного плану призвели до посилення курсу «поголовного кооперування» дрібного виробника. В умовах зламу непу значно зросли податки в кустарно-ремісничому секторі. 3 травня 1927 р. Постановою РНК СРСР «Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію» та «Положення про промислову кооперацію» проголошувалася необхідність повного охоплення промисловою кооперацією всієї кустарної промисловості, а також включення кустарної промисловості в систему державного регулювання, що дозволяло державним органам контролювати збут та постачання кооперативних об'єднань [19, с. 256].

Згідно з постановою РНК УРСР «Про врегулювання взаємовідносин державних органів з кооперацією» від жовтня 1927 р. надав право ВРНГ України, Українській економічній нараді та органам місцевої влади втручатися в організаційну, господарчу діяльність, планування, кредитування та укладання договорів у системі кустарно-ремісничої кооперації [16, с. 445]. Подібні зміни вели до деформації первинної суті кооперативних об'єднань. Вони фактично перетворювалися на державні підприємства [13, с. 68]. 3 травня 1928 р. постановою РНК республіки заохочувались лише виробничі форми кооперації, які отримували широкі права і повноваження [16, с. 445]. Зростання невиробничих форм об'єднання майже припинилося. Проте прискорення кооперування та ухил у бік виробничих форм вели до занепаду кустарно-ремісничої кооперації.

Приватники, намагаючись уникнути адміністративного і податкового тиску, ставали прихованими кредиторами, постачальниками і

роботодавцями кустарів. З метою обмеження розвитку тіньового сектора 17 жовтня 1928 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову про внесення змін до кримінального кодексу республіки, згідно з якою з'явилася стаття, яка за створення фіктивних кооперативів карала позбавленням волі [19, с. 397–398].

Перехід радянського керівництва до адміністративно-командних методів управління економікою країни, згорання непу призвели до різкого зниження питомої ваги кустарно-ремісничого виробництва в промисловості. Процес згорання виробництва цензової і нижцензової промисловості в 1929–1930 рр. відбувався під впливом значного погіршення умов постачання виробництва сировиною та матеріалами, а також посиленням регулювання виробництва заходами податково-адміністративної політики.

Дрібне виробництво ще деякий час зберігало свої позиції. Це було обумовлено тим, що велика державна промисловість була ще не в змозі забезпечити ринок товарами широкого вжитку. Окрім того, саме в дрібному секторі виробництва була задіяна значна кількість робочої сили, тим самим послаблювалася проблема безробіття. На 1928 р. по м. Харкову налічувалося 10 132 кооперованих кустарів [8, арк. 13, 26]. Проте втрата принципу добровільності, гонитва за кількісними показниками, штучне створення кооперативів без урахування економічної кон'юнктури – все це поступово призвело кооперативи до їх фактичного одержавлення і втрати кооперативних властивостей.

Кооперований сектор кустарного виробництва м. Харкова в роки непу зробив помітний внесок у розвиток промислового виробництва. Діяльність кооперативних організацій сприяла збільшенню і урізноманітненню промислового виробництва, відновленню господарчих зв'язків і наповненню ринку товарами широкого вжитку. Проте у процесі впровадження курсу індустріалізації кооперативний сектор перетворювався на додаток до адміністративно-командної системи управління. Кооперативні об'єднання фактично були одержавлені, втрачали всі ключові ознаки кооперативності. Це призводило до втрати матеріальної зацікавленості працівників кооперативів і зниженню продуктивності виробництва. Будучи складовою ринкової економіки, кооперація в умовах тоталітарної держави фактично втратила всі кооперативні ознаки, була одержавлена, а потім ліквідована.

Література

1. *Балинський, О.* Кустарно-промислова кооперація / О. Балинський // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. – 1927. – №8.

2. *Бутенко, В. І.* Розвиток кустарно-ремісничої кооперації України в період непу (1921–1928) / В.І. Бутенко // *История: Сборник научных трудов / Харьковский государственный университет.* – 1992. – Вип. 26. – С. 3–10.
3. *Василевський, К.* Основні шляхи розвитку промислової кооперації / К. Василевський // *Вісник промислової та промислово-кредитної кооперації України.* – 1930. – №3. – С. 4–10.
4. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 2. – Спр. 442. – Арк. 1.
5. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 904. – Арк. 2, 6, 34, 38, 47, 60, 61, 63, 132.
6. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 950. – Арк. 8.
7. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 1591. – Арк. 126.
8. *ДАХО.* – Ф.Р. – 869. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 13, 26.
9. *Динамика народного хазяйства Украины за 1921/22 – 1924/25 гг.* – Х., 1926.
10. *Зарудный, С.* Кустарно-промысловая кооперация на Украине. (Состояние, перспективы и нужды) / С. Зарудный // *Народное хозяйство Украины.* – 1923. – №4–6. – С. 214–228.
11. *Каплан, Д. А.* Кустарная промышленность Украины / Д.А. Каплан. – Х., 1922.
12. *Махоніна, О.* Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова в період непу (1921-1928рр.) / О. Махоніна // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць.* – 2012. – Вип.15. – С. 189–196.
13. *Нікітенко, К. В.* Боротьба партійно-господарських державних органів за «радянське обличчя» промислової кооперації в Україні 1920-х рр. / К.В. Нікітенко // *Схід.* – 2006. – №2. – С. 65–68.
14. *Нізова, Л.* Промислова кооперація Радянської України в добу непу / Л.В. Нізова; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003.
15. *Олянич, В. В.* Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР 20-х рр. ХХ ст. / В.В. Олянич // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* – 2011 – № 939: Історія України. – Вип.14. – С. 65–70.
16. *Сборник постановлений о промышленной кооперации и кустарной промышленности.* – М., 1930.
17. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1925 г.* // *Бюллетень №16.* – Стаття 15.
18. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР.* – 1925. – *Бюллетень №30.*
19. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР.* – 1927. – *Бюллетень №23.*

УДК 94(=112.2:477.54)“18”:[008+37]

Німецька національна меншина Харкова в культурно-освітньому житті міста (XIX ст.)

Філатова Ольга

Філатова О. Є. Німецька національна меншина Харкова в культурно-освітньому житті міста (XIX ст.). Стаття присвячується вивченню проблем існування представників німецької національної меншини в Харкові XIX ст. в контексті тогочасних культурно-освітніх процесів. Досліджено вплив даної етнічної групи на розповсюдження ідей просвітництва, її вплив на розвиток освіти і культури регіону в окреслений період.

Ключові слова: національна меншина, Харківський університет, культурно-освітні процеси, євангелістсько-лютеранська община

Філатова О. Е. Немецкое национальное меньшинство Харькова в культурно-образовательной жизни города (XIX в.). Статья посвящается изучению проблемы существования представителей немецкого национального меньшинства в Харькове XIX в. в контексте культурно-образовательных процессов того времени. Исследовано влияние данной этнической группы на распространение идей просвещения, ее влияние на развитие образования и культуры региона в очерченный период.

Ключевые слова: национальное меньшинство, Харьковский университет, культурно-образовательные процессы, евангелистско-лютеранская община

Filatov O. E. German minority in Kharkiv in the cultural and educational life of the city (XIX century)

The article is devoted to studying the problems being representatives of the German minority in Kharkiv XIX century in the context of cultural and educational processes. The effect of this ethnic group to spread the ideas of the Enlightenment and its influence on the development of education and culture in the region specified period of time.

Key words: national minority, Kharkov University, cultural and educational processes, Evangelical-Lutheran community

Входячи в ХХІ століття, як незалежна держава, Україна у спадок від минулого дістала доволі строкате етносоціальне суспільство, в якому на рівні з домінуючим корінним народом – українцями, співіснує понад 130 етноменшин. Така ситуація

ускладнює етнічне питання в державі, вимагає його детального дослідження, для конструювання об'єктивної політики уряду стосовно представників національних меншостей. Досягнення зазначеної мети значною мірою залежить від об'єктивного відображення історичного процесу, становища представників етнічних меншин України, зокрема німців. Впродовж різних історичних епох, вони залишались носіями власної етнічної самобутності, успішно співіснували, як з корінним народом, так із іншими спільнотами на теренах України. Німецька етнічна меншина залишила значний слід в українській культурі. Особливо це помітно впродовж XIX ст., у найбільш сприятливий час для представників німецької етнічної групи в нашій країні. Проілюструвати дану тезу, найбільш яскраво можна на прикладі великих міст, зокрема губернських центрів, одним з яких був Харків – значний торгівельно-ремісничий осередок, а згодом науковий і культурний центр, що і приваблювало німецьких переселенців, вагому частку яких складала інтелігенція.

На даному етапі розвитку історичної науки, зазначене питання проілюстроване зазвичай уривчато і однобоко, розкривається в контексті загальної історії міста Харкова. Ця тенденція простежується, як в дореволюційній [1; 2], так і в сучасній літературі [10; 22; 32] присвяченій історії міста. Разом з тим, у загальних працях присвячених питанню німецької національної меншості України [5; 11], увага акцентується на німецьких общинах Наддніпрянської і Південної України, випускаючи з уваги Слобожанщину, зокрема Харків. Тож, недостатня наукова розробка зазначеної проблем зумовила необхідність більш детального дослідження історії існування німецької національної меншості Харкова в контексті її впливу на культурно освітній аспект розвитку міста і регіону в цілому.

Основними джерелами для детального розгляду окресленої проблеми є матеріали Державного архіву Харківської області (ДАХО), перепис населення [20], статистичні видання [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 28; 29; 30], а також мемуари [21].

Спираючись на зазначену вище джерельну базу, авторка ставить собі за мету комплексно дослідити роль і місце німецької спільноти в культурно-освітніх процесах Харкова XIX ст.

Перші згадки про німців, які проживали в Харкові, датуються кінцем XVIII ст., проте вони дають лише інформацію стосовно кількості представників даного етносу (36 осіб), їх релігійної приналежності, не уточнюючи їх роль в різноманітних сферах життя міста, включно з культурно-освітньою [12, с. 64]. За даними губернатора І. І. Бахтіна за 1804 р., що були надані міністру внутрішніх справ, в місті проживало вже більше 200 німців на 9 тис. мешканців Харкова [2, с. 139].

Проте їх кількість значно зросла з відкриттям у місті Харківського Імператорського Університету у 1805 році, саме ця подія нерозривно пов'язує представників німецької національної меншини з культурними і освітніми процесами регіону.

Перші документальні наміри російського уряду стосовно створення університету в Харкові датуються 1803 і 1804 роками: «Попередні правила народної освіти» від 24 січня 1803 року і Затверджувальна грамота та Статут підписані 5 листопада 1804 року [27, с. 16]. Слід зауважити, що визначена у «Попередніх правилах...» система освіти, запозичила деякі елементи німецької університетської освіти, а саме властиву останній автономію, що яскраво ілюструє статут 1804 року, декларуючи автономію Харківського університету і окремий соціальний статус його службовців, що передбачало право на самоврядування, контроль над підвідомчими навчальними закладами, цензуру на території відповідної навчальної округи, а також право суду над службовцями свого відомства та їхніми родинами, наявність власної поліції, звільнення від митних податків і воїнських постойів, виборність всіх без винятку посадових осіб та колегіальність в управлінні згори до низу, право встановлювати власні стандарти навчального процесу та наукової діяльності, право надання державних посад, ступенів і чинів [27, с. 17]. Проте автономія університету не була повною, враховуючи самодержавний характер Російської імперії, тому в даному випадку модель німецького автономного університету поєднувалась із принципом централізованого державного контролю. Але, такий стан справ не зупинив від приїзду до Харкова запрошених до викладання в університеті німецьких науковців, більшість з яких зустріли цю пропозицію з непідробним ентузіазмом, що багато в чому пояснювалось зовнішньополітичними чинниками, а саме Наполеонівськими війнами, підтвердженням чого слугують спогади ординарного професора Марбургського університету Дітріха Крістофа фон Роммеля, який прагнув «кинути кілька насінин науки» на російських землях [21, с. 31]. Тим більше, що декларовані статутом 1804 року привілеї викладацького складу виконувались сповна. Підтвердження тому знаходимо в документах Канцелярії Слобідсько-Українського губернатора за 1804 рік, де підтверджується теза про звільнення від податків професорів і чиновників університету в контексті оподаткування майна професорів Шнауберта і Шада [6, арк. 4].

Повертаючись до Статуту 1804 року, зауважимо, що він вимагав наявність при університеті певної кількості викладачів, загалом – 46, з яких 28 мали бути професорами [23, с. 25]. В перші десятиріччя існування, за браком кадрів в середині Російської імперії, з'явилась необхідність виклику викладачів з-за кордону, які б мали достатню науково-педагогічну підготовку; в результаті, з 47 викладачів, 29 були

іноземцями, в числі яких 18 німців [3, с. 47-48]. Тож, на початковому етапі існування Харківського університету, більшість викладачів з числа іноземців були німецького походження [3, с. 48], найбільш знаковими фігурами серед них були: історик, філософ, ординарний професор Марбургського університету Д.-К. Роммель; доктор філософії, ординарний професор І.-Б. Шад, який створив в Харкові філософську школу; юрист, економіст і філософ, ординарний професор Л. Якоб, серед численних праць якого були підручники за якими йшло викладання в німецьких університетах; математик, ординарний професор Франкфуртського університету Й. Гут; юрист, математик, ординарний професор Магдебургського університету Ф.- К. Швайкат [26, с. 46-51; 3, с. 49]; екстраординарний професор, латинський класик Л. Умляуф [33, с. 77-79]. Вищезгадані викладачі німецького походження принесли значну користь університету, привносячи академічні традиції західних університетів, знайомлячи студентів із новими віяннями в науці та використовуючи провідну роль університету в справі освіти, відкривали нові шляхи і погляди на різні сфери життя суспільства широкому загалу, виголошуючи урочисті промови з приводу початку і завершення навчального року. Найкрасномовнішими були виступи Роммеля, Швайката, Якоба, присвячені ролі освіти і виховання, а також значенню університетської науки [33, с. 112-113].

За безпосередньої участі викладачів німецького походження вдосконалюється система викладання і матеріальна база навчального процесу. Й. Гут у 1808 році поклав початок астрономічному кабінету забезпечивши його інструментами з власної колекції [4, с. 428]. Професор ветеринарії Ф. Пільгер у 1807 році виступив з грандіозним проектом створення в Харкові окремого ветеринарного інституту [4, с. 451], проте цей проект було визнано передчасним. З 1817 року професор Пільгер починає видавати в Харкові журнал «Украинский Домовод», орієнтований на господарів тваринницьких господарств [33, с. 105].

З заснуванням університету простежується певний інтелектуальний рух і літературна діяльність в Харкові, до якого безпосереднє відношення мав професор Роммель, один з ініціаторів організації при університеті наукового товариства, із природничою і літературною секціями [33, с. 115]. Зростанню в Харкові інтелектуального руху, сприяло також заснування В. Н. Каразіним у 1811 році Філотехнічного товариства, членом якого на початковому етапі був німець за походженням хімік, професор Ф. Гізе [33, с. 108].

Проте після 1812 року, в сфері освіти простежується реакція [33, с. 158], що негативно вплинуло на стан Харківського університету, який спішно покинула плеяда німецьких викладачів, серед яких Роммель, Швайкат, Шад. В наступне двадцятиріччя університет вступив в смугу занепаду, що в значній мірі пояснюється зменшенням частки іноземних

викладачів майже в трое, більшість з яких були німцями за походженням [3, с. 50].

Починаючи з другої половини XIX ст. частка викладачів німецького походження в Харківському університеті була мізерною [13, с. 35-37; 14, с. 326-329; 16, с. 278-281; 17, с. 34-36; 18, с. 36-38], що все ж не виключало їх впливу на культурно-освітні процеси регіону.

Загалом, це були представники другого покоління німецьких переселенців, уродженців Харкова, – син вчителя музики Фрідріха Шульца – Г. Ф. Шульц, професор [8, с. 378]; син аптекаря Надлера – В. К. Надлер, екстраординарний професор історико-філологічного факультету Харківського університету [18, с. 36-38]; син викладача в головному народному училищі Харкова Ольденборгер – Й. Ф. Ольденборгер тримав відомий в місті пансіон [2, с. 141].

Представники німецької національної меншини, мали вплив на культурно-освітні процеси регіону, не лише через Харківський імператорський університет. Вагома частка представників даного етносу викладали в мережі середніх і нижчих навчальних закладів, гімназій і шкіл [29, с. 66-67; 30, с. 66-68].

Однією з найстаріших в Харкові була школа євангелістсько-лютеранської общини, до якої належала більшість німецького населення Харкова. У 1827 році пастором Розенштраухом на кошти виділені радою лютеранського приходу і пожертви приватних осіб, було відкрито училище євангелістсько-лютеранської церкви [9, с. 192], яке у 1870 році було перетворено в німецьку школу [31, с. 275], яка десятиліття по тому стає шестикласною. У 1885 році, згадуваний вище, навчальний заклад було перетворено в Вознесенську гімназію для дівчат, в якій німецька мова входила в число обов'язкових предметів, і на ньому читали такі курси, як загальна історія та географія [10, с. 171]. Проте з часом, гімназія русифікувалась, до неї почали приймати учениць православного та іудейського віросповідання, а викладання всіх предметів велось російською мовою.

Німецька етнічна меншина мала вплив на культурно-освітні процеси Харкова, не лише через мережу освітніх закладів, а й через масову культуру. Неабияку роль, представники досліджуваної національної групи відіграли в становленні харківського театру. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст., харківський театр не відрізнявся гарним складом і пристойним репертуаром [19, с. 26-27, 30]. Зазвичай в місто приїжджали мандрівні артисти, в 1810-х роках на сцені харківського театру в основному грали аматори з місцевого чиновництва [25, с. 93]. Поте певні успіхи в розвитку харківського театру простежуються в період 20-30-х років XIX ст., з появою трупи, уродженця Силезії, І. Ф. Штейна [24, с. 926], вчителя танців і антрепренера. Головна заслуга Штейна полягала у створенні справжньої професійної трупи,

до складу якої входило більше 40 акторів, серед яких М. С. Щепкін, Л. Ю. Млотковський, Л. И. Млотковська (Острякова), Н. Х. Рибаків, К. Т. Соленик, 20 виконавців балету і чудовий оркестр [19, с. 34-35]. Труп Штейна прийшлася до смаку поціновувачам мистецтва та звичайним обивателям Харкова, спонукаючи до розвитку театральну діяльність німецького антрепренера. У 1816 року ним було відкрито власний театр (на нинішній Театральній площі) на сцені якого йшли п'єси драматичного, комедійного, трагічного характеру, а також опери [7, арк. 2-3, 7-8]. Крім І. Штейна в Харкові працювали й інші антрепренери німецького походження, з середини 1844 по 1845 роки в місті давали вистави (опери) польська трупа Вільгельма фон Шмідтгофа [19, с. 52-53]. Важливу роль в культурно-освітньому житті міста грали також численні викладачі музики німецького походження, ключовою фігурою серед яких був професор, викладач університету, уродженець Саксонії Ф. І. Шульц.

Таким чином, значний позитивний вплив представників німецької етнічної меншості на культурно-освітній розвиток Харкова є беззаперечним. В окреслений період німці сприяли розповсюдженню в місті ідей просвітництва, так першим продавцем книг в Харкові був німець за походженням пан Ланг, що торгував іноземними виданнями. Тож, не зважаючи на невелику чисельність вище згадуваної національної групи, її представники впродовж XIX ст. відігравали в житті міста доволі значну роль, і займаючи впливові положення в суспільстві, приймаючи безпосередню участь в процесах розвитку освіти і культури міста.

Література

1. Багалей, Д. И. Історія Слободської України / Д. І. Багалій. – Х.: Союз, 1918. – 308 с.
2. Багалей, Д. И., Миллер, Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т. 2 (XIX – начало XX века) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Х.: Б. и., 2004. – 982 с.
3. Багалей, Д. И., Сумцов, Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского Университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. – Х.: Типография Адольфа Дарре, Московская 19, 1906. – 329 с.
4. Багалій, Д. І. Вибрані праці: У 6 т. Т.3: Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч.1. (1802-1815 гг.) / Д. І. Багалій, Институт української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Харківська філія, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; Гол. ред., упоряд. В. В. Кравченко. – Харків: Видавництво Народної української академії (НУА), 2004. – 1151 с.

5. Васильчук, В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К.: Видавничий центр КНПУ, 2004. – 340 с.
6. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 10. – Спр. 231.
7. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 34. – Спр. 329.
8. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. 1805-1905 / Под ред. М. Г. Халанского и Д.И. Багалея. – Х., 1908. – 390 с.
9. Историческая хронология Харьковской губернии / Сост.: К. П. Щелков. – Репринт. воспр. изд.: Х.: Университетская типография, 1882. – Х.: САГА, 2007. – 367 с.
10. Лейбфрейд, А. Ю. Харьков: От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 1998. – 334 с.
11. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – Київ – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія «Україна: історія і сучасність». – Вип. 1. – 416 с.
12. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела АН УРСР / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій – К.: Наук. Думка, 1991. – 222 с.
13. Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год. – Х.: В Университетской Типографии, 1863. – 340 с.
14. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. – Х.: В Университетской Типографии, 1864. – 338 с.
15. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год. – Х.: В Университетской Типографии, 1865. – 386 с.
16. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. – Х.: В Университетской Типографии, 1866. – 480 с.
17. Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год. – Х.: В Университетской Типографии, 1867. – 522 с.
18. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год. – Х.: В Университетской Типографии, 1868. – 422 с.
19. Парамонов, А. Материалы к истории харьковского театра. 1780–1930 / А. Парамонов, В. Титарь. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 280 с.
20. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XLVII. Харьковская губерния. – М.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1903. – XVII, 300 с.

21. Роммель, Д. К. Пять лет из истории Харьковского университета / Д. К. Роммель. – Х.: В Университетской типографии, 1868. – 111 с.
22. Саппа, Н. Н. Харьковщина заповедная: Путеводитель / Н. Н. Саппа. – Х.: Прапор, 1987. – 116 с.
23. Слюсарский, А. Г. Харьковский университет в период разложения крепостничества и развития капиталистических отношений (1805-1860 гг.) / А. Г. Слюсарский. – Х., 1955. – 61 с.
24. Театральная энциклопедия / Гл. ред. П. А. Марков. – Т. 5. – М.: «Советская Энциклопедия», 1967. – 1136 с.
25. Український драматичний театр. – Т. 1. – Дожовтневий період. – К.: Видавництво «Наукова думка», 1967. – 520 с.
26. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.
27. Харківський університет – рідному місту. – Х.: НМЦ «СД», 2004. – 200 с.
28. Харьковский календарь на 1870 год с картою русских железных дорог. – Репринт. воспр. изд.: Х., Типография К. И. Счасни, 1869. – Х.: САГА, 2008. – 408 с.
29. Харьковский календарь на 1876 год. – Х.: Издание Харьковского Губернского Статистического комитета, 1975. – 510 с.
30. Харьковский календарь на 1877 год с приложением карты Харьковской губернии. – Х.: Издание Харьковского Губернского Статистического комитета, 1976. – 745 с.
31. Шкодовский, Ю. М. Харьков вчера, сегодня, завтра / Ю. М. Шкодовский, И. Н. Лаврентьев, А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фоліо, 2002. – 206 с.
32. Щелков, К. П. Историческая хронология Харьковской губернии / К. П. Щелков. – Харьков: В Университетской Типографии, 1882. – 366 с.
33. Яновський, Л. Харківський університет на початку свого існування (1805-1820) / Л. Яновський. – Х.: Майдан, 2004. – 508 с.

Джерелознавство

УДК 930.2:[325.451(410:564.3):271.222(564.3)]«1878/1897»

«Кодекс 53» Киккского монастыря как источник по истории взаимоотношений Кипрской православной церкви и британской администрации на Кипре (1878-1897 гг.)

Артамонова Ксения

Артамонова Ксения. «Кодекс 53» Киккского монастыря як джерело з історії взаємин Кіпрської православної церкви і британської адміністрації на Кіпрі (1878-1897 рр.). У статті розглядається збірник документів «Кодекс 53» Киккського монастиря, що відображає листування британської колоніальної адміністрації з найважливішим органом Кіпрської православної церкви – Святої обителлю Кікку. Автор докладно аналізує матеріали кодексу, що зачіпають відносини між Церквою і колоніальною владою на Кіпрі та приходять до висновку про те, що перші роки британського правління були найбільш плідними у налагодженні зв'язків між Кіпрської православної церквою і британською адміністрацією.

Ключові слова: Кікський монастир, британська колоніальна адміністрація, Кодекс 53, Кіпрська православна церква.

Артамонова Ксения. «Кодекс 53» Киккского монастыря как источник по истории взаимоотношений Кипрской православной церкви и британской администрации на Кипре (1878-1897 гг.). В статье рассматривается сборник документов «Кодекс 53» Киккского монастыря, отражающий переписку британской колониальной администрации с важнейшим органом Кипрской православной церкви – Святой обители Кикку. Автор подробно анализирует материалы кодекса, затрагивающие отношения между Церковью и колониальными властями на Кипре и приходит к выводу о том, что первые годы британского правления были наиболее плодотворными в налаживании связей между Кипрской православной церковью и британской администрацией.

Ключевые слова: Киккский монастырь, британская колониальная администрация, Кодекс 53, Кипрская православная церковь.

Artamonova Ksenia. «Codex 53» of the Kykkos monastery as a source for the history of relations between the Orthodox Church of Cyprus and the British administration in Cyprus (1878-1897). The article deals with the collection of documents «Codex 53» of the Kykkos Monastery, reflecting the correspondence of British colonial administration with the most important

© Артамонова К. Ю., 2013

organ of the Cyprus Orthodox Church – Holy abode of Kykkou. The author analyzes in detail the materials of the codex that affect the relationship between the Church and the colonial authorities in Cyprus, and comes to the conclusion that the early years of British rule were the most fruitful in establishing links between the Orthodox Church of Cyprus and the British administration.

Keywords: Kykkos Monastery, the British colonial administration, Codex 53, the Orthodox Church of Cyprus.

Кипрская православная церковь на протяжении нескольких столетий играла важную роль в духовной, общественной и политической жизни основной массы населения острова – греков. Глава Кипрской православной церкви (КПЦ), архиепископ Кипра, являлся одновременно этнархом (главой) греческой общины острова.

Одним из самых влиятельных монастырей КПЦ является Киккский монастырь, расположенный в горах Троодоса на равном удалении от Никосии, столицы Кипра, и Лимассола, самого крупного порта острова.

Исследователи Святой обители Кикку называют игумена этого монастыря вторым человеком в КПЦ после архиепископа Кипра [1, С. 58]. Нередко игумены Киккского монастыря становились архиепископами острова. В связи с этим, остается актуальным изучение истории Киккского монастыря, так как он занимал ведущее место в общественно-политической жизни греческого населения Кипра.

Важным источником в изучении взаимоотношений КПЦ и британской администрации являются архивы различных органов Киккского монастыря. Летописи монастыря, описывающие его разностороннюю деятельность и содержащие официальные документы, были сформированы в так называемые «кодексы». Исследователем К. Киррисом в начале 1970-х гг. была начата работа по кодификации и публикации каталогов этих кодексов [2].

Для нас особый интерес представляет «Кодекс 53 Святой обители Кикку», опубликованный под редакцией И. Феохаридиса на греческом языке в 2004 г. центром исследований Киккского монастыря. Кодекс насчитывает 488 страниц, на которых размещены материалы официальной внешней и внутренней переписки органов монастыря. Хронологические рамки кодекса охватывают часть периода османского правления Кипром и первые десятилетия английского режима (1843 – 1897). Документы интересующего нас периода с 1878 г. по 1897 г. были написаны разными авторами при игуменстве Софрония (1860 – 1890 гг.) и Герасима (1890 – 1911 гг.).

В кодексе содержится 230 документов, представляющих собой письма, телеграммы, копии соглашений и другие материалы. Основную массу из них (163 документа) составляют письма монастыря различной тематической направленности. И. Феохаридис делает довольно подробный тематический обзор содержащихся в кодексе документов [3, С. 9-69]. На наш взгляд, при анализе материалов кодекса можно выделить несколько более общих тем.

Во-первых, это документы, касающиеся хозяйственной деятельности монастыря: переписи имущества, торговые соглашения, соглашения между монастырем и частными лицами об аренде и эксплуатации земельных участков или имущества монастыря.

Материалы переписки между Киккским монастырем и его метохиями [владениями, находившимися за пределами монастыря – [К. А.], составляют следующую группу документов.

Еще одну группу документов представляют материалы, касающиеся налоговых вопросов в период османского и британского правления на острове.

В отдельные группы следует выделить документы, освещающие внутренние проблемы жизни монастыря и КПЦ, представляющие собой распоряжения игуменов и их переписку с духовенством других кипрских монастырей, а также документы, отражающие благотворительную деятельность монастыря.

Примечательно, что И. Феохаридис не акцентирует внимание на изменении характера переписки с приходом британцев на остров. Автор ограничивается лишь общей тематической характеристикой писем, не углубляясь в их анализ.

На наш взгляд, «кодекс 53» может служить источником по истории взаимоотношений Кипрской православной церкви и британской администрации на Кипре в 1878-1897 гг., так как в нем содержатся материалы переписки Святой обители Кикку с британскими властями.

Первое письмо из этого ряда материалов датировано 13/25 августа 1878 г. В нем сотрудник британской администрации У. Веринг обратился к архиепископу Кипра Софронию с просьбой предоставить «точную перепись различных земель, находящихся во владении монастырей, церквей, в городах и за их пределами», а также любого имущества КПЦ, узаконенного османским законом о землях от 21 апреля 1858 г. [4, С. 181-182]. Новая администрация обязала архиепископа предоставить данную информацию в месячный срок, объяснив это тем, что из-за «халатности турецкой стороны» у Верховного комиссара до сих пор нет полной картины по положению дел на острове [4, С. 181].

Уже 14/26 августа 1878 г. архиепископ Кипра Софроний направил письмо игумену Киккского монастыря Софронию, в котором уведомлял его о просьбе британской администрации. Глава КПЦ уточнил,

что англичан интересует «не количество деревьев, а количество сельскохозяйственных угодий Церкви, сколько дунамов [1 дунам - 919.3 м² – К. А.] составляет каждое из них и как называется» [5, С. 182].

Как мы видим, из кодекса, ответ британскому руководству был направлен игуменом Киккского монастыря спустя семь месяцев – 12 марта 1879 г. В этом письме содержалось подробное описание всего имущества монастыря. В частности, сообщалось, что монастырь состоит из 13 метохий, 10 церквей; в нем проживают 54 монаха, 198 служащих и 7 сирот; владения монастыря составляют 15 148 дунамов земли [6, С. 183]. Из 13 метохий Киккского монастыря 5 находились за пределами Кипра. В письме дается описание только 4-х метохий: в Константинополе, Адрианополе, Смирне (Измире), и Прусе (Бурсе) [6, С. 185]. О владениях же монастыря на Кавказе, на территории России, не сообщается. Исходя из этого письма, видно, что верховный комиссар Кипра Гарнет Джозеф Вулзли получил довольно полную картину имущественного состояния самого влиятельного монастыря на острове.

Следующее письмо в адрес Верховного комиссара Кипра было отправлено игуменом 15 ноября 1879 г. в связи с налоговыми обязательствами монастыря перед правительственной казной. Игумен просил разрешения заплатить налог за текущий год в старой валюте, так как фунт стерлингов только начинал входить в торговый оборот, к тому же денежная реформа привела к некоторому увеличению размера налога в связи с денежной эмиссией [7, С. 195]. 30 января 1880 г. игуменом Софронием было направлено повторное письмо комиссару по налоговому вопросу, с просьбой дать ответ на предыдущее письмо о возможности уплаты налога за прошедший год в старой валюте [8, С. 197-198].

21 июля 1881 г. архимандрит Елифаниос, являвшийся главным хранителем Киккского монастыря направил информационное письмо в административный совет Кипра с описанием состояния имущества монастыря. В письме говорилось о сокращении урожая во всех метохиях, что, в связи с предстоящими затратами монастыря в преддверии летних праздников, отрицательно скажется на его деятельности. Архимандрит просил у совета разрешения повременить с продажей пшеницы до 15 августа и продать излишки несколько позже запланированного срока [9, С. 254-255].

Исходя из этих писем, можно сделать вывод, что экономика монастыря переживала не лучшие времена, что отрицательно сказывалось на общем церковном хозяйствовании, но при этом британская администрация продолжала придерживаться довольно жесткой налоговой политики.

Значительное место в системе владений Киккского монастыря занимали его метохии. Особый интерес представляют заграничные владения монастыря. Характер переписки между метохиями и

митрополией на Кипре хорошо раскрывается письмами, содержащимися в кодексе. Основные проблемы метохий, расположенных на территории Турции, касались налогообложения Киккских владений со стороны турецких властей. Важное место занимала Кавказская метохия монастыря, расположенная в грузинской Вардзии.

Из телеграммы от 20 августа 1881 г. мы узнаем, что архимандрит Макариос Киккотис, находившийся с 1878 г. в Лондоне как официальный представитель КПЦ в Великобритании, был выбран посланником в Кавказские владения Киккского монастыря [10, С. 250]. В ответном письме архимандрит Макариос Киккотис поблагодарил за честь быть представителем в России, но сообщил, что ему требуется «6 месяцев на приготовления, либо пусть архиепископ посылает кого-то другого» [11, С. 250]. В связи с этим Синод в сентябре 1881 г. избрал нового представителя на Кавказе – архимандрита Ионникиоса, о чем сообщается в письме Святым отцам КПЦ от 6 сентября 1881 г. [12, С. 260]. В этой связи для нас интерес представляет письмо Верховного комиссара Кипра Р. Видолфа от 8 марта 1882 г. послу Великобритании в Османской империи лорду Дафферину, в котором он сообщает о назначении новым представителем Киккского монастыря на Кавказе архимандрита Ионникиоса и просит довести до сведения этот факт представителям Святой обители Кикку в Константинополе [13, С. 274-275]. Интересным является вопрос, как копия данного письма оказалась в кодексе, так как оно отражает переписку двух британских чиновников и напрямую не адресовано органам или представителям КПЦ. Из анализа других писем можно сделать вывод, что игумен Киккского монастыря осуществлял прямую переписку со всемиграничными метохиями. Однако факт нового назначения представителя Киккского монастыря в России затрагивал политические интересы Англии на Кавказе, поэтому, на наш взгляд, информация по данному вопросу и была передана по дипломатическим каналам британского правительства, о чем руководство монастыря было информировано англичанами, предоставившими соответствующую копию документа.

В марте 1886 года новым верховным комиссаром Кипра стал Генри Балвер. Уже в октябре 1886 г. он совершил визит в Киккский монастырь. О хороших отношениях, сложившихся между ним и игуменом Киккского монастыря Софронием можно судить по содержанию письма от 27 марта 1888 г., в котором комиссар благодарит игумена за радушный прием и говорит о своих самых приятных впечатлениях о пребывании в Святой обители [14, С. 329].

Исходя из писем, содержащихся в кодексе, можно сделать вывод, что период 1878-1890 гг. был наиболее активным в налаживании связей между Киккским монастырем и британской администрацией.

Немаловажную роль в этом процессе играл игумен Софроний, который, во многом благодаря личным контактам, способствовал налаживанию отношений между КПЦ и новой администрацией. В 1890 г. игумен Софроний умер, новым игуменом монастыря становится Герасим. Та часть писем, которая датируется 1890-1897 гг., затрагивает в основном внутренние хозяйственные проблемы монастыря и его метохий.

Таким образом, «Кодекс 53» Киккского монастыря может служить важным источником в изучении становления отношений между КПЦ и британской администрацией и заслуживает дальнейшего изучения.

Литература

1. *Κοκκινόφτας, Κ.* Η συμβουλή της Μονής Κύκκου στους Εθνικούς αγώνες / Κ. Κοκκινόφτας // *Ενατενίσεις*. – 2008. – № 6. – Σ. 58-61.
2. *Κύρρης, Κ. Π.* Αναλυτικός κατάλογος των κωδίκων της Ιεράς Μονής Κύκκου / Κ. Π. Κύρρης // *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 7. – 1973-1975.
3. *Θεοχαρίδης, Ι.* Εισαγωγικά. / Ι. Θεοχαρίδης // *Ο Κώδικας 53 της Ιεράς Μονής Κύκκου. Οι πολύπλευρες δραστηριότητες της Μονής κατά την περίοδο 1843–1897*. – Λευκωσία, 2004. – Σ. 9-69.
4. 13/25 Αυγούστου 1878. Επιστολή του αξιωματούχου της βρετανικής διοίκησης Ουάλτερ Βέρινγκ προς τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου Σωφρόνιο σχετικά με την καταγραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας // *Ο Κώδικας 53 της Ιεράς Μονής Κύκκου. Οι πολύπλευρες δραστηριότητες της Μονής κατά την περίοδο 1843–1897*. – Λευκωσία, 2004. – Σ. 181-182.
5. 14/26 Αυγούστου 1878. Επιστολή του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου προς τον Ηγούμενο Κύκκου Σωφρόνιο σχετικά με τις εντολές της βρετανικής διοίκησης για την καταγραφή των εκκλησιαστικών κτημάτων // *Ο Κώδικας 53...* – Λευκωσία, 2004.
6. 27 Μαρτίου 1879. Επιστολή του Ηγουμένου Κύκκου προς τη βρετανική διοίκηση για τα περιουσιακά της Μονής // *Ο Κώδικας 53...* – Λευκωσία, 2004. – Σ. 182-186.
7. 15 Νοεμβρίου 1879. Επιστολή του Ηγουμένου Κύκκου προς τον Μέγα Αρμοστή σχετικά με φορολογικές υποχρεώσεις της Μονής προς το κυβερνητικό ταμείο // *Ο Κώδικας 53...* – Λευκωσία, 2004. – Σ. 195-196.
8. 30 Ιανουαρίου 1880. Δεύτερη επιστολή του Ηγουμένου Κύκκου προς τον Μέγα Αρμοστή της Κύπρου σχετικά με φόρους που η βρετανική διοίκηση απαιτούσε από τη Μονή // *Ο Κώδικας 53...* – Λευκωσία, 2004. – Σ. 197-198.
9. 21 Ιουλίου 1881. Ενημερωτική επιστολή του Γενικού Εφόρου προς το Διοικητικό Συμβούλιο για την κατάσταση των κτημάτων της Μονής στην Κύπρο // *Ο Κώδικας 53...* – Λευκωσία, 2004. – Σ. 254-256.

10. 20 Αυγούστου 1881. Τηλεγράφημα του Ηγούμενου Κύκκου Σωφρόνιου προς τον εις Λονδίνο Αρχιμανδρίτη Μακάριο Κυρκώτη. Τον ενημέρωνε ότι αναλάμβανε ταξιδιώτης στη Ρωσία // Ο Κώδικας 53... – Λευκωσία, 2004.
11. Χωρίς ημερομηνία. Τηλεγράφημα. Απάντηση του Αρχιμανδρίτη Μακάριου Κυρκώτη από τον Λονδίνο προς τον Ηγούμενο Κύκκου Σωφρόνιο για την εκλογή του ως ταξιδιώτη στη Ρωσία // Ο Κώδικας 53... – Λευκωσία, 2004.
12. 6 Σεπτεμβρίου 1881. Επιστολή του Ηγούμενου Κύκκου Σωφρόνιου προς τους Πατέρες της Μονής για την εκλογή του Αρχιμανδρίτη Ιωαννικίου, ο οποίος θα αναλάμβανε τις υποθέσεις του Μετοχίου του Καυκάσου // Ο Κώδικας 53... – Λευκωσία, 2004. – Σ. 260.
13. 8 Μαρτίου 1882. Επιστολή του Μέγα Αρμοστή Ρ. Βίδνολφ προς τον Λόρδον Δίφεριν στην Κωνσταντινούπολη σχετικά με τη μετάβαση του Αρχιμανδρίτη Ιωαννικίου στο Μετοχί της Μονής Κύκκου στην Τιφλίδα // Ο Κώδικας 53... – Λευκωσία, 2004. – Σ. 274-275.
14. 15/27 Μαρτίου 1888. Επιστολή του Μέγα Αρμοστή προς τον Ηγούμενο Κύκκου Σωφρόνιο. Τον ευχαριστεί για την φιλοξενία του με ένα συμβολικό δώρο // Ο Κώδικας 53... – Λευκωσία, 2004.

УДК 930.25(477.54)«1991/2012»

Діяльність державного архіву Харківської області у 1991–2012 рр.: проблеми та перспективи

Іванов Станіслав

Іванов Станіслав. Діяльність Державного архіву Харківської області у 1991–2012 рр. На основі аналізу опублікованих документів та архівного матеріалу досліджуються основні зміни, що відбулися за даний період, проблеми, з якими зіткнувся архів у перші роки проголошення незалежності України. Проаналізовано загальні тенденції діяльності архіву, визначаються перспективи його розвитку.

Ключові слова: Харківська область, архів, діяльність.

Іванов Станіслав. Деятельность Государственного архива Харьковской области в 1991–2012 гг. На основе анализа опубликованных документов и архивного материала исследуются основные изменения, произошедшие за данный период, проблемы, с которыми столкнулся архив в первые годы провозглашения независимости Украины.

© Іванов С., 2013

Проанализированы общие тенденции деятельности архива, определяются перспективы его развития.

Ключевые слова: Харьковская область, архив, деятельность.

Ivanov Stanislav. The activities of the Kharkiv region State Archives in 1991–2012. Based on an analysis of published documents and archival material the main changes that have occurred over that period and the problems faced by the archive during the first years of Ukrainian independence are examined. Author analyzes the general trends of Kharkiv archives and the prospects for its development.

Key words: Kharkiv region, Archives, activities.

Після проголошення незалежності України, в умовах утвердження національно-державницької самосвідомості українства, значного підвищення серед широких кіл громадськості інтересу до рідної історії, культурної спадщини, функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій, особливої актуальності набуває дослідження діяльності архівних установ України.

У Харкові основним зберігачем документів національного архівного фонду є Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). На сьогоднішній день у сховищах архіву знаходиться близько 5 тис. фондів, що становить понад 2,3 млн. справ, які представляють особливий інтерес для історичних досліджень, оскільки можуть пролити світло на деякі «білі плями» в нашій вітчизняній історії Харкова і Харківської області.

Діяльність ДАХО на сучасному етапі ще не знайшла належного вивчення. З сучасних видань, що заслуговують на увагу, можна назвати Нариси з історії архівної справи в Україні [15].

Важливий матеріал, у тому числі про ДАХО, міститься у довіднику «Архівні установи України» [1]. Протягом 2007–2011 рр. у журналі «Харківський архівіст» вийшов ряд цікавих статей співробітників Харківського архіву: О. С. Гнезділо, Т. В. Іванської, Л. М. Юдіної, О. С. Коптевої, Л. М. Момот, Т. В. Чернявської, Н. В. Король. У працях висвітлюються окремі питання діяльності архіву в роки незалежної України. Проте спеціальної узагальненої роботи за даний період немає.

У даній статті робиться спроба простежити діяльність архіву в період набуття Україною незалежності, окреслити основні зміни, що відбулися за цей період та проблеми, з якими зіткнувся архів, визначити перспективи у його розвитку.

Початок 1990-х років став переломним періодом не тільки в розвитку країни, а й архівної справи. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради України від 27.08.1991 р. архівна служба України перестала

підпорядковуватись Головархіву СРСР у Москві [16]. У Державному архіві Харківської області розпочалася робота з приймання на баланс споруди, обладнання, штату, фонду оплати праці та документів колишнього партійного архіву Харківського обкому Компартії України [3, арк. 2].

Згідно з рішенням виконкому Харківської обласної Ради народних депутатів від 01.11.1991. № 301 у власність Держархіву Харківської області було передано будинок партійного архіву по вул. Мироносицькій, 41. На кінець 1991 р. було повністю завершено прийом партійних документів, що значно збільшило фонди архіву. Якщо на початок 1991 року в держархіві області налічувалося 4386 фондів, то з прийомом партійних документів їх кількість збільшилась і становила біля 7510 [4, арк. 5].

В умовах незалежної України Кабінет Міністрів розробив спеціальне положення «Про державні архіви областей України», яке визначило право, статус і завдання усіх обласних архівів, у тому числі ДАХО. Згідно з цим положенням, державний архів області – місцевий орган виконавчої влади, який здійснює управління архівною справою на відповідній території та регіональний науково-методичний центр з питань архівної справи.

ДАХО підпорядковується голові обласної адміністрації і Головархіву. Для вирішення покладених на архів завдань, положення визначило основні функції ДАХО, серед них такі як: організація і здійснення постійного зберігання, реставрація і консервація всіх документів НАФ, створення страхових фондів та копій фондів користування, організація роботи, пов'язаної з включенням профільних документів до НАФ України, забезпечення зберігання документів, які є державною таємницею тощо. Це положення забезпечило архіву не тільки більшу свободу дій в архівній справі на території Харкова і області, але і набагато розширило права архіву.

Слід зазначити, що ДАХО в процесі своєї діяльності взаємодіє з підрозділами держадміністрації, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та об'єднаннями громадян. Працівники архіву мають право на відвідування за дорученням архіву або Головархіву архівних підрозділів підприємств, установ (незалежно від форм власності і підпорядкованості) і мають право доступу до всіх документів за винятком тих, що відповідно до законодавства спеціально охороняються [5, арк. 1].

Нині штат архіву складається із 67 людей, з яких 26 – державні службовці. 38 працівників мають вищу освіту, з них фахову історичну – 22, 2 – науковий ступінь кандидата історичних наук зі спеціальності

документознавство, архівознавство [6, арк. 1]. На балансі Державного архіву Харківської області знаходиться 3 будівлі: по вул. Мироносицькій, 41, просп. Московському, 7, до 2002 р. – пров. Короленка, 5. У 2002 році попереднім керівництвом архіву (Резнікова В.В.) будівлю Державного архіву Харківської області по пров. Короленка, 5 здано в оренду на 25 років науково-виробничому сервісному центру «Харківський народний архів» [7, арк. 1]. Через те, що Державний архів Харківської області гостро потребує вільних площ, необхідних для прийому і зберігання документів, облдержадміністрацією були здійснені неодноразові звернення до судів різних інстанцій з приводу розриву договору оренди, які не дали позитивних результатів [12, с. 5]. Проте приміщення по пров. Короленка, 5 і до сьогодні перебуває на правах оренди в науково-виробничому сервісному центрі «Харківський народний архів», отже проблема забезпечення Держархіву області вільними приміщеннями залишається відкритою. Будівлі Державного архіву Харківської області по пр. Московському, 7 присвоєно статус пам'ятника архітектури місцевого значення [8, арк. 22].

На теперішній час документи архіву зосереджені в двох будівлях: по вул. Мироносицькій, 41, просп. Московському, 7. Такий розподіл документальної інформації не є зручним і спричиняє низку проблем у забезпеченні її збереженості та подальшому використанню. Споруда архіву по просп. Московському, 7 потребує проведення ремонтних робіт та реконструкції. За висновком експертної комісії, зробленому в 2008 р., будівлю по просп. Московському, 7 визнано аварійною [14, с. 4].

Зазначимо, що матеріально-технічна база державного архіву не відповідає сучасним стандартам і потребам, внаслідок чого реальною стала загроза втрати частини Національного архівного фонду.

Відсутність систем кондиціонування не дає можливості забезпечити у сховищах оптимальний волого-температурний режим, дотримання нормативних фізико-хімічних показників збереженості документів. Протягом багатьох років не проводилася робота зі створення копій для страхового фонду і фонду користування документами, зокрема переведення інформації на інші носії з метою її збереження у разі втрати або пошкодження оригіналів, та з відновлення згасаючих текстів, а також якісна реставрація документів [11, с. 30].

Щодо діяльності Державного архіву Харківської області в зазначений період, потрібно наголосити на подальшому посиленні уваги до питань поліпшення фізичного стану документів, пошуку найбільш раціональних шляхів продовження довголіття всіх видів історичних джерел.

Наприкінці 1990-х років почалося поступове впровадження комп'ютеризації в архівній справі, це допомагає архіву у забезпеченні збереження найбільш цінних документів, також надає можливості

збереження документів на новітніх носіях інформації: дисках, дискетах та ін. [9, арк. 198].

ДАХО веде планомірну роботу з перевірки наявності і стану своїх документальних матеріалів, частіше за інших піддаються перевірці найбільш цінні і використовувані фонди. У сховищах ДАХО підтримується волого-температурний режим, підтримується чистота і порядок [10, с. 25].

Облік документів в архіві здійснює спеціальний структурний підрозділ, його працівники ведуть всю облікову документацію. Дані обліку складають основне джерело інформації щодо кількісного і якісного складу документальних матеріалів архіву, без цієї інформації неможлива організація використання документів. Згідно з положенням архіву від 18.09.2000 р. урахуванням документів займається відділ охорони та обліку документів. Відділ організовує роботи щодо удосконалення облікової документації, впроваджує досягнення науки з профільних питань. Ситуація, що склалася на початку 90-х рр., характеризувалася стрімким нарощуванням обсягів документації, такою вона залишається і нині.

Починаючи з 1991 р. по 2011 р. співробітники Державного архіву Харківської області беруть активну участь у святкуванні ювілейних дат, за їх участю пройшло багато виставок, присвячених тій чи іншій події. Держархів Харківської області веде активну видавничу діяльність, співпрацює з багатьма дослідниками і організаціями. Найбільш відомі видання: серії «Старинные города Харьковщины», «Краю мій, Слобожанщино», «Харківський архівіст»; документально-художні видання («Історичні автографи», «Митниці Слобожанщини», «Дмитро Яворницький та його родовід»); документальні видання: «Голодомор 1932-1933 років на Харківщині», «Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии», серія «Слобожанские родоводы».

Велику роботу проводить відділ реставрації, щороку проходять через складну реставрацію понад 3 тис. аркушів справ. Відділ бере активну участь з опрацювання особових справ дослідників архіву періоду 1980–2008 рр. Опрацьовані справи з фонду особового походження В. І. Кадеєва, Б. П. Зайцева, А. І. Епштейна.

З 1994 по 1999 р. ДАХО прийняв від управління СБУ 24292 справи жертв політичних репресій 1930–1950 рр. [9, арк. 250]. З 2000 р. почалася робота з постановки їх на облік та приведення грифів секретності. У 2010 р. розсекречено 44 фонди, 3040 справ, які містять 55336 документів [2, с. 72]. З Реєстром розсекречених архівних фондів Державного архіву Харківської області найближчим часом можна буде ознайомитися на сайті Державної архівної служби України, де розміщено дані зазначеної тематики державних архівів України.

Починаючи з XXI ст. архів почав залучатися до міжнародного співробітництва.

В рамках реалізації програми «Зарубіжна архівна україніка», яка передбачає виявлення в архівах зарубіжних країн документів історико-культурного надбання українського народу та документів іноземного походження з історії України, Держархів Харківської області у 2008 р. розпочав роботу з налагодження ділових стосунків з колегами із Росії (державними архівами Белгородської та Воронежської областей), надіслав відповідні листи з пропозиціями щодо взаємовигідного співробітництва, яким передбачено: обмін досвідом з питань практики та теорії архівної справи, публікація статей, інформацій у науково-інформаційних вісниках архівів, виявлення документів історико-культурного надбання українського народу та документів іноземного походження з історії України, обмін їх копіями тощо. У 2009 р. держархів області одержав від Держархіву Воронежської області позитивну відповідь на пропозицію [13, с. 105].

У рамках дії угоди про співпрацю між Держархівом Харківської області та державною агенцією «Латвійська Академічна бібліотека», підготовлено збірник документів «Латиші на Харківщині» обсягом 12 друкованих аркушів. До збірника увійшло 56 архівних документів із фондів Держархіву Харківської області та 22 фотознімки у якості ілюстрацій.

Видання є результатом співпраці Держархіву Харківської області, Центру краєзнавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та Академічної бібліотеки Латвійського університету. Збірник містить документи і фотоматеріали середини XIX ст. та 80-х років XX ст., що стосуються латишів, які волею долі опинилися на території Харківщини. Ці документи зберігаються у фондах Держархіву Харківської області і переважна їх більшість публікується вперше [13, с. 105].

Виходячи з вищезазначеного, слід відмітити, що незважаючи на позитивні зрушення в плані певної самостійності, більшої свободи діяльності, матеріально-технічна база державного архіву не відповідає сучасним стандартам і потребам, внаслідок чого реальною стала загроза втрати частини Національного архівного фонду.

Відсутність систем кондиціонування не дає можливості забезпечити у сховищах оптимальний волого-температурний режим, дотримання нормативних фізико-хімічних показників збереженості документів. Протягом багатьох років не проводилася робота зі створення копій для страхового фонду і фонду користування документами, зокрема переведення інформації на інші носії з метою її збереження у разі втрати

або пошкодження оригіналів, та з відновлення згасаючих текстів, а також якісна реставрація документів.

Недостатність фінансування не дає змоги планомірно і повноцінно поповнювати Національний архівний фонд документами культурної спадщини, у тому числі такими, які перебувають за кордоном, та іноземного походження, що стосуються історії України, а також проводити роботу з їх виявлення, взяття на облік, копіювання.

Багато проблем виникає з розширенням сфери електронного документотворення та документообігу. Повільними темпами в архівну справу впроваджуються новітні інформаційно-комунікаційні технології, для задоволення зростаючого попиту громадян, держави і суспільства на інформацію.

Через нестачу матеріально-технічних, фінансових і трудових ресурсів ДАХО не в змозі створити працівникам і користувачам необхідні умови для роботи з документами.

Перспектива розвитку архіву полягає у створенні належних умов для зберігання, збільшення та використання Національного архівного фонду. Головне з перспективних завдань полягає також у сприянні інтеграції архівної справи України в європейський та світовий інформаційний та науковий простір, зміцнення матеріально-технічної бази архіву, створення умов гарантованого зберігання документів архівного фонду, організації централізованого зберігання електронних документів та інформаційних ресурсів, поверненні в архів незаконно вивезених архівних цінностей, поглибленні міжнародного співробітництва у сфері архівної справи, розширенні участі ДАХО у міжнародних культурних і наукових проєктах, розвитку методики і технології архівної справи, підвищенні рівня економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації працівників усіх архівних установ Харківської області.

Отже архіви, в тому числі Харківський, є невід'ємним атрибутом суспільства, зберігачем документальної пам'яті історії народу. Діяльність ДАХО в розглядуваний період характеризується стрімким нарощуванням обсягів документації, перепоповненням архівосховищ, початком комп'ютеризації в архівній справі, частіше піддаються перевірці найбільш цінні і використовувані фонди. Серед важливих проблем залишається незадовільна матеріально-технічна база, брак сховищ, внаслідок чого реальною стала загроза втрати частини архівного фонду.

Література

1. *Архівні установи України. Довідник* / ред. Онищенко О. С., Пиріг Р. Я. – К., 2000. – 256 с.
2. ДАХО – Ф. Р–1932. – Оп. 7. – Спр. 98. – Арк. 2.
3. ДАХО. – Ф. Р–3947. – Оп. 11. – Спр. 131. – Арк. 5.
4. ДАХО. – Ф. Р–1932. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 1.
5. ДАХО. – Ф. Р–1932. – Оп. 9. – Спр. 65. – Арк. 1.
6. ДАХО. – Ф. Р– 1932. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 22.
7. ДАХО. – Ф. Р–3947. – Оп. 11. – Спр. 5. – Арк. 22.
8. ДАХО. – Ф. Р–1932. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 198, 250.
9. *Іванська, Т. В.* Проблеми забезпечення збереженості документів у державних архівних установах України на сучасному етапі / Т. В. Іванська // *Харківський архівіст.* – Х., 2009. – № 2. – С. 25.
10. *Король, Н. В.* Роль відділу виготовлення копій та реставрації документів Державного архіву Харківської області в забезпеченості збереженості документів / Н. В. Король // *Харківський архівіст.* – Х., 2008. – № 1. – С. 30.
11. *Момот, Л. М.* Про заходи усунення недоліків у роботі Державного архіву Харківської області / Л.Я. Момот // *Харківський архівіст.* – Х., 2008. – № 2. – С. 5.
12. *Момот, Л. М.* Перспективи міжнародного співробітництва / Л. М. Момот // *Харківський архівіст.* – 2009. – № 1. – С. 105.
13. *Момот, Л. М.* Нарада архівістів / Л. М. Момот // *Харківський архівіст.* – Х., 2008. – № 1. – С. 4.
14. *Нариси з історії архівної справи в Україні* / заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової К. – 2002. – 312 с.
15. *Указ Президії Верховної Ради України «Про передачу архівів Компартії України у підпорядкування Головного архівного управління при Раді Міністрів України* / *Відомості Верховної Ради України.* – № 40. – С. 538.

УДК 930.2:378.4(477.54)»192/193»

Типологія спогадів про Харківський університет 1920 – 1930-х рр.

Красько Ольга

Красько Ольга. Типологія спогадів про Харківський університет 1920 – 1930-х рр. У статті, з огляду на специфіку мемуарних джерел та аналіз їхнього змісту, запропонована типологія комплексу спогадів про Харківський університет 1920–1930-х рр.

Ключові слова: мемуари, Харківський університет, типологія.

Красько Ольга. Типологія воспоминаний о Харьковском университете 1920 – 1930-х гг. В статье, учитывая специфику мемуарных источников и анализ их содержания, предложена типология комплекса воспоминаний о Харьковском университете 1920–1930-х гг.

Ключевые слова: мемуары, Харьковский университет, типология.

Olga Krasco. Typology of the memories of the Kharkov University in 1920–1930's. In the article a proposed typology of the complex of memories about the University of Kharkov in 1920 – 1930's, considering specificity of memoirs sources and analyzing their content.

Key words: memoirs, the University of Kharkov, typology.

З а наявності достатньої кількості класифікацій мемуарних джерел (за різними ознаками) [4; 5; 15], питання типології мемуарів, як найвищого рівня узагальнення, спрямованого на виявлення та характеристики сутнісно-однорідних явищ, до цього часу не ставилося дослідниками. А. Г. Тартаковський, досліджуючи генезис російських мемуарів, застосував типологічно-еволюційний підхід до мемуарного комплексу, присвяченого подіям 1812 р. [20], однак таким чином намагався простежити еволюцію жанру в історичній перспективі, а не виділити типи спогадів. Мета ж нашого дослідження полягає в побудові типології комплексу мемуарів з історії Харківського університету 1920–1930-х рр. з огляду на специфіку мемуарних джерел, аналіз їхнього змісту.

Зауважимо, що в 1920–1932-й рр. Харківський університет існував у вигляді різних установ (Академія теоретичних знань, Харківський інститут народної освіти, Інститут професійної освіти і Фізико-хіміко-математичний інститут). Утім, сучасними дослідниками простежується

© Красько О. І., 2013

еволюційний зв'язок між вищезазначеними закладами: на їхню думку, ХІНО та інші інститути були правонаступниками дореволюційного університету і саме на їхній базі в 1933 році було відновлено Харківський університет [22, с. 374].

Зазначений комплекс мемуарів складають 26 спогадів викладачів, вихованців та співробітників Харківського університету, присвячених періоду 1920 – 1930-х рр., зокрема 25 письмових мемуарних джерел та біографічне інтерв'ю Г. Т. Солонської. Для аналізу змісту мемуарів в якості інструментарію були використані так звані «маркери» – зафіксовані ознаки, у нашому випадку найбільш поширені сюжети (викладацький склад, навчальний процес, склад студентства, зовнішній вигляд, матеріальне становище студента, «дозвілля» студентства).

Отже, виявлення в мемуарах відмінних рис висвітлення провідних сюжетів, у тому числі наявність одних та відсутність інших, різний виклад мемуаристами однакових фактів, акцентування уваги на певних подіях або їхнє замовчування, дозволили виокремити три типи мемуарів з історії Харківського університету 1920 – 1930-х рр., які ми умовно позначили як I, II, III. Кожен тип має декілька підтипів в залежності від того, який набір «маркерів» мають спогади, чи в якому ракурсі вони висвітлені. Підтипи були нами позначені як 1; 2; 3 тощо. Для всебічної характеристики виділених типів, ми оцінили їх за допомогою інших критеріїв (час, місце, мотиви створення спогадів, їхня форма та авторський склад).

Так, до типу I відносяться мемуари, в яких центральним сюжетом є характеристика професорсько-викладацького складу тих часів. Слід зазначити, що його опис зустрічається в 23 з 26 мемуарних джерел, причому 12 з них відображають виключно даний сюжет. У більшості випадків ці мемуари є присвятою вчителям від вдячних вихованців Харківського університету. Здебільшого вони були опубліковані на сторінках преси [6], у тому числі університетської, або як окремі статті у збірниках про видатних викладачів 1930-х рр. – Л. Д. Ландау [2; 8] та А. К. Вальтера [10].

Окрім цього, у чотирьох спогадах, які за своєю формою є мемуарами-автобіографіями, розповідь про університет складає частину з опису всього життя мемуариста. Але, що важливо відзначити, автори спогадів зупинялися на своєму навчанні в університеті тільки для того, щоб розповісти про вчителів, учнями яких вони вважали себе впродовж всього життя [13, с. 100], про викладачів, які вразили на все життя. Наприклад, студентка факультету соціального виховання О. Д. Іваненко наступним чином згадувала проф. І. П. Соколянського: «Геніальний новатор, що вмів навчити сліпого розпізнавати кольори, глухого – розпізнавати гаму, німого – передавати свої думки іншим» [7, с. 53]. Слід

завважити, що спогади С. А. Крижанівського [13; 14], О. Д. Іваненко [7], як і автобіографічний роман В. М. Сосюри [19] вирізняються стилем написання (художність, образність, літературна мова), що пояснюється професійними навичками самих мемуаристів, які стали видатними українськими літераторами ХХ сторіччя.

Враховуючи, що тип І був виділений на підставі наявності одного «маркери», а саме характеристики професорсько-викладацького складу, для виокремлення підтипів в якості критерію було використано різний виклад мемуаристами даного сюжету. Групу І. 1. складають мемуари, в яких більшою/меншою мірою автори через опис професіоналізму викладача [10, с. 34-75; 2, с. 45-68], його людських якостей [13, с. 40], смішних історій та курйозів, пов'язаних з ним [19, с. 142] демонстрували своє гарне, шанобливе ставлення до нього. У цих спогадах відсутні сюжети про політичні чистки професорського складу та репресії проти окремих викладачів, оскільки зазначені спогади, написані та опубліковані в Радянському Союзі в 1980-ті роки.

Вплив часу та місця створення/публікації мемуарного джерела на його змістовне навантаження підтверджується порівнянням між собою двох спогадів С. А. Крижанівського та двох мемуарів О. І. Ахієзера. Письменник і фізик виступили авторами спогадів двічі – в радянський час та в незалежній Україні. Так, центральною фігурою і перших, і других спогадів О. І. Ахієзера став вчений зі світовим ім'ям Л. Д. Ландау. Однак якщо в мемуарах «Учитель и друг», опублікованих у 1980-х рр., Олександр Іллєч зупиняється на досягненнях вченого, його відкриттях у «харківський період» життя, педагогічній діяльності в Харківському університеті [2, с. 45-68], то через двадцять років у своїх інших спогадах [1] вчений доповнює подану раніше інформацію сюжетом щодо звільнення Льва Давидовича з УФТІ і так званого «страйку» харківських фізиків [1, с. 21-22]. Більше про цей випадок написав А. К. Кікоїн [8, с. 160-164].

С. А. Крижанівський у своїх мемуарах «Спогад і сповідь з ХХ століття», написаних у 1990-ті рр., навіть назвою розділу («Термідор»), присвяченого тридцятим рокам, у тому числі навчання в Харківському університеті, підкреслював жорстокість тих часів, пояснюючи: «Хтось пустив у світ дотеп: у кожному сторіччі є своє середньовіччя... Мається на увазі – реакція. Такими були тридцять у нас. Що й казати, ганебні були часи...» [14, с. 36]. Водночас у спогадах 1980-х рр., письменник, розповідаючи про викладача мовознавства, українського поета, засновника письменницької групи ВАПЛІТЕ, представника розстріляного відродження М. Г. Йогансена («Майка») наважився лише написати: «...Ми не вірили у винуватість Майка. Такою він був гарною людиною!» [13, с. 135].

Зазначені мемуари О. І. Ахієзера та С. А. Крижанівського, спогади А. К. Кікоїна складають підтип – І. 2., до якого можна також додати п'ять сторінок мемуарів Я. П. Бланка та статтю в журналі «Нові дні» І. Горішного. Автори висвітлюють у спогадах політичні чистки та репресії проти педагогів, які в них викладали, або з якими вони працювали. І. Горішний, розповідаючи у своїх спогадах про трагічне життя харківських українців 1920-х рр. (професора мовознавства О. Н. Синявського та професора української літератури М. А. Плевако), репресованих у 1930-х рр., наголошує: «Чи можлива така розправа над професором-гуманістом ще деінде в культурному світі?!» [6, с. 14]. Окрім характеру змісту, об'єднує ці мемуарні джерела і те, що вперше вони були опубліковані поза межами Радянського Союзу – закордоном та в незалежній Україні.

До підтипу І. 3. можна віднести мемуари Н. І. Буланкіної та Л. Д. Нацик. Дані спогади за своєю формою належать до мемуарів-життєписів. Авторки, виходячи з розповідей батьків та власних спостережень знайомлять читача з життям університетських викладачів 1930-х рр. – І. М. Буланкіна та Д. З. Горdevського відповідно. Поштовхом для створення обох мемуарних джерел стало наближення 100-річного ювілею з дня народження кожного професора. Зважаючи на те, що мемуаристками виступили доньки вчених, спогади відрізняються своєю приватністю. З них ми можемо скласти уявлення не тільки про те, якими вченими були Іван Миколайович та Дмитро Захарович, але й якими вони були батьками, чоловіками, друзями. Ці невеликі за обсягом спогади були опубліковані на сторінках журналу «Universitates» [3; 16].

Другий тип ІІ становлять спогади, в яких меншою/більшою мірою висвітлені майже усі обрані нами «маркери», тобто, окрім викладацького складу, мемуаристи розповідають і про інші складові навчального процесу, а також про студентське повсякдення. Різноманітність сюжетів обумовлена тим, що дані мемуари, присвячені виключно університету, або його працівникам, студентські роки яких припали на зазначений період.

Наприкінці 1990-х рр. в університеті було започатковано серію публікацій, присвячених Alma-mater у зв'язку з наближенням її 200-річного ювілею. Відкрила дану серію книга університетського історика І. К. Рибалки [17]. У 2002 році свої спогади опублікував професор В. С. Коган [9], чим продовжив розпочату справу. Незважаючи на різну факультетську приналежність авторів, ці книги дуже схожі, оскільки написані студентами Харківського університету довоєнного часу: І. К. Рибалка закінчила історичний факультет у лютому 1945 р. (вступив у 1938 р., закінчити навчальний заклад вчасно завадила війна), В. С. Когану «поталанило» більше – він закінчив фізико-математичний

факультет у 1939 р., і воював вже з дипломом фізика. Тому ці спогади про один час, «про ту непросту епоху, про життя воєнного покоління, про Харківський університеті 1930-х рр. і про, те як склалися долі його випускників тих років» [10, с. 3]. До даного типу II. також можна додати мемуари Б. М. Красовицького [12]. Попри той факт, що спогади не увійшли до ювілейної серії та були опубліковані окремих виданням, вони також присвячені Харківському університету, зокрема «його хімікам» [12, с. 4]. Борис Маркович першу публікацію мемуарів присвятив 190-річному ювілею рідної Alma-mater, а до її 200-річчя – перевидав спогади. Хімік, як і вищезазначені автори, навчався в 1930-ті роки (спочатку як студент, а потім – аспірант), тому зміст цих трьох мемуарних джерел (характеристика окремих викладачів, розкриття навчального процесу, опис студентського дозвілля) співпадає. До даного типу також відносяться спогади О. Буревій, О. Соловей, Н. М. Третяк-Шилдс, які були написані та опубліковані задовго до мемуарів з ювілейної серії, але зміст мають приблизно такий саме, тобто «...друковані спогади, крім свого прямого призначення – висвітлити розвиток Харківського університету за тридцятих років у його людських аспектах, розкривають набагато ширші процеси в усій підрадянській Україні тих років» [24, с. 256]. Таким чином, попри той факт, що мемуари зазначеного типу написані та опубліковані в різні часи, вони відображають в однаковій мірі студентське життя тих часів, тому виокремити підтипи доволі складно.

Третій тип представлений вісьмома спогадами, в яких відображено декілька сюжетів. В залежності від набору «маркерів» їх можна поділити на два підтипи – III. 1. та III. 2. Так, ми зазначили, що сюжет про професорсько-викладацький склад наявний у 23 з 26 мемуарних джерел. І тільки спогади І. М. Буланкіна, Д. З. Горdevського та А. М. Утевського, які становлять підтип III. 1., не мають опису викладачів. Спробуємо пояснити цю особливість даних спогадів. Мемуари І. М. Буланкіна та Д. З. Горdevського були створені наприкінці 1930-х рр. та в 1957 р. відповідно, тобто в той час, коли вчені працювали професорами в Харківському університеті. Тому, ймовірно, мемуаристи вирішили не наводити характеристику своїх колег. Спогади схожі своєю лаконічністю – автори наводять факти, але не показують свого ставлення до них.

Відсутність даного сюжету у спогадах А. М. Утевського, пояснюється тим, що біолог навчався на початку 1920-х рр. Незважаючи на політику «пролетаризації», заміну університетів інститутами народної освіти, майже увесь персонал колишніх дореволюційних вищих навчальних закладів зберігся. Як зазначила О. Л. Рябченко: «Входження «старої» професури в радянський ринок праці був обумовлений потребою

суспільства в освічених людях, розумінням, що знання можна отримати лише від професора» [18, с. 256]. У свою чергу, А. М. Утевський підкреслював: «... кафедри залишались ті ж, люди на кафедрах були колишні, багато з них – хороші спеціалісти в своїй області – просто не розуміли, що відбувається в країні, й були зовсім розгублені» [21, с. 67]. На відміну від «старої» професури, пролетарське студентство прийшло до вищої школи, слідуючи новим радянським стратегіям спілкування, тому взаємовідносини між ними не склалися, а нових педагогів радянська система освіти ще не виховала. Виходячи з цього, біологу просто нікого було детально характеризувати. Вчений лише розділив «старих» викладачів на три категорії, відповідно до їхнього ставлення щодо нововведень радянської влади: «співчуваючі», «іронічні» та «розгублені» [21, с. 68].

До підтипу III. 2. відносяться спогади, в яких більшою мірою відображено академічне життя студентів 1920 – 1930-х рр., а не студентська повсякденність, зокрема дозвілля тих часів. Це мемуари Л. Дражевської, Л. З. Копелева, О. М. Матвієнко, Г. Т. Солонської Ю. В. Шевельова. Мемуаристи зупиняються на висвітленні студентського побуту тільки, коли розповідають про життя в незвичайних умовах – під час літніх практик [23, арк. 32] та військових таборів для студентів [25, с. 68; 11, с. 319]. Незатребуваність студентського повсякдення в зазначених спогадах пояснюється трьома причинами. По-перше, це нетривалість навчання в Харківському університеті, як у випадку з Л. Дражевською, Л. З. Копелевим та Г. Т. Солонською. Автори були студентами Харківського університету всього декілька років, зокрема Г. Т. Солонська – один навчальний рік (1934/1935). По-друге, студентські роки зазначених мемуаристів припали на 1933 – 1935-ті рр. – період подій державного масштабу (Голодомор 1932 – 1933-ті рр., політичні репресії після вбивства С. М. Кірова в 1934 році). Тому автори детальніше зупинялися на висвітленні політичної ситуації у країні, своєму ставленні до тих подій. Історик Л. З. Копелев, беручи участь у хлібозаготівлі 1933 року, «пишався тим, що допомагав забирати хліб у селян, що двадцятирічний міський невіглас повчав людей похилого віку, одвічних хліборобів, як їм жити, як працювати, що їм на шкоду, а що на благо» [11, с. 7]. Однак за тридцять років, у своїх спогадах він вже думав інакше: «Цього гріха не відмолити. Ні в кого. І нічим не спокутувати. Залишається тільки жити з ним можливо пристойно. Для мене це означає – не забувати, не приховувати ...» [11, с. 8]. Тому автор щиро розповідає і про інші жахи радянської тоталітарної системи – про процес СВУ, політичні репресії тощо. Більш докладно про це написав мовознавець Ю. В. Шевельов [25, с. 78]. Відсутність студентського повсякдення в спогадах О. М. Матвієнко та Ю. В. Шевельова, які

всі п'ять років навчалися в Харківському університеті, пояснюється захопленням мемуаристів в ті часи наукою та театром відповідно. Так, Олександра Михайлівна більшість сторінок своїх мемуарів присвячує розповіді про альгологію (розділ ботаніки про водорості), якою почала займатися саме в студентські роки [23, с. 34-38]. Юрій Володимирович, який з дитинства любив театр, під час навчання в університеті відразу після занять відвідував вистави місцевих театрів, зокрема театру «Березіль» [25, с. 67-75].

Підведемо підсумки. Змістовне навантаження мемуарів з історії Харківського університету 1920 – 1930-х рр. визначило типологію зазначених джерел. Нами було виділено три типи, два з яких має декілька підтипів в залежності від викладу основного матеріалу. До типу I відносяться мемуари з єдиним сюжетом розповіді – у центрі уваги авторів знаходиться професорсько-викладацький склад тих часів. Виокремлення підтипів зумовлено різними підходами мемуаристів до опису того чи іншого педагога. Так, підтип I. 1. складають мемуари, в яких автори демонстрували своє гарне, шанобливе ставлення до нього. У мемуарах підтипу I. 2. мемуаристи розповідають про викладачів, які зазнали утисків – були репресовані, звільнені з посад. Спогади підтипу I. 3. відрізняються своєю приватністю, оскільки про університетських діячів написали їхні діти. Другий тип II становлять спогади, які мають повний набір маркерів та однаковий виклад фактів, подій, «портретів» викладачів, тому виокремити підтипи не виявляється можливим. Мемуари, які відображають декілька з визначених сюжетів, об'єднані в третій тип – тип III: зокрема спогади, які не містять характеристики викладачів становлять підтип III. 1., а спогади, що не відображають студентську повсякденність – підтип III. 2. Типологія зазначеного комплексу мемуарних джерел засвідчила залежність змістовного навантаження від місця та часу створення, публікації спогадів, особливостей авторського складу.

Література

1. Академик А. И. Ахиезер о времени и о себе // *Universitates*. – 2005. – №4. – С. 14-22.
2. *Ахиезер, А. И.* Учитель и друг / А. И. Ахиезер // *Воспоминания о Л. Д. Ландау* : [сборник]. – М., 1988. – С. 45-68.
3. *Буланкина, Н. И.* Мой отец / Н. И. Буланкина // *Universitates*. – 2001. – № 1. – С. 36-55. ; № 2. – С. 32-51.
4. *Варшавчик, М. А.* Предмет и задачи источниковедения истории КПСС / М. А. Варшавчик – М., 1967.

5. *Голубцов, В. С.* Мемуары как источник по истории советского общества / В. С. Голубцов. – М., 1970.
6. *Горішний, І.* Харківські україністи 20-х років / І. Горішний // *Нові дні*. – 1971. – Ч. 257. – С. 13-15.
7. *Іваненко, О. Д.* Завжди в житті / О. Д. Іваненко. – К., 1985.
8. *Кикоин, А. К.* Как я преподавал в Харьковском университете / А. К. Кикоин // *Воспоминания о Л. Д. Ландау* : [сборник]. – М., 1988. – С. 160-164.
9. *Коган, В. С.* Семнадцать рассказов старого физика / В. С. Коган. – Х., 2002.
10. *Коган, В. С.* А. К. и К. Д. (Друзья – соратники) / В. С. Коган // *Академик Антон Карлович Вальтер* : [сборник]. – Х., 2005. – С. 34-75.
11. *Копелев, Л.* И сотворил себе кумира / Л. Копелев. – Х., 2010.
12. *Красовицкий, Б. М.* Мои учителя и сверстники / Б. М. Красовицкий. – Х., 1996.
13. *Крижанівський, С. А.* Ми пізнавали неповторний час: портрети, есе, спогади / С. А. Крижанівський. – К., 1986.
14. *Крижанівський, С. А.* Спогад і сповідь з ХХ століття / С. А. Крижанівський. – К., 2002.
15. *Макарчук, С.* Писемні джерела з історії України : курс лекцій / С. Макарчук. – Л., 1999.
16. Первый декан мехмата: (к 100-летию со дня рождения Дмитрия Захаровича Гордевского – первого декана механико-математического факультета) // *Universitates*. – 2008. – № 2. – С. 30-40.
17. *Рибалка, І. К.* Така наша доля: Сторінки життя мого покоління / І. К. Рибалка. – Х., 1999.
18. *Рябченко, О. Л.* Студенти Радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Л. Рябченко. – Х., 2012.
19. *Сосюра, В. М.* Твори. В 10 т. Т. 10. Статті, спогади, листи / В. М. Сосюра. – К., 1972.
20. *Тартаковський, А. Г.* 1812 год и русская мемуаристика. Опыт источниковедческого изучения / А. Г. Тартаковський. – М., 1980.
21. *Утевский, А. М.* Начало пути / А. М. Утевский // *Universitates*. – Х., 2005. – №3. – С. 63-76.
22. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х., 2004.

23. Центральний державний науково-технічний архів України, м. Харків (ЦДНТА України). – Ф. 209. – К. 11. – Оп. 1. – Спр. 27. – 330 арк.
24. Шевельов, Ю. Мати-й-мачуха / Ю. Шевельов // Сучасність. – Мюнхен, 1983. – № 1-2. – С. 248-252.
25. Шевельов, Ю. В. Я-мене-мені (і довкруги). В 2 ч. Ч. 1. В Україні / Ю. В. Шевельов. – Х., Нью-Йорк, 2001.

УДК 94(477.8)»16/17»:666.1:[069.51(477.82-21)]

Скляні вироби з Історико-краєзнавчого музею м. Володимир-Волинського

Курдина Юлія

Курдина Юлія. Скляні вироби з Історико-краєзнавчого музею м. Володимир-Волинського. У статті розглядаються гутні вироби XVII – XVIII ст., що знаходяться у колекції Історико-краєзнавчого музею Володимир-Волинського. Вони представлені фрагментами різнотипних пляшок, ніжками келихів, аптечним посудом тощо. Знахідки репрезентують кілька груп гутних виробів, а тому важливі для вивчення масштабів розвитку та особливостей гутництва на західноукраїнських землях.

Ключові слова: гутництво, скляні вироби, пляшка, келих.

Курдина Юлія. Стеклоаннє изделия из Историко-краеведческого музея г. Владимир-Волынского. В статье рассматриваются гутные изделия XVII – XVIII вв., находящиеся в коллекции Историко-краеведческого музея Владимир-Волынского. Они представлены фрагментами разнотипных бутылок, ножками бокалов, аптечной посуды и т. д. Находки представляют собой несколько групп гутных изделий и поэтому важны для изучения масштабов развития и особенностей гутного производства на западноукраинских землях.

Ключевые слова: гутное производство, стеклоаннє изделия, бутылка, бокал.

Kurdyna Julia. Glassware from the Volodymyr-Volynsk Historical museum of local lore. This article deals with the Hutta-ware of XVII – XVIIIth centuries, which are located in the collection of the Volodymyr-Volynsk Historical museum of local lore. They are presented as the fragments

© Курдина Ю. М., 2013

of different types of bottles, glasses legs, pharmaceutical glassware etc. The findings represent several groups of the Hutta-ware, and therefore are important to explore the extent and peculiarities of Hutta production development in Western Ukraine.

Key words: Hutta produktion, glassware, bottle, glass.

Склярство є одним з найдавніших виробництв. Вже у IV–III тис. до н. е. в добу Раннього та Стародавнього царств єгиптяни знали секрети виготовлення скла [4, с. 42; 21, с. 7]. Побутові, культові та ювелірні речі зі скла є добре відомими з багатьох стародавніх держав: Дворіччя, Китаю, Греції та Риму [4, с. 43]. Особливо широкому продукуванню скла сприяло винайдення складувної трубки. Вважається, що це відбулося у I ст. н. е. в Сирії, після чого скло почало розвиватися у Римській імперії як один із господарських товарів [23, с. 2].

Лише з кінця X ст. в Київській Русі склались об'єктивні умови, в яких могло відбутися запозичення принципу виготовлення прозорої скляної маси зі суміші сурика та піску. З прийняттям християнства та початком активного храмубудування сюди почали приїжджати візантійські зодчі, художники та інші ремісники, які привезли з собою таємницю скловиробництва [22, с. 183].

На зламі XI – XII ст. на Русі освоєно техніку видування [14, с. 32], у зв'язку з чим щораз більшого значення набуває основна властивість скла – прозорість. Поширення набувають намистини, персні, різноманітні посудини, з'являються віконні шибки [22, с. 187]. З другої чверті XII ст. починається виготовлення скляних браслетів [22, с. 191].

У кінці XV – на початку XVI ст. спостерігається часткове переміщення склоробних майстерень – гут [13, с. 31] (саме така назва почала використовувалась для їх означення) з території міст у віддалені місця поблизу лісових масивів на піщаному ґрунті [2, с. 35], недалеко від води [3, с. 45], що було вигідним з точки зору постачання сировини [12, с. 16]. Підтвердженням цього може служити розміщення зафіксованої у Йосифінській метриці місцевості «Стара Гута» (суч. Золочівський р-н Львівської обл.) на обширі між лісами, при чому ґрунт тут був кам'янистий та непридатний для землеробства [20].

Якщо склярство періоду Київської Русі досить широко висвітлено у монографіях та публікаціях, зокрема Ю. Щапової [22] та В. Безбородова [1], то гутництво, зокрема на західноукраїнських землях й досі залишається малодослідженим. Серед робіт, присвячених питанням особливостей організації гут, скляним виробам тощо слід виділити

публікації В. Рожанківського [13; 14] та С. Мартинюка [7; 8; 9]. Водночас скло Лівобережжя даного періоду найбільш широко знайшло висвітлення у публікаціях та дисертації О. Харитонові [19]. Почасти про гутні вироби на західноукраїнських землях згадується при перерахуванні знахідок із вказаною кількістю екземплярів, не вдаючись при цьому до їх опису чи порівняння. З огляду на це важливим є публікування відомостей про скляні речі, які, зокрема, зберігаються у музеях та не стали предметом окремого вивчення дослідників. Деякі кроки у цьому напрямку нами вже зроблені. Зокрема, йдеться про екземпляри скла із Підгірців (Бродівський р-н, Львівської обл.), які знаходяться в Історико-краснознавчому музеї м. Винники [6].

Не менш цікавою від винниківської є збірка гутного скла XVII – XVIII ст. з Історико-краснознавчого музею Володимир-Волинського. Вона нараховує понад двадцять предметів, які потрапили випадково зборів, або із планомірних розкопок на території міста та його околиць. Зокрема пляшки представлені двома екземплярами, виготовленими із зеленуватого скла. Один із них являє собою фрагмент, а саме шийку виробу, висотою 7,3 см та товщиною стінок 0,3 см (мал. 2). Вінця шийки пляшки дещо відігнуті назовні. Горловина прикрашена наліпним валиком, товщиною 0,2 см. Інша пляшка представлена шийкою, прикрашеною наліпним валиком шириною 0,7 см та верхньою частиною тулуба (мал. 5). Висота фрагменту – 6,8 см, товщина стінок – 0,3 см. Пляшка забарвлена у світло-зелений колір та покрита коричневою пагиною.

Ймовірно, циліндричній пляшці належить денце, яке не має прикраси у формі пелюстки (мал. 11). Діаметр виробу становить 7,4 см. Денце забарвлене у світло-зелений колір та має міні-тріщини на поверхні.

Приблизно з першої третини XVII ст. горло пляшок на відстані 1 – 1,5 см від отвору почали перевивати скляним джгутиком круглого чи дещо сплющеного перерізу, призначенням якого було утримувати з допомогою мідного дротика дерев'яну пробку. До цього пляшки закривали або згорнутим папером, або цупкою тканиною [5, с. 74]. Також даний джгутик скла, міг служити для посилення устя пляшки [10, с. 141]. Він є і на екземплярах з Володимир-Волинського.

Єдина плесканка зеленого кольору представлена фрагментом нижньої її частини (мал. 1). Товщина стінок на збереженій частині – 0,3 см, що для пляшок такого типу є досить масивним. Характерною ознакою плесканок є невисока шийка до 1 см з відігнутими краями. Плесканки, зазвичай, використовувались як тара для вина [12, с. 42]. Схожа плесканка була знайдена у Підгірцях, однак тут вона репрезентована фрагментом верхньої частини [6, с. 116].

Штофи представлені двома фрагментами зеленого скла. Один із них (мал. 4) являє собою нижню частину виробу, довжина якої 8 см. Товщина

стінок штофу – 0,4 см. Інший виріб має дещо відмінну форму, оскільки його бічні стінки не прямі, а вигнуті всередину. Товщина стінок цієї посудини коливається і діапазоні 0,1 – 0,2 см, висота фрагменту – 8 см. Скло покрите білою пагиною.

Причиною широкого побутування штофів була зручна чотирикутна форма. Завдяки їй штофи з різними напоями компактно вкладалися в подорожню скриньку, яку брали з собою в поїздку заможні люди. Разом з тим штофи добре служили і як настільний посуд [18, с. 113].

Вирізняють кілька різновидів штофів щодо пропорцій та розмірів. На Чернігівщині, Київщині, Волині домінували штофи у вигляді високої призми з основою, наближеною до квадрата, але пропорційні відношення частин були майже незмінними. Натомість вироби із західних земель мають більш видовжений прямокутник в основі [15, с. 214]. Останнє добре простежується на штофах з Унівської лісової гуті [11, с. 18].

Цікавою є посудина (очевидно склянка?) з прозорого безбарвного скла, прикрашена наліпними кількешаровими кругами по всій поверхні, діаметр яких 0,1 – 0,8 см (мал. 10). Дно посудини виготовлене у формі розетки діаметром 5,4 см, її висота становить 8 см. Її було виявлено під час розкопок 1999 р. в ур. «Апостольщина» в комплексі матеріалів початку XVII ст. [17, с. 32]. Майже аналогічна за розмірами посудинка цього типу була знайдена також під час розкопок 1997 р. на пл. Старий Ринок у Львові у синхронному комплексі (виставлена в експозиції Музею давніх пам'яток Львова) [16, с. 48].

З Володимир-Волинського походить посудина зі світло-коричневого скла, ймовірно стопка чи склянка, оскільки з фрагменту зрозуміло, що у неї відсутня ручка, характерна для кухлів (мал. 13). Висота фрагменту 10,8 см, товщина стінок 2 см, діаметр денця у формі розетки 6,4 см.

Крім того серед скляних речей музею є три денця у формі розетки. Всі вони виготовлені із зеленого скла. Діаметр денця 7,6 см (мал. 3), 10,4 см (мал. 12) та 4 см (мал. 9). Дно виробів у формі розетки є однією із пізньоготичних рис у склярстві. Водночас значна кількість виробів XVII ст. зберігає риси виразно антично-візантійського характеру, а саме тонкі стінки посудини та гармонійний і плавний перехід у формі виробу [7, с. 182].

Ніжки виробів представлені трьома екземплярами. Один із них, висотою 7,8 см, є ніжкою бокала, що є суцільно заповненою (мал. 6). Її порожниста частина починається з висоти 5,4 см, товщина стінок з цієї ділянки становить 0,3–0,4 см. Також у верхній частині ніжка прикрашена поздовжніми лініями.

Інша ніжка з темно-зеленого скла також суцільно заповнена (мал. 7). Висота цього фрагменту 5 см, діаметр основи 5,4 см. Очевидно, ніжка належить доволі масивному келиху.

Своєрідність третьої ніжки у тому, що вона формується з двох перекручених валиків, які з'єднуються на висоті 4,2 см (мал. 8). Ніжка виготовлена зі світло-зеленого скла, загальна висота екземпляру 5,1 см, діаметр основи становить 2 см.

Крім вищезгаданих виробів, у музеї також зберігається опукла аптечна банка з ручкою білого кольору, висота якої – 10 см. Інша аптекарська банка – циліндричної форми з дещо відхиленими назовні вінцями. Пляшка виготовлена із темно-зеленого скла, її висота становить 7 см.

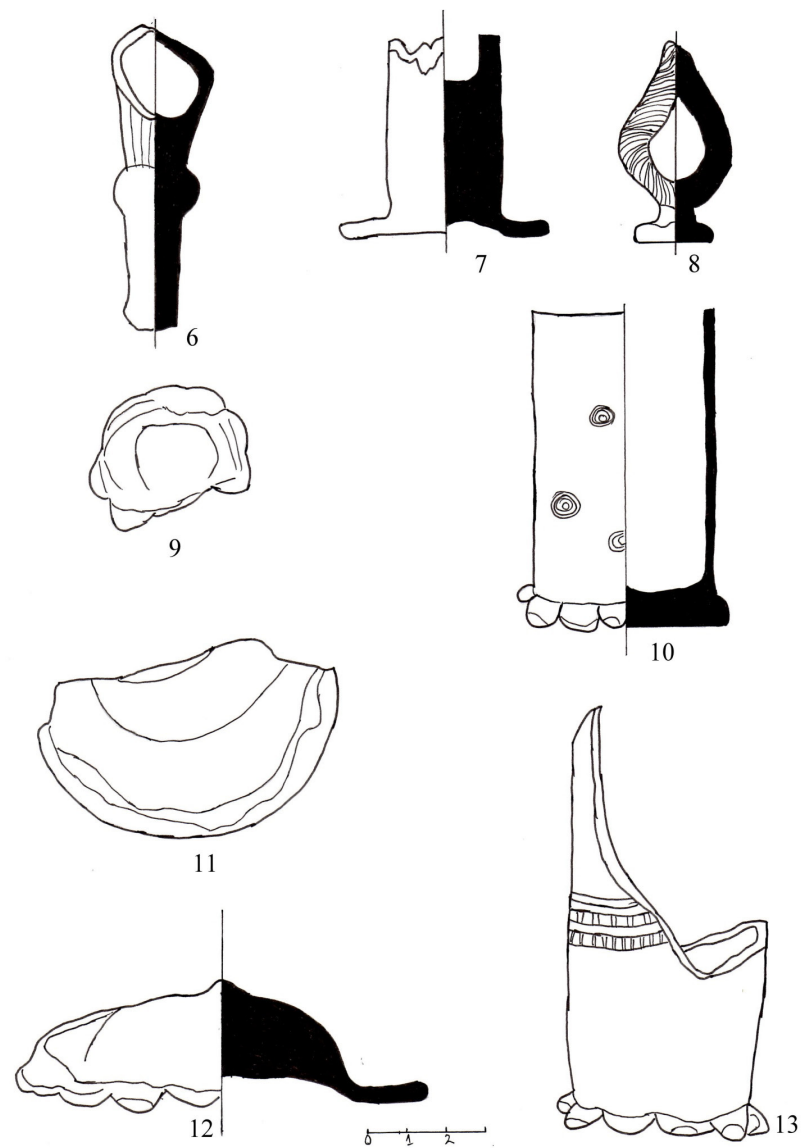
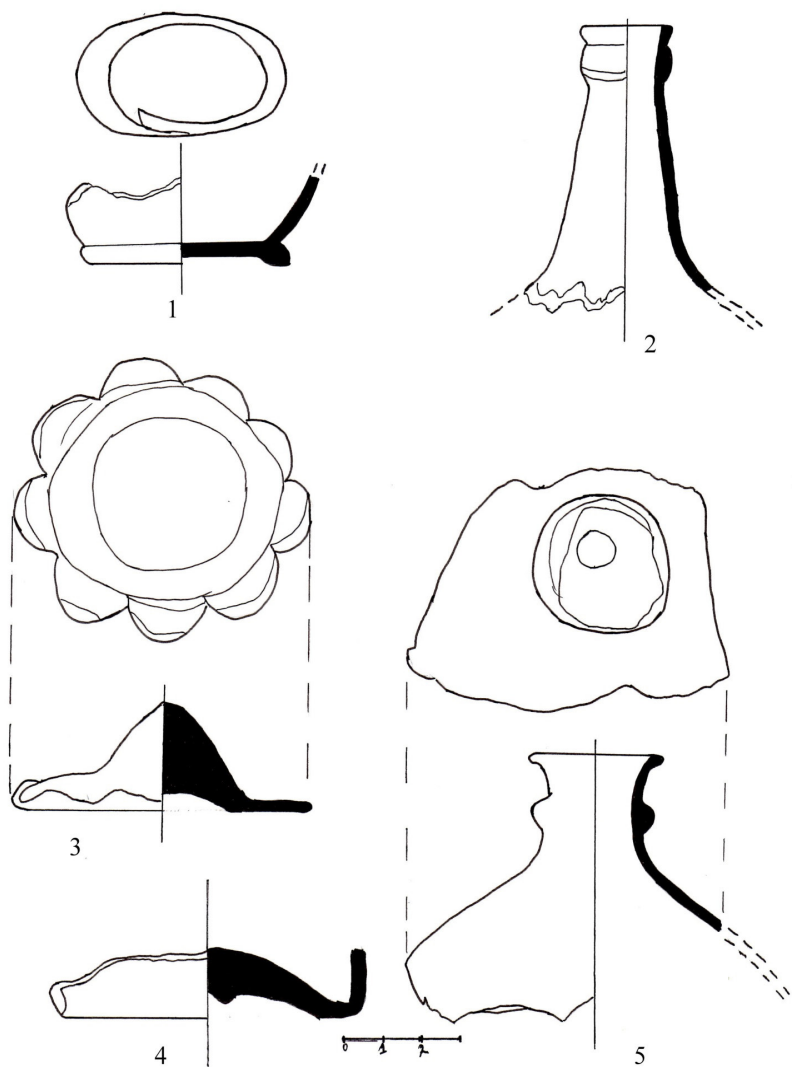
Таким чином, представлені у музеї Володимир-Волинського знахідки репрезентують кілька груп гутного посуду. Очевидно, більшість предметів було виготовлено на місцевих майстернях. Публікація матеріалів з інших музеїв дозволить більш точно простежити різноманітність продукції західноукраїнських гут, виявити масштаби поширення скляного посуду, а отже, більше дізнатись про соціально-економічне становище регіону загалом та рівень майстерності місцевих склоробів зокрема.

Література

1. *Безбородов, М.* Стеклоделие в древней Руси / М. Безбородов. – Минск, 1956.
2. *Енциклопедія Українознавства* в 2-х т. Т.1. / Під ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949.
3. *Калиниченко, Л.* Гутне скло на Україні (Короткий нарис) / Л. Калиниченко // Мистецтво, фольклор, етнографія. – К., 1947.
4. *Качалов, Н.* Стекло / Н. Качалов. – М., 1959.
5. *Коваль, В.* Слово о бутылке (попытка исторического исследования) / В. Коваль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – К, 2002. – Вип. 11. – С. 74 – 81.
6. *Курдина, Ю.* Колекція скляних виробів XVI – XVII ст. з фондів Винниківського історико-краєзнавчого музею / Ю. Курдина // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали X Міжнародної студентської конференції. – Чернігів, 2011. – С. 115 – 116.
7. *Мартинюк, С.* Давнє скло в Україні / С. Мартинюк // Скло України. – К., 2004. – С. 176 – 196.
8. *Мартинюк, С.* Коростівська скляна гута / С. Мартинюк // Скло в Україні. Історія та сучасність. Матеріали наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 41 – 45.

9. *Мартинюк, С.* Скляна гута кінця XVI – початку XVII століть в околицях лісових угідь Унівської Святоуспенської Лаври / С. Мартинюк // АДЛУ. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 344 – 361.
10. *Пашковський, О.* Скляний посуд початку XIX ст. з Чигирини / О. Пашковський, Д. Куштан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 141 – 143.
11. *Петрякова, Ф.* Звіт. Гутне виробництво в Галичині. Історичний розвиток, традиції та сучасність / Ф. Петрякова, С. Мартинюк, М. Лосик // Архів ЛАМ. – ДБ № С 01 – 98. – Львів, 2003. – 18 с.
12. *Петрякова, Ф.* Українське гутне скло / Ф. Петрякова. – К., 1975.
13. *Рожанківський, В.* Скляне гутництво на Україні в XVI – XVII ст. / В. Рожанківський // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1959. – С. 81 – 99.
14. *Рожанківський, В.* Українське художнє скло / В. Рожанківський. – К., 1950.
15. *Сом-Сердюкова, О.* Нові принципи методики дослідження пам'яток українського гутного скла XVIII ст. / О. Сом-Сердюкова // Матеріали до українського мистецтвознавства. Збірник наукових праць. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 213 – 215.
16. *Терський, С.* Звіт про археологічні розкопки на пл. Старий Ринок у м. Львові в 1997 р. / С. Терський // Науковий архів Львівського історичного музею. – Львів, 1998. – 67 с.
17. *Терський, С.* Звіт про археологічні розкопки у м. Володимир-Волинський в 1999 р. / С. Терський // Науковий архів Львівського історичного музею. – Львів, 1999. – 78 с.
18. *Тищенко, О.* Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII – XVIII ст.) / О. Тищенко. – К., 1992.
19. *Харитоновна, О.* Скло з козацьких пам'яток України XVII – XVIII ст.: джерелознавчий аспект. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.06 – «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. Харитоновна. – Дніпропетровськ, 2010. – 16 с.
20. *ЦДІА* у м. Львові. – Ф. 19, оп. XVIII, спр. № 35. – Арк. 9.
21. *Щапова, Ю.* Очерки истории древнего стеклоделия (по материалам долины Нила, Ближнего Востока и Европы) / Ю. Щапова. – М., 1983.
22. *Щапова, Ю.* Стекло Киевской Руси / Ю. Щапова. – М., 1972.
23. *Steger, A.* Geschichte der Riedlhütte / A. Steger // Presglas-Korrespondenz. – Pocking, 2011 – № 3 – 03. – S. 1 – 44.

Додатки

УДК 94(5-15)+(560):[281]«13/17»

Поэзия султанов как отражение социокультурных и политических процессов в Османской империи XIV – XVIII вв.

Попов Андрей

Попов Андрей. Поэзия султанов как отражение социокультурных и политических процессов в Османской империи XIV – XVIII ст. При становлении Османского султаната суфийские братства сприяли консолидации общества та утворенню турецької культури. Влияние суфийской идеологии можно проследить, зокрема, на лиричних творах османських султанів, які є важливим джерелом з історії Османської імперії.

Ключові слова: поезія, суфізм, Османська імперія, ідеологія, ісламський містицизм.

Попов Андрей. Поэзия султанов как отражение социокультурных и политических процессов в Османской империи XIV – XVIII вв. При становлении Османского султаната суфийские братства способствовали консолидации общества и формированию турецкой культуры. Влияние суфийской идеологии можно проследить, в частности, на лирических произведениях османских султанов, которые являются важным источником по истории Османской империи.

Ключевые слова: поэзия, суфизм, Османская империя, идеология, исламский мистицизм.

Popov Andrey. Poetry of sultans as reflection of socio-cultural and political processes in The Ottoman Empire XIV – XVIII centuries. When The Ottoman Sultanate was emerged sufi brotherhood assist to consolidation of society and formation of Turkish culture. The influence of Sufi ideology we can watch, in particular, on poetry of the Ottoman sultans. It's an important source for the history of the Ottoman Empire.

Key words: poetry, Sufism, the Ottoman Empire, ideology, the Islamic mysticism.

Османское государство просуществовало восемь столетий (1288 – 1922 гг.), эволюционировав от небольшого удельного княжества до империи, охватывающей земли Северной Африки, Юго-Восточной Европы и Ближнего Востока. Все народы, населяющие эти территории, оказались под турецким влиянием, но

© Попов А. В., 2013

этот процесс был взаимным, поэтому в Османской империи был силен культурный и религиозный синкретизм.

Основой и "стержнем" государства османов была идеология, являвшая собой конгломерат тюркских племенных, исламских городских и персидских литературных и научных традиций, к которым затем добавилось европейское влияние. Столь пестрая этнокультурная палитра породила особенную социокультурную систему, которая, на раннем этапе, способствовала развитию государства. Первенство разума во всех начинаниях, религиозная толерантность (насколько это возможно в исламском средневековом обществе) и покровительство султанов ученым и поэтам создали предпосылки для создания османского этноса, который окончательно выделился среди западных тюрок в XV в., и объединил в себе все упомянутые выше традиции.

Именно в XV в. оформился староосманский язык (в анатолийском и румелийском вариантах), ставший сначала языком науки и культуры, а затем и государственным, вытеснив с этих позиций арабский и персидский. Использовать староосманский язык в поэзии стали также османские султаны. В их лирике можно найти отражение событий, которые переживала империя на момент написания стихов. Поэзия султанов и шахзаде особенно интересна в идеологическом контексте.

Сегодня нам доступны примеры султанской лирики. В частности это рубаи Мурада II (1421–1451 гг.), газели Мехмеда II (1451–1481 гг.), Селима I (1512–1520 гг.), Сулеймана I (1520–1566 гг.), Селима II (1566–1574 гг.), Османа II (1617–1623 гг.), Мурада IV (1623–1640 гг.) и Мустафы II (1695–1703 гг.).

Исследование базируется на письменных источниках, среди которых можно выделить теологические трактаты лидеров суфийских братств, в частности это работы Ходжи Бекташи-вали (?–1271 г.) [13], Джалаладдина Руми (1207–1272 гг.) и других суфиев [3]. Сочинение Эвлии Челеби [14] и анонимная «Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи» [10] важны как описания османского быта, а также источники по истории янычар. Об османской идеологии ценные сведения предоставляет Хусейн Хезарфен [17]. Особо стоит выделить сборники султанской лирики [21, 24], а также «Любовные письма османских султанов» [19].

Историография также весьма разнообразна, и содержит работы как зарубежных [5, 6, 7, 12, 21, 23, 25, 26], так и отечественных исследователей. [1, 2, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 16]. Особенно отметим работы Ибрахима Чабукчу [20] и Мехмеда Кёпрюлю [22].

Хронологические рамки чрезвычайно широки – вторая половина XIV–XVIII вв. Это период популярности суфийской поэзии в Османской империи. Кроме того, это годы расцвета янычарского корпуса, а также

ордена Бекташийя. Период использования староосманского языка также ограничивается концом XIV – началом XIX вв., что практически соответствует хронологическим рамкам работы. Это связано с тем, что изменения в идеологической системе государства повлекли за собой изменение языка. Язык и идеология, в свою очередь, повлияли на развитие культурной жизни империи, что нашло отражение в рубаях и газелях османских правителей.

Староосманский язык стал сначала языком культуры и науки неслучайно. Идеологическая парадигма османского султаната формировалась под сильным влиянием анатолийских суфийских орденов, таких как Мевлевийя и Бекташийя. Можно с высокой долей вероятности утверждать, что все ученые и культурные деятели средневекового исламского Востока принадлежали к суфийским братствам или находились под их сильным влиянием. Так, например, Юнус Эмре (предположительно – 1240 - 1321 гг.), почитаемый в современной Турции как основоположник турецкой литературы, был близок к ордену Мевлевийя.

Первым поэтом и суфием, который стал использовать "народный" турецкий, а не персидский или арабский языки стал Джалаладдин Руми более известный как Мевляна, основавший первый турецкий суфийский орден. Главная обитель ордена находилась в Конье, ставшей столицей беев из династии Караманогуллары, которые в конце XIII – первой половине XIV претендовали на гегемонию в Анатолии. Османы, осознававшие значение идеологии в построении государства, заключили союз с другим турецким братством – Бекташийя [18, с. 54]. Этот орден, провозглашая принадлежность к исламу суннитского толка, имел учение с заметным влиянием шиизма, а также заимствованиями культов из христианства и иудаизма [23, с. 16].

Для укрепления этого союза из рабов-христиан было создано Новое войско "защитников Бекташийя", воины которого в историографии известны как янычары [12]. Суфии всегда сопровождали янычар и выполняли функции полковых священников [23, с. 16]. Получив "свой" суфийский орден, османы начали построение султаната, в основе которого была уже не племенная идеология, а имперская, объединявшая в единый "османский народ" представителей различных этносов и религий. "Неблагородный" османский язык тогда стал универсальным средством общения между всеми народами, населявшими империю.

После того, как в начале XIX в. корпус Капы кулу, в который входили янычары, был ликвидирован, а дервишей бекташи были изгнаны, идеологическая ситуация в государстве ухудшилась. Это связано с тем, что суфии и янычары формировали "идеологический стержень" империи. Однако янычары и бекташи также деградировали и погрязли

в роскоши и коррупции, что настроило против них народ. Лишившись "стержня" империя стала "большим человеком Европы".

Всё последующее время османские интеллектуалы искали новую идеологическую парадигму, однако выход смог найти лишь Кемаль Ататюрк, сделавший ставку на европеизацию и турецкий национализм, преобразовавший Османскую империю в современную Турцию.

Таким образом, появление османского языка, "османского народа" и, соответственно, Османской империи не было бы возможно без влияния суфиев. При этом многие султаны, находясь под суфийским влиянием, пробовали себя в роли поэтов, используя символику дервишей. Исследуя лирику османских султанов можно проследить эволюцию взглядов правящего класса на происходящие в государстве процессы.

"Любовная лирика" османских султанов XIV – XVII вв. наиболее показательна для исследования суфийского влияния, поскольку «любовь» и «чувственность» для суфиев была способом постижения Бога и универсума. Поэтому обращение к «возлюбленному» можно часто трактовать как обращение к Аллаху. О «любви», как о способе познания мира идёт речь ещё в трудах основоположника доктринального суфизма Ибн Араби [13, с. 12-18]. В основе такой трактовки образа "возлюбленного/возлюбленной" лежит концепция «богочеловечества»: единение духа человека и Аллаха через любовь. Основоположником такого пути к Богу Ибн Араби называет Ису (Иисуса Христа) [4, с. 138.].

Е. Бертельс выделил основные черты суфийской поэзии, благодаря чему мы можем определить именно суфийскую поэзию от обычной любовной лирики [2, с.6]. Суфийская поэзия должна иметь следующие характеристики: Курб («близость» с богом), Махабба («волна горячей любви к богу»), Хауф («страх перед богом»), Раджа' («надежда на божье милосердие»), Шаук («страсть к богу»), Унс («дружба с богом»), Мушахиде («созерцание бога»), Йакин («уверенность в духовном»).

В исследуемых образцах султанской лирики мы можем наблюдать большинство описанных выше черт. Более того, об иносказаниях в стихах писали и сами султаны. Мурад IV в конце одной своей газели пишет: «Эту головоломку предлагает поэтам Мурад» [22], таким образом давая понять, что в его произведении есть скрытый смысл. Впрочем, имели место и обращения к реальной возлюбленной, как, например, у Сулеймана Кануни к Роксолане [19]. С XVII в. османские султаны практически теряют интерес к лирике, что связано, в первую очередь, с кризисом суфизма [12, с.13-33] и культурным кризисом империи в целом.

Поэзия ранних султанов проповедует стремление к любви и воинской славе, в то время как газели поздних правителей напоминают молитву к Богу, хотя часто также обращаются к "возлюбленной".

Мурад II в своем четверостишии пишет: «Пока еще я живу, ... я должен радостью и весельем наслаждаться». Эти строки дополняют образ султана в историографии. Мурад II вошел в историю как мудрый и миролюбивый правитель, который больше занимался обустройством своей империи, чем войнами. Впрочем, войны, в которых участвовала империя, были успешными и носили, зачастую, оборонительный характер. Так, например, в войне с крестоносцами, которые напали на балканские провинции империи, султан подписал невыгодный для себя мирный договор, чтобы прекратить разорение земель, даже не смотря на то, что победы одержал он, а не армия крестоносцев. Мурад II покровительствовал православному населению империи, поскольку был женат на дочери сербского государя. Интересно, что султан разрешил жене не принимать ислам, что стало прецедентом в османской истории.

Мехмед II Фатих, используя символику природы (бриз, солнце), описывает любовные переживания (вероятно «возлюбленных») выступает Аллах, даровавший ему победы в многочисленных битвах). В другой своей газели Мехмед продолжает мысль: «Через любовь к Богу, к победе, к завоеванию я стремлюсь». Этот султан является весьма контраверсионной личностью. Известна жестокость султана, ему приписывали развратный образ жизни и пр., однако его стихи – это лирика крайне религиозного человека (возможно, даже, фанатичного), который уделяет вере особое внимание и искренне считает себя "воином господа" ("гази"). При этом период его правление характеризуется не только постоянными войнами, но экономическим и культурным подъемом империи. Он первый среди султанов издал письменный свод законов (канун-наме), в соответствии с которым правили его потомки. Причем этот кодекс был написан на староосманском, после чего этот язык приобрел статус государственного, потеснив арабский и персидский.

Творчество Селима I Грозного (Явуза) вновь повторяет стиль Мехмеда II, поскольку оба султана были завоевателями, но Селим I больше занимается самовосхвалением, отступая от суфийских традиций. Кроме того, султан меньше воздает хвалу Аллаху, что также отличает его от Мехмеда II. Он описывает как захватил Египет, Иран («Из-за моей сабли Трансоксания утонула в море крови») и пр. В творчестве Селима проявляется кровожадный характер султана. Баязид II Святой (1447-1512 гг.), отец Селима, отрекся от власти в пользу сына для того, чтобы избежать кровопролития и братоубийственной войны, однако свое правление новый султан начал с массовых казней, в частности – с убийства всех своих родственников по мужской линии, после чего умертвил 45 тыс. шиитов.

Поэзия Сулеймана Кануни, в противоположность Селиму, менее кровожадна и подпадает под классическое понятие «любовная лирика». Известно, что Сулейман испытывал сильные чувства к Хюррем-султан, известной также как Роксолана. Лирика Селима II была ещё более легкомысленной, чем у его отца, но во многом повторяла стиль Сулеймана Кануни. Как известно, Селим большую часть времени проводил в Гареме, а из-за чрезмерной любви к вину в турецкой историографии получил прозвище «Пьяница».

Газели Османа II сохраняют "легкую" традицию Сулеймана Кануни, что вполне соответствует и характеру султана. Осман II был первым "султаном-марионеткой", и находился под полным контролем янычар – они его возвели на трон, и они же его свергли после поражения от поляков и запорожских казаков в битве под Хотинном. Поскольку государством управлял подконтрольный янычарам Диван, можно сказать, что султан царствовал, но не правил, проводя все время в развлечениях (порой весьма специфических – как, например, упражнения на точность в стрельбе по собственным слугам).

Лирика Мурада IV отличается от творчества его предшественников, поскольку он вновь возвращается к суфийским поэтическим традициям и отходит от бравады ранних султанов. Как свидетельствуют источники, идея возвращения к истокам была в это время очень популярна в Османской империи [17], и эта идеология нашла свое отражение в творчестве султана. Отметим, что Мурад IV смог на время восстановить мощь Османской империи и вернуть армии боеспособность, усмирив янычар массовыми казнями. Его правление можно назвать последним подъемом султаната.

Эта же традиция «возвращения к истокам» прослеживается и в творчестве Мустафы II, который правил спустя 60 лет после Мурада IV. Лирика этого султана по форме близка к молитвам. Рассматривая творчество Мустафы можно понять, что кризис уже охватил государство, и выхода из него нет. В одной своей газели султан пишет:

«Аллах! ... Правитель, который никогда не уйдет! ... Ранним утром должен наш крик, вопль наш, услышать на престоле твоём, на высоком. ... покажи ты к нам щедроты Твои... если не приходит от тебя, твоя милость, то зло все наши работы испортит».

Эти строки полны отчаяния, что неудивительно, поскольку годы правления этого султана являются самыми трудными для осман со времен тимуридского завоевания. При Мустафе II был заключён Карловицкий мир (1699 г.), который можно назвать первым разделом Турции: Австрия получила большую часть Венгрии и Словакии, Трансильванию и Хорватию, Венеция — Морею и острова в Эгейде, Польша – часть Правобережной Украины, с Россией было заключено

перемирие, заменённое Константинопольским мирным договором (1700 г.). После его правления в империи начался период "застоя", который поддерживали консервативные силы в лице янычар, суфиев бекташи и крупных землевладельцев, что способствовало экономическому и военному отставанию от своих главных геополитических соперников – Австро-Венгрии и России.

Возвращение к суфийской традиции в творчестве Мустафы II говорит о возросшей роли суфиев ордена Бекташийя в османском обществе. Это очевидно, поскольку бекташи были духовными покровителями янычар, которые в XVII – XVIII вв. получили в свои руки фактически всю полноту власти, контролируя султанов, Диван во главе с везирем и войска.

Таким образом, лирика османских султанов может рассматриваться как, своего рода, индикатор ситуации в империи. Когда империя расширялась, то султаны воспевали военные победы, прославляли Аллаха, победы даровавшего, "признавались" ему в любви. Позднее, добившись максимального расцвета и благополучия, султаны стали больше времени проводить в Серале, предаваясь развлечениям, что нашло свое отражение в их творчестве. Так появились мотивы любви к женщине, вину, роскоши и другим развлечениям. Затем, когда империю охватил кризис, в поэзии султанов ощущается депрессивность, безысходность. Чаше появляются мольбы о помощи, о разрешении проблем, стремление к былому величию. При этом у султанов XVII в. наблюдается возвращение к суфийским поэтическим традициям. У более поздних султанов этот жанр творчества, фактически, исчезает. Это связано с изгнанием суфиев из империи, как одной из главных консервативных сил, и ориентация на европеизацию государства, в котором теперь не было места "архаичным" традициям.

Султанская поэзия важна как свидетельство очевидцев подъема и упадка империи, и каждый стих является, своего рода, "хронологическим срезом", который предоставляет информацию о конкретном правителе и его эпохе. Особенно эти данные важны в идеологическом и социокультурном контексте. Кроме того, можно четко отследить усиление или ослабление влияния суфиев в обществе: чем точнее султаны следуют суфийской поэтической традиции – тем сильнее влияние дервишей, и наоборот.

Література

1. *Бахревский, Е.* Суфизм в Крыму // Электронный журнал «Суфий» [Электронный ресурс] / Е. Бахревский. – Режим доступа: <http://oldsufiwebzine.wordpress.com/2004/05/12/суфизм-в-крыму>. Доступ – 12.06.2013 г.

2. *Бертельс, Е.* Избранные труды. Том 3. Суфизм и суфийская литература: сборник статей / Е. Бертельс. – М.: Наука, 1965.
3. *Газали, Санайи, Аттар, Руми.* Притчи, мысли, афоризмы / Газали, Санайи, Аттар, Руми. – М., 2003.
4. *Ибн Араби.* Геммы мудрости / Ибн Араби. [Пер. В. А. Смирнова]. – М.: Наука, 1993.
5. *Иорданов, М.* Сакральные тайны ислама: монография / М. Иорданов. – М.: Быстров, 2006.
6. История османского государства, общества и цивилизации: в 2 т., Т. 1: История османского государства и общества: сборник статей / Под ред. Э. Исханоглу, М.С. Мейера; пер. В.Б. Феоновой. – М., 2006.
7. *Карл, В.* Суфизм / В. Карл [Пер. с англ. А. Горькавого]. — М., 2002. – С. 4-6.
8. *Кныш, А.* Учение Ибн Араби в поздней мусульманской традиции / А. Кныш // Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М., 1989. – С. 6-19.
9. *Крымский, А.* История мусульманства / А. Крымский. – М., 1904.
10. Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XVII/1600-1620/Januc_korp/framevved.htm. Доступ – 05.06.2013 г.
11. *Насыров, И.* Основания исламского мистицизма (генезис и эволюция): монография / И. Насыров. — М., 2009.
12. *Николле, Д.* Янычары : монография / Д. Николле. – М., 2004.
13. Хаджи Бекташ и орден Бекташи / Электронный журнал «Суфий» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://oldsufiwebzine.wordpress.com/2003/10/22/хаджи-бекташ-и-орден-бекташи>. Доступ – 12.06.2013 г.
14. *Смирнов, А.* Христианские мотивы в религиозно-философских концепциях суфизма и исмаилизма // Восток. – 1993. - №6. – С.12-18.
15. *Челеби, Эвлия.* Книга путешествия / Эвлия Челеби [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi>. Доступ – 12.06.2013 г.
16. *Чорекчян, Х.* Турецкая литература // Краткая литературная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/kle/kle-abc/ke7/ke7-6692.htm>. Доступ – 12.06.2013 г.
17. *Хезарфенн, Хюсейн.* Телхис эль-бейан фи каванын-и ал-и осман / Хюсейн Хезарфенн // Османская империя: Государственная власть и социально – политическая структура. Сборник статей. – М., 1990. – С. 265-307.

18. A Faithful Sea. The Religious Cultures of the Mediterranean 1200 – 1700 [ed. by A.A. Husein, K.E. Fleming]. – Oxford, 2007.
19. *Cağatay Ulucay, M.* Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları / M. Cağatay Ulucay. – İstanbul, 2001.
20. *Çubukçu, İ.* Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri / İ. Çubukçu. – Ankara, 1986.
21. The Sacred Books and Early Literature of the East, Vol. VI: Medieval Arabia. - New York: Parke, Austin, & Lipscomb, 1917. – P. 259-325.
22. *Koprulu, M. F.* Early turkish mystics in turkish literature / M.F. Koprulu. – New York, 2006.
23. Nicolle, D. Armies of The Ottoman Turks 1300 – 1774 / D. Nicolle. – New-York, 1999.
24. Ruba'i - Sultan Murad II (1421-1451) / Halsall P. Medieval Sourcebook: The Legends & Poetry of The Turks, selections [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ottomansouvenir.com/General/Turkish_Poetry.htm. Доступ –13.06.2013 г.
25. The Bektashi Order of Dervishes [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bektashiorder.com>. Доступ – 12.06.2013 г.
26. *Yildirim, R.* Dervishes in early ottoman society and politics: a study of velayetnames as a source for history / R. Yildirim. – Ankara, 2001.

Міжнародні навчальні школи

Об'їзд архівів Польщі українськими та польськими молодими науковцями (архіви, бібліотеки та музеї Варшави, Кракова, Любліна та Сандомира)

Рачков Євген, Бондаренко Ганна,

Лісненко Світлана, Чухлій Світлана

З 7 по 12 квітня 2013 року група студентів та аспірантів історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна на чолі з професором, доктором історичних наук Л. Ю. Посоховою взяла участь у програмі «Об'їзд архівів Польщі». Ця практика є складовою навчального процесу студентів-архівістів Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін). Цього року в ній також взяла участь група студентів Львівського національного університету імені І. Франка під керівництвом кандидата історичних наук Олега Духа.

Об'їзд організували доктори Університету Марії Кюрі-Склодовської Артур Горак та Катажина Мадейська. Така спільна навчальна практика за участю студентів та аспірантів Харківського університету відбулась уперше. Вона стала можливою завдяки активній співпраці керівництва та викладачів історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні. Між навчальними закладами нещодавно була підписана робоча програма про співробітництво.

Мета практики полягала в ознайомленні студентів-істориків з особливостями системи архівних закладів, станом та перспективами розвитку бібліотечної та музейної справи Польщі, інноваційними технологіями та комунікаційними досягненнями польських істориків та архівістів. Принагідно зазначимо, що чимало новацій, які запроваджені в архівних установах Польщі, отримали визнання та схвальні відгуки вітчизняних та іноземних фахівців. Організатори об'їзду розробили програму, яка передбачала ознайомлення з архівами державного та регіонального рівнів, бібліотеками та музеями кількох польських міст, а саме: Варшави, Кракова, Любліна та Сандомира.

У першому місті практики – Любліні – учасники програми відвідали Інститут історії та кафедру архівознавства Університету Марії Кюрі-Склодовської. Під час спілкування на кафедрі архівознавства обговорили завдання практики, особливості архівної справи в Польщі, познайомилися з науковими працями викладачів.

Наступного дня учасники об'їзду вирушили до Варшави. Тут ми отримали унікальну можливість познайомитися зі специфікою роботи

двох центральних державних архівів Польщі: Архіву нових актів (Archiwum Akt Nowych) та Національного цифрового архіву (Narodowe Archiwum Cyfrowe). Співробітники Архіву нових актів розповіли про систему зберігання документів, їх різновиди, надали можливість самостійно ознайомитися з архівними справами, погортати їх, взяти в руки спеціалізовані коробки, в яких вони зберігаються.

Значним досягненням польських архівістів є розробка унікальної комп'ютерної програми ZoSIA (Zintegrowany System Informacji Archiwalnej), що дозволяє через мережу Інтернет знайти потрібну інформацію про фонди польських архівів. Співробітники Національного цифрового архіву розповіли про особливості роботи і перспективи вдосконалення цієї програми, провели загальну екскурсію архівом, продемонстрували сучасні методики з оцифрування архівних документів. Особливо вразила техніка оцифрування фотографій. Ми побачили працівників архіву, які обробляють документи за допомогою сучасних сканерів, професійних 27-дюймових дисплеїв та пристроїв для перегляду мікрофільмів.

У Кракові учасники програми відвідали архів та бібліотеку Ягеллонського університету, Наукову бібліотеку Польської академії наук та Польської академії наук та мистецтв (Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie), III відділення Національного архіву (III Oddziale Archiwum Państwowego w Krakowie), I відділення NAK, а також замковий комплекс Вавель. Під час візитів до цих наукових і архівних установ вдалося познайомитися з методикою та правилами зберігання, використання та накопичення архівних документів і бібліотечних фондів. Учасники практики відвідали фондосховища, познайомилися з унікальними архівними документами (наприклад, папськими буллами та королівськими грамотами). Пізнавальним і надзвичайно цікавим стало знайомство з Книгами гродськими (особливо українських міст). Нам вдалося потримати в руках та погортати сторінки Книги Львівської гродської 1687 р., яка містить своєрідні середньовічні «комікси». Ми побачили грамоти Стефана Баторія з вислими печатками, списки студентів Ягеллонського університету, конспекти та особові справи студентів і викладачів, фотокартки професорів, рукописи Ф. Шопена та А. Міцкевича.

Після ознайомлення з роботою провідних архівів, бібліотек та музеїв Польщі організатори вирішили показати специфіку роботи відповідних регіональних установ. Для цього була обрана регіональна філія національного архіву (Archiwum Państwowym w Sandomierzu) та Бібліотека духовної семінарії (Biblioteka Diecezjalnej w Sandomierzu) міста Сандомир. Незважаючи на регіональний характер цих установ, в них зберігаються важливі документи XIV – XX ст., які, втім,

загальнодоступні для роботи. Сьогодні найважливішими завданнями для регіональних польських архівів та бібліотек є каталогізація колекцій, модернізація існуючого обладнання та використання за прикладом центральних установ новітніх комп'ютерних технологій. Ці архіви також поступово долучаються до комп'ютерної програми ZoSIA.

Програма практики крім навчальної складової передбачала і знайомство з культурним життям Польщі. Учасники об'їзду відвідали кілька центральних музеїв, костьолів і навіть концерт старовинної музики у виконанні оркестру «Capella Cracoviensis», який проходив у невеличкій каплиці у самому історичному центрі Кракова. Безсумнівно, яскраві враження залишило відвідання величного музейно-історичного комплексу Вавель, який нагадає про ті часи, коли Краків був центром світського та духовного життя Польщі. Найбільше нашу групу вразило «Підземелля Краківського ринку» – підземний інтерактивний музей, який є найбільшим підземним музеєм в Європі. В ньому створені тривимірні анімаційні копії більш ніж 500 експонатів, тому після огляду оригінального експонату можна розглянути його комп'ютерну копію на сенсорному екрані. При створенні експозиції для демонстрації анімацій, звуків та фільмів використані сучасні мультимедійні технології, які реконструюють життя середньовічного Кракова.

Загалом архівознавчий об'їзд дозволив достатньо детально вивчити особливості сучасного стану та зрозуміти перспективи подальшого розвитку архівної, бібліотечної та музейної систем в Польщі, познайомитися з документами з історії України, які зберігаються в польських архівах. Особлива увага під час об'їзду була зосереджена на питаннях збереження архівних документів, їх реставрації, комп'ютерного програмного забезпечення архівних установ та роботи зі створення електронних архівів. Отримані знання, безсумнівно, стануть у нагоді харківським історикам та архівістам.

Результати архівознавчого об'їзду були представлені його учасниками на спільному засіданні наукових гуртків кафедр історіографії, джерелознавства та археології та історії України історичного факультету, яке відбулось 23 квітня 2013 р.

Насамкінець варто відзначити, що даний проект став важливим елементом професійної підготовки студентів та аспірантів історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сподіваємося, що таку корисну і цікаву практику зможуть відвідати студенти та аспіранти в наступному році.

V Международная студенческая школа «Историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина»

*Кириян Александра, Лобенко Сергей,
Стратилат Виктория*

Международные студенческие памятниковедческие школы, инициированные в 2009 г. деканами исторических факультетов классических университетов двух приграничных городов Харькова и Белгорода стали традицией. Свидетельство этому – проведенная очередная, уже V Международная студенческая школа «Историко-культурное наследие Еврорегиона «Слобожанщина», которая проходила с 24 по 30 сентября 2013 г. на базе исторического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. В этом году работа школы была посвящена теме «Историческая память и памятные места (1991 - 2013)».

Проведение этой школы в который раз доказывает важность и актуальность исследования историко-культурного прошлого Слобожанщины. Позитивным моментом является также совместная работа крупнейших университетов на территории нашего региона – ХНУ имени В. Н. Каразина (Украина) и БелГУ (Российская Федерация). О деятельности этой школы можно сказать: «Студентов не разделяют границы, а объединяет наука».

В ходе занятий студенты-историки попытались выявить памятные места Слобожанщины, которые возникли с 1991 года. Главный вопрос, который стоял перед участниками школы: «Является ли выбранный туристический пункт местом памяти?». Группы в составе студентов исторических факультетов БелГУ и ХНУ имени В. Н. Каразина работали над следующими творческими темами: «Возможна ли разработка туристического маршрута по местам памяти (архивы, библиотеки, музеи и др.)?», «Возможна ли разработка туристического маршрута по местам утраченных памятников?», «Памятники истории и культуры: современная мода и стиль дизайнера», «Декоративно-прикладное и монументальное искусство: черты общего и отличия в современных городских и сельских ландшафтах».

Организаторы школы попытались максимально помочь студентам в реализации их проектов. Были проведены лекции ведущими специалистами города Харькова в области истории, памятниковедения, искусствоведения, архитектуры. Перед студентами выступили

секретарь топонимической комиссии А. В. Хорошковатый, главный архитектор г. Харькова, председатель правления Харьковской областной организации НСАУ проф. С. Г. Чечельницький, зам. председателя правления и председатель секции скульптуры Харьковского отделения НСХУ А. Н. Ридный, профессор, заведующая кафедрой украинского народного пения и музыкального фольклора Харьковской академии культуры В. Н. Осадчая и ст. преподаватель кафедры музееведения и памятниковедения В. М. Ряполов, профессор и заведующая кафедрой реконструкции и реставрации архитектурных объектов Харьковского национального университета строительства и архитектуры Е. Т. Черкасова, доценты кафедры истории и теории искусств Харьковской академии дизайна Н. В. Мархайчук и В. В. Тарасова, историк, журналист член Харьковского отделения НСЖУ И. Ю. Можейко, а также доцент кафедры всеобщей истории и зарубежного регионоведения БелГУ С. Н. Прокопенко и др. Студенты имели возможность во время этих занятий также получить практические навыки исследования памятников истории и культуры. Были также совершены познавательные экскурсии (в частности, Харьковский художественный музей, памятные места Харькова, Чугуевский историко-культурный заповедник «Родина И. Е. Репина», мастерскую скульптора А. Н. Ридного, где смогли воочию увидеть, как создается будущий памятник, где начинаются его истоки). Большую органическую работу проделали студенты научных обществ факультетов, а также научные кураторы – доц. А. И. Дудка и доц. О. Г. Павлова.

В ходе работы школы ее участниками были разработаны 3 проекта по восстановлению памятных мест и один полноценный туристический маршрут. В последующем, на основе созданных проектов, возможно создание разнообразных туристических маршрутов. Студентами были предложены возможные варианты сохранения имеющихся на территории Слобожанщины памятников истории и культуры, а также проанализирована современная нормативно–правовая база Украины и Российской Федерации.

На заключительном заседании студенты презентовали свои проекты, им также были выданы сертификаты участников школы и магниты, выпущенные в честь юбилейной V Международной студенческой школы. Были приняты предложения для дальнейшего обмена опытом, знаниями, творческого общения между студентами и преподавателями, как использовать различные формы дальнейшего сотрудничества между вузами. Планируется участие студентов школы в конференциях факультетов университетов, встречи за рамками школы.

Успех школы во многом был предопределен тем вниманием и

заботой о ней со стороны деканов факультетов – проф. С. И. Посохова и доц. А. И. Папкина, директора Центра краеведения ХНУ имени В. Н. Каразина проф. С. М. Куделко, а также поддержки со стороны спонсоров. Мы выражаем нашу признательность представителю Еврорегиона «Слобожанщина» А. М. Кирюхину, директор коммунального учреждения «Харьковская областная станция юных туристов» Харьковского областного совета В. А. Рединой, всем тем, кто помогал успешному проведению учёбы студентов.

С уверенностью можно говорить о развитии школы и ее участников. Осенняя студенческая школа – это не только возможность получить знания и опыт, но и возможность общения между студентами разных стран, укрепления межгосударственных отношений.

Кафедра історії України

- *Білоус Вікторія Віталіївна.* Концепція української держави в ідеології ОУН (1929-1941). Керівник диплому – доц. Д. В. Журавльов.
- *Васильченко Роман Миколайович.* Народний рух України, його місце в історії та політиці України. Керівник диплому – доц. М. З. Бердута.
- *Євтушенко Анна Івановна.* Михайло Грушевський – видатний історик та державний діяч. Керівник диплому – доц. В. С. Майстренко
- *Єремєєва Катерина Андріївна.* Образи „своїх” та „чужих” в політичному гуморі Радянської України. Керівник диплому – доц. В. О. Куліков.
- *Кваснікова(Вінниченко) Вікторія Юріївна.* Діяльність губернських вчених архівних комісій на теренах України в кінці ХІХ – на поч. ХХ століття. Керівник диплому – доц. М. З. Бердута.
- *Кочерга Катерина Віталіївна.* Конституційний процес в незалежній Україні. Керівник диплому – доц. В. С. Майстренко.
- *Кузуб Тетяна Вікторівна.* Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині. Керівник диплому – доц. В. С. Майстренко.
- *Кулеш Владислав Дмитрович.* Бойові дії Південно-Західного фронту в червні-жовтні 1941 року. Керівник диплому – доц. В. С. Майстренко.
- *Ластовець Наталія Олександрівна.* Відносини УНР з країнами Антанти в 1917–1921 рр. Керівник диплому – доц. Д. В. Журавльов
- *Редько Сергій Іванович.* Освітньо-культурна політика та церковне життя в Українській Державі П. П. Скоропадського. Керівник диплому – проф. С. О. Наумов
- *Якуненко Лілія Вікторівна.* Основні тенденції розвитку селянської сім'ї Харківщини в радянські часи та на сучасному етапі. Керівник диплому – доц. М. З. Бердута.

Кафедра нової та новітньої історії

- *Багаліка Тарас Олексійович.* Китайський вектор в зовнішній політиці США (1969–1979 р.). Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.
- *Білоус Сергій Романович.* Процес інтернаціоналізації Косовського конфлікту: причини, ініціатори та динаміка (вересень 1991–березень 1999 рр.). Керівник диплому – проф. Пугач Є. П.
- *Волошин Дмитро Олександрович.* Розвиток руху футбольних фанатів в Англії у 1945-1996 рр. Керівник диплому – доц. Миколенко Д. В.

Темі дипломних робіт магістрів та спеціалістів, захищених у 2013 році

- *Зеленохат Вікторія Володимирівна.* Колоніальна політика Німеччини в останній чверті XIX – початку XX ст. Керівник диплому – доц. Чижов О. П.
- *Зінкевич Наталя Вадимівна.* Проблема деволюції Шотландії та Уельсу (1945–1999 рр.). Керівник диплому – доц. Страшнюк С. Ю.
- *Каньшина Дар'я Валентинівна.* Стратегія. Німеччини в воєнно-морському суперництві з Великою Британією кінці XIX – початку XX ст. Керівник диплому – доц. Чижов О. П.
- *Моргун Олег Володимирович.* Епоха Тазимату (1839–1878 рр.): модернізація османського суспільства і держави. Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.
- *Павліченко Олег Ростиславович.* Японський націоналізм в період Меєдзі і Тайсьо. Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.
- *Уллах Павло Ехсанович.* Політика США в Південній Азії в 1917–1972 рр. Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.
- *Хмель Павло Сергійович.* Формування зовнішньополітичної стратегії Японії в 50–90-ті рр. XIX ст. Керівник диплому – Тумаков О. І.
- *Чаплигіна Марія Сергіївна.* Участь євреїв у польському опорі в період Другої світової війни. Керівник диплому – проф. Пугач Є. П.
- *Шевель Юлія Миколаївна.* Палестинська проблема в контексті політичного врегулювання на Близькому Сході (1993–2010 рр.). Керівник диплому – доц. Тумаков О. І.
- *Баранович Аліна Ярославівна.* Євроінтеграція Польщі в 1990–2004 рр. Керівник диплому – проф. Пугач Є. П.
- *Галкіна Інна Іванівна.* Колоніальні війни Франції у 1946–1962 рр. Керівник диплому – доц. Чижов О. П.
- *Денисенко Софія Станіславівна.* Політика Комінтерну у Німеччині (1919–1933 рр.). Керівник диплому – доц. Чернявський Л. С.
- *Парченко Іван Сергійович.* Формування зовнішньополітичної стратегії Ісламської республіки Ірак у 1979–1989 рр. Керівник диплому – доц. Чернявський Л. С.
- *Петров Артем Олександрович.* Радянська політика на Далекому Сході у роки японо-китайської війни 1937–1945 рр. Керівник диплому – доц. Чернявський Л. С.

Кафедра історії Росії

- *Базирь Дар'я Сергіївна.* Розвиток просвітництва в Російській державі в першій чверті XVIII ст. Керівник диплому – проф. Духопельников В. М.

- *Лазаренко Сергій Сергійович.* К. К. Рокосовський: полководець, політик, людина. Керівник диплому – проф. Чорний Д. М.
- *М'ясоєдова Юлія Олександрівна.* Події лютого 1917 р. у найбільших містах Російської імперії: Москва, Петроград, Харків. Керівник диплому – проф. Духопельников В. М.
- *Найдьонова Євгенія Олександрівна.* Стрілецьке повстання 1682 р. Керівник диплому – проф. Духопельников В. М.
- *Щербина Юлія Миколаївна.* Й. В. Сталін і політика індустріалізації СРСР: розробка концепції, організаторська діяльність. Керівник диплому – проф. Чорний Д. М.
- *Бондарчук Софія Юріївна.* Історичний портрет М. М. Тухачевського. Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.
- *Гламазда Дмитро Володимирович.* Радянсько-англійські відносини (з червня 1941 р. до вересня 1945 р.). Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.
- *Сатановський Володимир Сергійович.* Життя та діяльність декабриста Олександра Яковича Муравйова. Керівник диплому – проф. Волосник Ю. П.
- *Ткаченко Вадим Ігорович.* Споруди на черняхівських поселеннях області вододілу Дніпра і Сіверського Дінця в контексті споруд ареалу культури. Керівник диплому – доц. Любичев М. В.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

- *Балабан Альона Сергіївна.* Хрещення Русі : джерелознавчий аспект. Керівник диплому – проф. Каплін О. Д.
- *Красько Ольга Іванівна.* Спогади про Харківський університет у період його реорганізації та відновлення (1920-1930-ті рр.) як історичне джерело. Керівник диплому – доц. Івашенко В. Ю.
- *Куцегуб Анна Валеріївна.* Музей природи Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна: основні напрямки діяльності. Керівник диплому – доц. Івашенко В. Ю.
- *Рачков Євген Сергійович.* Символи та емблеми Харківського університету: історія створення, еволюція, типологія. Керівник диплому – проф. Посохов С. І.
- *Єжаченко Ксенія Сергіївна.* Конституційний процес в незалежній Україні: проблеми історіографії. Керівник диплому – проф. Каплін О. Д.
- *Табачун Артем Сергійович.* Харківський неокласицизм та його представник дизайнер В. П. Костенко. Керівник диплому – проф. Куделко С. М.

- *Табачун Андрій Сергійович.* Монументальна скульптура Харкова та харківська школа монументалістів. Керівник диплому – проф. Куделко С. М.
- *Шамало Наталія Сергіївна.* Ткацтво та килимарство на Решетилівщині: від зародження до сучасності. Керівник диплому – доц. Павлова О. Г.
- *Іванова Дарина Олександрівна.* Золоті та срібні прикраси зі скіфських царських кургані. Керівник диплому – доц. Шрамко І. Б.
- *Кучеренко Богдан Михайлович.* Циркунівське городище в системі городищ пізньоскіфського часу на Харківщині. Керівник диплому – доц. Скирда В. В.
- *Пахомова Юлія Олександрівна.* Жіночий костюм населення черняхівської культури вододілу Дніпра і Сіверського Дінця. Керівник диплому – доц. Мизгін К. В.
- *Сопіга Ольга Юріївна.* Булавки населення Лесостепной Скифии в VII-III вв. до н.е. Керівник диплому – доц. Шрамко І. Б.
- *Фільчаков Микола Миколайович.* Бронзоліварне виробництво у племен Дніпровського лісостепового Лівобережжя в скіфську епоху (VII-III ст. до н.е.). Керівник диплому – доц. Шрамко І. Б.
- *Матяш Михайло Володимирович.* Кам'яна скульптура на території України. Керівник диплому – доц. Скирда В. В.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

- *Білик Сергій Олександрович.* Муніципальне самоврядування в провінціях Римської імперії в перших століттях нашої ери (по матеріалам Нижньої Мезії). Керівник диплому – доц. Мартем'янов О. П.
- *Будко Валерій Олександрович.* Політична біографія Луція Корнелія Сулли. Керівник диплому – доц. Литовченко С. Д.
- *Землянський Роман Ігорович.* Утворення імперії Олександра Македонського. Керівник диплому – проф. Сергеев І. П.
- *Кайдалова Орина Олександрівна.* Боротьба за панування над морем: арабо-візантійська морська війна VII-X ст. Керівник диплому – доц. Домановський А. М.
- *Коломицев Антон Анатолійович.* Корпус яничар в державі та суспільстві Османської імперії в XIV-XVI столітті. Керівник диплому – доц. Д'ячков С. В.
- *Кравченко Анастасія Олександрівна.* Лицарі, клірики тавіллани як персонажі фаблю та шванків. Керівник диплому – доц. Домановський А. М.

- *Литовченко Анна Миколаївна.* Образ храму візантійського Херсону в інтер'єрі та літургії (VI-XI ст.). Керівник диплому – проф. Сорочан С. Б.
- *Лукаш Тетяна Миколаївна.* Роль жінок у скіфо-сарматському суспільстві Північного Причорномор'я у IV ст. до н.е. – III ст. н.е. Керівник диплому – доц. Д'ячков С. В.
- *Морозова Людмила Владиславівна.* Внутрішня і зовнішня політика Генріха IV Бурбона. Керівник диплому – доц. Домановський А. М.
- *Пеліхов Володимир Олегович.* Зовнішня політика Риму в період принци-пату Октавіана Августа. Керівник диплому – доц. Литовченко С. Д.
- *Хоменко Наталія Юріївна.* Жінка та влада в період Раннього принци-пату (на прикладі імператриць династій Юліїв-Клавдіїв, Флавіїв). Керівник диплому – доц. Мартем'янов О. П.
- *Хричов Сергій Олександрович.* Світ чудес та забобонів в Західній Європі XI-XV ст. Керівник диплому – проф. Сорочан С. Б.
- *Шаповал Дмитро Вікторович.* Життєві цінності «великих предків» в уявленнях римлян II ст. до н.е. – II ст. н.е. Керівник диплому – доц. Мартем'янов О. П.
- *Шуліченко Антон Дмитрович.* Метальна та вогнепальна зброя у Північному Причорномор'ї у XIV-XV ст. Керівник диплому – доц. Д'ячков С. В.
- *Юрченко Вікторія Миколаївна.* Громадянин та держава в Стародавній Спарті (IX-IV ст. до н.е.). Керівник диплому – доц. Ручинська О. А.

Відомості про авторів

Артамонова Ксенія Юрійвна – аспірантка кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Богомазова Людмила Миколаївна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Бондаренко Ганна Анатоліївна - аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Будко Валерій Олександрович – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Буряк Юрій Юрійович – аспірант кафедри історії слов'ян Донецького національного університету

Вовк Ольга Ігорівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Вар'ян Оксана Олександрівна – здобувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Галушка-Адаїкін Антон Романович - доцент кафедри «Міжнародна інформація», кандидат історичних наук «Міжнародного слов'янського університету»

Гряник Вадим Олександрович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Єремєєва Катерина Андріївна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Задников Станіслав Анатолійович – молодший науковий співробітник музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна

Захарченко Євген Юрійович – аспірант кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Іванов Станіслав Юрійович – кандидат історичних наук, провідний методист Державного архіву Харківської області

Каштанов Кирило Альбертович – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кіріченко Максим Іванович – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кір'ян Александра Миколаївна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кириченко Олена Борисівна – аспірантка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Козачок Ольга Богданівна – студентка Львівського національного університету імені Івана Франка

Красько Ольга Іванівна – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Курдина Юлія Михайлівна – аспірантка Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка»

Кушнар'єв Сергій Сергійович – аспірант кафедри історії Росії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Лісенко Світлана Василівна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Лобенко Сергій Валерійович – студент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Любавський Роман Геннадійович – аспірант кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Мочаліна Алевтина Олександрівна – здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Махоніна Онисія Геннадіївна – здобувач кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Пачос Юлія Віталіївна – аспірантка кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського

Походнякова Альона Сергіївна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Попов Андрей Владимирович – здобувач кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Рачков Євген Сергійович - аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Стратілат Вікторія Федорівна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Труш Світлана Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Філатова Ольга Євгенівна – аспірантка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чухлій Світлана Олександрівна – інспектор історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Юрченко Анна Володимирівна – здобувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна, Науковий співробітник Краєзнавчого відділу КЗ «Художньо-меморіальний музей І.Ю. Рєпіна»

Яцина Ангеліна Ігорівна – студентка Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Список скорочень

ВДИ – Вестник древней истории

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ДАДО – Державний архів Донецької області

ДАХО – Державний архів Харківської області

МАЭСУ – Музей археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском национальном университете им. В.Н. Каразина

НКШС – Народний комісаріат шляхів сполучення

НКО – Народний комісаріат оборони

РНК СРСР – Рада Народних Комісарів Союзу Радянської Соціалістичної Республіки

РНК УСРР – Рада Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки

РСЧА – Робітничо-селянська Червона Армія

САДЗ – Сектор архівів ДП «Донецька залізниця»

САИ – Свод археологических источников, Москва.

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УПВІСП – Управління військових сполучень

ХВО – Харківський воєнний округ

ЦВМУ – Центральне військово-мобілізаційне управління

CQ – Classical Quarterly

IOSPE – Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini. 2nd ed.

REA – Revue des études anciennes

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Збірник наукових праць
Випуск 16

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск Д. В. Миколенко
Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна
Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 25.11.2013. Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. Обл.-вид. арк.

Тираж 86 пр. Ціна договірна.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: